

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»
Кафедра іноземних мов фінансово-економічного факультету

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА
Лабораторія організаційної та соціальної психології
УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПСИХОЛОГІВ
ТА ПСИХОЛОГІВ ПРАЦІ

Л. М. Карамушка, О. Г. Ходакевич

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ГРОШЕЙ

Монографія

УДК 159. 923-057.87:336
К 21

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 14 від 22 червня 2017 р.*

*Вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
Протокол № 9 від 29 червня 2017 р.*

Рецензенти

Бондарчук Олена Іванівна – доктор психологічних наук, професор, зав. кафедри психології управління Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти»

Гриць Антоніан Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, зав. лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Майорова Тетяна Володимирівна – доктор економічних наук, професор, зав. кафедри фінансово-інвестиційної діяльності Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Карамушка Л. М., Ходакевич О. Г.

К 21 Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей :
монографія / Л. М. Карамушка, О. Г. Ходакевич. – Київ : КНЕУ,
2017. – 200 с.
ISBN 978-966-926-183-3

Монографію присвячено вивченню психологічних особливостей ставлення студентської молоді до грошей. Робота містить теоретичне обґрунтування, методичні засади та результати емпіричного дослідження із зазначеної проблеми. Проаналізовано сутність грошей та основні підходи до їх вивчення. Розкрито особливості ставлення особистості до грошей (як одного із видів економічного ставлення), проведено аналіз його структури та основних компонентів. Визначено психологічні особливості студентської молоді, роль формування у студентів ставлення до грошей як важливої складової економічної соціалізації, а також обґрунтовано чинники, які впливають на формування у студентів ставлення до грошей. Подано результати емпіричного дослідження психологічних особливостей ставлення студентів до грошей. Проаналізовано загальне ставлення студентів до грошей та оцінка ролі грошей у їх життєдіяльності. Визначено ставлення студентів до різних способів отримання грошей та до заробляння грошей. Висвітлено роль власної активності студентів та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей. Розкрито роль вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання, роботи і заробляння грошей. Показано зв'язок ставлення студентської молоді до грошей з чинниками мезорівня та мікрорівня. Розроблено та апробовано тренінг «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей».

Монографія розрахована на керівників та працівників вищої школи, студентів, організаційних та економічних психологів, науковців, а також усіх, хто цікавиться психологічними проблемами формування ставлення особистості до грошей.

УДК 159. 923-057.87:336

© Л. М. Карамушка, О. Г. Ходакевич, 2017

© КНЕУ, 2017

© Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2017

ISBN 978-966-926-183-3

УДК 159. 923-057.87:336

K 21

Approved for publication by

*Scientific Council of SHEE "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman",
Protocol № 14 of June, 22, 2017.*

*Scientific Council of the G.S. Kostiuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine
Protocol № 9 of June, 29, 2017.*

Reviewers:

Bondarchuk, Olena Ivanivna – Dr. (Psychology), prof., head, Dept. of Management Psychology, SHEE "University of Educational Management", NAPS of Ukraine

Hrys Antonina Mykhaylivna – Dr. (Psychology), prof., head, Dept. of Psychology of Socially Disadvantaged Minors, G.S. Kostiuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine

Mayorova Tetiana Volodymyrivna – Dr. (Economics), prof., head, Dept. of Investment Activity, SHEE "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"

K 21 Karamushka, L. M., Khodakevych O. H.

Psychological features of students' attitudes to money: monograph /
L. M. Karamushka, O. H. Khodakevych. – Kyiv : KNEU, 2017. –
200 p.

ISBN 978-966-926-183-3

The monograph is devoted to the study of psychological features of student youth attitude to money. The work contains the theoretical substantiation, methodological principles and the results of empirical study on the problem. The essence of money and the main approaches to its study are analyzed. The peculiarities of the person's attitude to money (as one of the types of economic attitudes) are revealed, the analysis of its structure and main components are carried out. The psychological features of student youth, the role of formation of students' attitude to money as an important component of economic socialization, as well as factors influencing the formation of students' attitude to money are determined. The results of empirical research of psychological features of students' attitude to money are presented. The general attitude of students to money and the assessment of the role of money in their life are analyzed. The attitudes of students to different ways of getting money and earning money are determined. The role of students' own activity and social environment in formation of their attitudes to money is highlighted. The role of higher educational establishments in promoting the combining of students' learning, work and making money is revealed. The relationship between the students' attitude to money and the factors of meso and micro level is shown. The training "Psychological Features of Students' Attitudes to Money" is developed and tested.

The monograph is intended for heads and employees of higher education, students, organizational and economic psychologists, scientists, as well as for all those who are interested in psychological problems of formation of a person's attitude to money.

УДК 159. 923-057.87:336

© L. M. Karamushka, O. H. Khodakevych, 2017

© KNEU, 2017

© G.S. Kostiuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine, 2017

ISBN 978-617-681-046-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ГРОШЕЙ	9
1.1. Сутність грошей та основні підходи до їх вивчення	9
1.2. Особливості ставлення особистості до грошей	22
1.3. Ставлення студентської молоді до грошей	30
Висновки до 1 розділу	49
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО ГРОШЕЙ	52
2.1. Мета, завдання, методика та організація дослідження	52
2.2. Загальне ставлення студентів до грошей та оцінка ролі грошей у їх життєдіяльності.	58
2.3. Ставлення студентів до різних способів отримання грошей та до заробляння грошей.	72
2.4. Роль власної активності студентів та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей	84
2.5. Роль вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання, роботи і заробляння грошей	93
Висновки до 2 розділу	102
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У СТУДЕНТІВ СТАВЛЕННЯ ДО ГРОШЕЙ	108
3.1. Мета, завдання та організація формувального етапу дослідження	108
3.2. Зміст та особливості проведення тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей».	114
3.3. Аналіз ефективності тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей»	132
Висновки до 3 розділу	145
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	146
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ	148
ДОДАТКИ	171
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ	176
ІНФОРМАЦІЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЇ, ЯКІ ПРЕДСТАВЛЯЮТЬ АВТОРИ	182

CONTENTS

INTRODUCTION	6
PART 1. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF STUDENT YOUTH ATTITUDE TOWARDS MONEY	9
1.1. Essence of money and main approaches to its study	9
1.2. Features of the person's attitude to money	22
1.3. Attitude of student youth to money	30
Conclusions to Chapter	49
PART 2. EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STUDENTS' ATTITUDES TO MONEY.	52
2.1. Aim, objectives, methods and design of the diagnostic stage of the research	52
2.2. The general attitude of students to money and assessment of the role of money in their life	58
2.3. The attitude of students to different ways of getting money and earning money	72
2.4. The role of students' own activity and social environment in formation of their attitudes to money	84
2.5. The role of higher educational establishments to assist students to combine learning with work and making money	93
Conclusions to Chapter 2	102
PART 3. PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF STUDENTS' ATTITUDES TO MONEY	108
3.1. Aim, objectives and design of the training stage of the research	108
3.2. Contents, methods and design of the training "Psychological Features of Students' Attitudes to Money"	114
3.3. Analysis of the effectiveness of the training "Psychological Features of Students' Attitudes to Money"	132
Conclusions to Chapter 3	145
CONCLUSIONS	146
REFERENCES	148
APPENDICES	171
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	176
INFORMATION ABOUT ORGANIZATIONS REPRESENTED BY THE AUTHORS	182

ПЕРЕДМОВА

Динаміка суспільних перетворень, що відбуваються в Україні, виражається в зміні економічних, соціальних, культурних норм, системи цінностей, балансу між матеріальними благами і моральними орієнтирами. Разом із цим, постійно зростаючі конкурентні вимоги до молоді як суб'єкта економічних відносин створюють нестійкий, постійно мінливий характер умов протікання економічної соціалізації підростаючого покоління.

Ставлення студентів до грошей є особливо важливим, оскільки ставлення людини до грошей впливає на її самооцінку та спосіб життя, реалізацію власних економічних та професійних ролей, реагування на ті чи інші економічні та професійні ситуації, визначає як особисту перспективу життя молодих людей, так і динаміку розвитку суспільних відносин у майбутньому.

Разом із тим, як показує досвід, в силу відсутності або зведеного до мінімуму обсягу економічного інформування з боку різних соціалізуючих інститутів сьогодні досить часто спостерігається низький рівень монетарної грамотності студентів, що негативно впливає на їх адаптацію до соціально-економічних змін, соціально-економічних умов майбутньої професійної діяльності та сімейного життя.

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що проблеми психології грошей знайшли відображення в роботах західних (М. Аргайл, Х. Гольдберг, Р. Льюїс, Д. Темплер, Т. Тенг, А. Фернам, Н. Форман, К. Ямаучі та ін.), російських (І. Андреева, О. Дейнека, А. Журавльов, А. Купрейченко, Т. Міронова, П. Муравйова, А. Фенько та ін.) та українських (Г. Авер'янова, І. Зубіашвілі, Л. Карамушка, І. Кожевнікова, В. Комаровська, Г. Ложкін, А. Мазаракі, В. Москаленко, О. Нікітіна, М. Сімків, М. Шкребець та ін.) учених. У цих роботах розкрито сутність грошей, їх роль в економічній соціалізації особистості, показано ставлення до грошей різних соціальних груп тощо.

Окрім того, чимало досліджень присвячено вивченню символічного значення грошей (Х. Гольдберг, Р. Зіммель, Р. Льюїс, С. Московічі), «грошових» типів особистості (І. Андреева, Х. Гольдберг, Р. Льюїс, Н. Форман та ін.), ставлення людей до національних грошових одиниць (Д. Грінберг, Е. Джонас, О. Дейнека, Ю. Ніколенко та ін.), морально-етичних норм у ставленні до грошей (О. Горбачова, А. Журавльов, А. Купрейченко та ін.), використанню грошей (П. Лант, С. Лівінгстоун, Г. Рабінович та ін.), вивченню грошей як фактора економічної соціалізації та особливостям ставлень до грошей на різних вікових етапах розвитку індивіда (С. Абрамова,

Г. Авер'янова, Т. Ареф'єва, А. Бояринцева, С. Буреніна, І. Зубіашвілі, С. Максименко, В. Москаленко, Г. Фенько та ін.), а також ставленню різних соціальних груп до грошей (Х. Дитмар, І. Зубіашвілі, А. Капустін, О. Короткіна, П. Муравйова, О. Нікітіна та ін.).

Разом із тим, недостатньо дослідженими є основні вияви ставлення студентів до грошей та «зовнішні» і «внутрішні» чинники, які його зумовлюють.

Отже, соціальна значущість та недостатня розробленість указаної проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження *«Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей»*.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

У *першому розділі* проаналізовано сутність грошей як економічного, соціального та психологічного явища, проаналізовано основні наукові підходи до його вивчення (економічний, соціологічний, психологічний). Розкрито особливості ставлення особистості до грошей (як одного із видів економічного ставлення), здійснено аналіз його структури та основних компонентів. Визначено психологічні особливості студентської молоді, роль формування у студентів ставлення до грошей як важливої складової економічної соціалізації, а також обґрунтовано чинники, які впливають на формування у студентів ставлення до грошей, показано роль вищих навчальних закладів у даному процесі.

У *другому розділі* представлено результати констатувального етапу дослідження, спрямованого на вивчення психологічних особливостей ставлення студентів до грошей. Розкрито основні підетапи дослідження, методи та методики, які використовувалися на кожному із підетапів. Висвітлено загальне ставлення студентів до грошей та оцінку ролі грошей у їх життєдіяльності. Проаналізовано ставлення студентів до способів отримання грошей та до заробляння грошей. Наведено результати дослідження, які стосуються ролі власної активності студентів та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей, а також оцінки студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і заробляння грошей.

У процесі аналізу кожного із структурних компонентів ставлення студентів до грошей показано вплив «зовнішніх» чинників мікрорівня, до яких віднесено такі характеристики студентів: а) соціально-демографічні (вік; стать; сімейний стан; склад батьківської сім'ї); б) соціально-економічні (соціальне походження; майновий статус родини); в) професійно-організаційні (курс навчання; тип освіти; форма оплати навчання). Також проаналізовано вплив «внутрішніх» чинників мікрорівня, до яких віднесено:

а) особливості мотивації студентів (загальножиттєва та ділова спрямованість; мотивація досягнення); б) особливості орієнтації студентів на процес праці та на заробляння грошей; в) особливості локус контролю (екстернальний та інтернальний).

У *третьому розділі* розкрито зміст формувального експерименту, охарактеризовано особливості проведення тренінгової програми «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей». Описано основні інтерактивні техніки, що застосовувалися упродовж здійснення тренінгу. Представлено результати формувального експерименту.

У *додатках* вміщено методики для дослідження особливостей психологічних особливостей ставлення студентів до грошей.

Монографія розрахована на керівників та працівників вищої школи, студентів, організаційних та економічних психологів, науковців, а також усіх, хто цікавиться психологічними проблемами формування ставлення особистості до грошей.

Автори висловлюють вдячність керівництву та Вченій раді Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» за сприяння в підготовці та виданні монографії.

Людмила Карамушка,

член-кореспондент НАПН України, Заслужений працівник освіти України доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Президент Української Асоціації організаційних психологів та психологів праці

Ольга Ходакевич,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов фінансово-економічного факультету Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

м. Київ, серпень 2017 р.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ГРОШЕЙ

Визначення теоретико-методологічних основ проблеми ставлення студентської молоді до грошей передбачає, на наш погляд, розкриття, сутності грошей як економічного, соціального та психологічного явища, яке проаналізовано в межах основних наукових підходів (економічного, соціологічного, психологічного).

Окрім того, важливим є висвітлення сутності ставлення особистості, обґрунтування особливостей ставлення особистості до грошей (як одного із видів економічного ставлення), аналіз його структури та основних компонентів.

Далі важливо дослідити психологічні особливості студентської молоді, роль формування у студентів ставлення до грошей як важливої складової економічної соціалізації, а також дослідити чинники, які впливають на формування у студентів ставлення до грошей, розкривши роль вищих навчальних закладів у даному процесі.

1.1. Сутність грошей та основні підходи до їх вивчення

Аналіз сутності грошей передбачає, на наш погляд, розгляд *таких питань*:

- *економічний підхід до аналізу сутності грошей;*
- *соціологічний підхід до аналізу сутності грошей;*
- *психологічний підхід до аналізу сутності грошей.*

Аналіз літератури показує, що гроші відіграють важливе значення у суспільстві і їх вивченням займаються різні науки. В наукових дослідженнях сутності грошей існують наступні підходи: економічний, філософський, культурологічний, політологічний, юридичний, соціологічний та психологічний [72]. До основних із них можна віднести, на наш погляд, економічний, соціологічний та психологічний підходи, основні ідеї яких будуть розглянуті нижче.

Щодо **економічного підходу до аналізу сутності грошей**, то слід зазначити, що перші спроби визначити економічну сутність грошей були здійснені ще в античні часи такими мислителями, як Ксенофонт, Платон, Аристотель [68]. Часто згадується про гроші і в літописах періоду Київської Русі.

Засновником економічної науки про гроші можна вважати Аристотеля, який розглядав гроші як засіб обміну та ціль обміну [12]. Започаткована ним *раціоналістична концепція* пояснювала виникнення грошей як наслідок угоди між людьми або запровадженням грошей законодавчими актами держави задля полегшення обміну товарів. Такий погляд на походження та сутність грошей існував до 18 століття [12].

Систематичні дослідження грошей і формування їх наукових теорій почалися з розвитком капіталізму. Визначення грошей значною мірою визначило формування економічної теорії як науки.

Науковий аналіз походження та природи грошей, зроблений класиками політичної економії К. Марксом, Д. Рікардо, А. Смітом, довів безпідставність раціоналістичної концепції. Вони, як засновники *еволюційної концепції*, дійшли висновку, що гроші не були придумані людством і не є продуктом творення держави, а з'явилися стихійно як результат еволюційного розвитку товарного виробництва й обміну [110; 155; 174].

Таке трактування походження грошей, на нашу думку, є більш науково достовірним і створило сприятливу базу для з'ясування *економічної сутності* грошей. З нього випливає ряд важливих висновків: а) по-перше, гроші за походженням — це товар, але не просто товар, а носій певних суспільних відносин, формування яких зумовило виділення з широкого ряду звичайних товарів одного — грошового, який став загальним еквівалентом; б) по-друге, як результат тривалого еволюційного розвитку товарного виробництва і ринку, гроші повинні постійно розвиватися як по суті, так і за формами існування; в) по-третє, гроші не можуть бути скасовані чи змінені угодою людей або рішенням держави доти, доки існують адекватні грошам суспільні відносини, так само як і не можуть бути «введені» там, де таких відносин не існує [39].

З тим, що гроші являють собою форму прояву суспільних відносин погоджуються багато дослідників [35, 39].

Інші економічні школи, в основі яких лежить трудова *теорія вартості*, визначають гроші як специфічний товар, загальний еквівалент, що обмінюється на будь-який товар [39].

Багато уваги різним економічним проблемам грошей приділяється у працях відомих економістів Дж. Кейнса [79], А. Маршала [111], Дж. Міля [115], М. Туган-Барановського [185], М. Фрідмана [197], Д. Чауна [185] та ін.

Базуючись на основних ідеях економічного підходу та підтримуючи точку зору [35; 39; 79; 110; 111; 155; 174], *економічну сутність грошей* можна визначити таким чином: **гроші** — особливий вид універсального товару, що має властивості загального еквівалента, має здатність

обмінюватися на будь-який інший товар, несе загальну споживну цінність, є безпосереднім носієм абстрактної цінності і суспільного багатства.

Найбільш повно економічна сутність грошей розкривається у виконуваних ними функціях. Аналіз літературних джерел показує, що класична економічна теорія виділяє *п'ять економічних функцій грошей*: 1) *мірило цінності* — функція, в якій гроші забезпечують вираження і вимірювання цінності товарів, надаючи їй форму ціни; 2) *засіб обігу* — функція, в якій гроші є посередником в обміні товарів і забезпечують їх обіг; 3) *засіб платежу* — функція, в якій гроші обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин; 4) *засіб нагромадження* — функція, в якій гроші обслуговують нагромадження цінності в її загальній абстрактній формі в процесі розширеного відтворення; 5) *світові гроші* — функція, в якій гроші обслуговують рух цінності в міжнародному економічному обороті і забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами [79; 110; 185].

Сучасні автори [31; 158; 159; 199] вважають, що гроші виконують *значну кількість економічних функцій* в різних видах людської діяльності. Серед таких функцій вони виділяють наступні:

- вимірювання економічної цінності благ, що знаходяться в обігу і обмінюються;
- забезпечення обміну різними благами, субстанцією, що визначає масштаб і шкалу обміну;
- співвідношення їх порівняльної цінності (корисності) відносно один одного;
- концентрації і накопичення цінностей;
- калькуляції і розрахунку в економічних операціях, знаком і символом соціально-економічного обміну, певною соціальною умовністю, що є продуктом угоди між людьми;
- оперативного обігу економічних ресурсів; нормативним правилом і умовою соціально-економічного обміну;
- стартовою умовою ринкової поведінки, способом здобуття вигоди від їх обміну і обігу та ін.

При цьому зазначається, що ефективне виконання грішми даних функцій стимулює економічний та соціальний прогрес.

Тепер перейдемо до аналізу основних ідей **соціологічного підходу** щодо тлумачення грошей.

У роботах *класиків соціології* — М. Вебера [30], Г. Зіммеля [158], досліджувалася соціальна сутність грошей, їх функції і ролі в суспільстві.

Г. Зіммель вважав, що гроші — це взаємодія людей в чистому вигляді. З одного боку, на його думку, в соціально-економічному обміні гроші слід

розглядати як символічний посередник людських відносин. Хоча, з іншого боку, гроші — абсолютно деперсоналізована сила, що втілює абстрактну купівельну спроможність [158].

Узагальнюючи теоретичні викладки представників *класичної соціології* [30; 158], можна говорити про те, що сукупність соціальних явищ капіталістичного суспільства є наслідком панування грошей, яке, в свою чергу, є наслідком та втіленням культурного розвитку. Будучи кінцевим результатом економічного розвитку, гроші стають нейтральним посередником у пізнанні соціальної дійсності.

З точки зору *сучасної соціологічної науки* гроші сприяють соціальному розвитку особистості шляхом поступового усвідомлення нею своїх фундаментальних життєвих потреб, інтересів та домагань [27, С. 8].

За допомогою грошей людина може задовольнити велику кількість своїх природних потреб (в їжі, одязі, безпеці тощо), а також широкий діапазон вторинних потреб, пов'язаних з соціальними, культурними та іншими бажаннями (наприклад потреба у визнанні, в успіхові, потреба влади).

Поява нових послуг, товарів (в незвичних упаковках, формах, поєднаннях), постійні зміни цін, моди призводять до того, що особистість як споживач змушена щоденно обирати ці предмети, приймаючи рішення при обмежених коштах. Гроші дозволяють визначати важливість тієї чи іншої потреби та цінність товарів і послуг, що її задовольняють [27; 223; 224].

Насправді, задоволення попиту на гроші дає можливість реалізувати більшість бажань, систематизованих А. Маслоу у вигляді «піраміди потреб». Але в межах даної структури самі гроші можуть виглядати як один із зрізів потреб [112].

Утилітаристська концепція в соціології розглядає роль грошей як універсального засобу обміну, революційна потужність яких виникає, імовірно, з їх повної автономії по відношенню до цінностей [159].

Концепція множинних грошей В. Зелізер [63] пропонує альтернативну, диференційовану модель грошей, яка демонструє, як гроші постійно створюються та перетворюються за допомогою чисельних мереж соціальних стосунків, а також різних смислових систем. Гроші мають соціальне забарвлення — цінності й соціальні стосунки трансформують самі гроші, наповнюючи їх сенсом і вбудовуючи в певні соціальні патерни. Таким чином, не існує якихось єдиних, універсальних, узагальнених грошей — є множинні гроші. Зазначається, що люди створюють різні грошові засоби для багатьох, а можливо, і для кожного типу соціальної взаємодії [63, С. 59].

Н. Зарубіна [61; 62] визначає співіснування двох підходів у розумінні грошей як соціокультурного феномену. По-перше, аналіз грошей як

економічного і ринкового, позасоціального феномену, експансія якого істотно впливає на соціальні зв'язки. По-друге, гроші розглядаються як продукт розвитку соціальних стосунків і зв'язків і є не лише економічним, але й соціальним феноменом.

Окрім того, в процесі соціального аналізу гроші розглядаються як соціальний інститут:

1) гроші розглядаються як один із специфічних соціальних інститутів, пов'язаних із інститутами власності, обміну, виробництва та споживання;

2) соціологія вивчає соціальні закономірності впливу інституту грошей на життєдіяльність, інтереси, потреби, свідомість особистості та статусну стратифікацію суспільства, на реалізацію всіх форм економічної поведінки особистості;

3) за умов змін суспільного устрою соціальні функції грошей змінюють свою силу та пріоритетність впливу [167].

Отже, підтримуючу думки ряду авторів [27; 62; 63; 112; 152; 167], можна говорити про те, що *соціальна сутність грошей* полягає в тому, що гроші є певним благом, яке задовольняє потреби особистості, соціальних груп та суспільства в цілому у відносинах соціально-економічного обміну.

У соціології виділяють наступні основні *соціальні функції грошей*:

історико-культурологічна — гроші відображають національну ідентифікацію, хоча в умовах глобалізації відбувається стирання національних особливостей;

статусна — відображає вплив грошей на соціальний статус особи як інтеграційний показник положення людини в суспільстві;

соціально-стратифікаційна — відображає вплив грошей на соціальну диференціацію суспільства за рівнем доходів і якості життя, що призводить до соціальної поляризації на бідних і багатих;

регулятивно-поведінкова — гроші регулюють соціальні й міжособистісні стосунки між людьми залежно від рівня їх забезпеченості і зумовлюють вибір особою моделі економічної поведінки;

конфліктогенна — гроші виступають основою виникнення соціальної напруженості й конфліктної ситуації в суспільстві, які можуть досягати масштабів соціального конфлікту;

етична — гроші розпалюють ниці почуття людей (жадібність, користь, прагнення до наживи), які призводять, як правило, до корупції і до масштабної криміналізації суспільства, з одного боку, а з іншого — служать стимулом економічної свободи та економічної активності, трудової поведінки людини, основою його морально-психологічного комфорту і впевненості в собі [167].

Визнаючи багато функцій грошей, а також правомірність різних підходів до їх виокремлення та класифікації, С. Абрамова [2-4] виділяє *сім найбільш важливих*, вивчення яких може охопити предметне поле соціології грошей:

1. *Функція підтримки стабільності економічної та соціальної структури суспільства.* Гроші «відповідальні» за процеси соціальної стратифікації, які отримують в конкретних суспільствах форму соціальної поляризації.

2. *Функція універсалізації відчуження.* Із повсякденного життя витісняються морально-практичні елементи, посилюється монетаризація. Базова характеристика сучасності виникає з того, що люди не можуть мати зв'язків, у яких би не використовувалися гроші.

3. *Функція грошей як засобу досягнення різних цілей, інструмент прагматичного вирішення соціальних завдань.* Гроші займають в ієрархії засобів досягнення цілей домінуючу роль: поле пов'язаних і оцінених грошима об'єктів зростає, а самі гроші втрачають свою специфіку, стаючи знаряддям чого завгодно.

4. *Функція соціалізації особистості, розвитку здібностей і самореалізації людини.* Гроші наповнюють матеріальною силою волю людини і одночасно створюють суспільний механізм її реалізації. Гроші як засіб реалізації волі створюють або руйнують особистість, впливають на розстановку її пріоритетів і духовну орієнтацію. Відповідно до концепції особистості У. Джемса, особистість у широкому сенсі — це «Я» плюс капітал і готівка, зміна яких неминуче призводить до трансформації «Я» [47].

5. *Функція порівняння і оцінки місця індивіда, соціальної спільності в соціальній структурі.* Гроші виступають в ролі індикатора статусу людини серед інших людей.

6. *Функція засобу масової інформації, агітації та пропаганди.* З одного боку, даний аспект стосується оформлення грошей. З іншого боку, гроші виступають одним із символів країни, відомим як всередині держави, так і за її межами.

7. *Функція формування грошової культури.* Зазначена функція може розглядатися як підсумкова, узагальнююча «роботу» всіх функцій грошей [4, С. 133-141].

Далі розглянемо особливості **психологічного підходу до розуміння сутності грошей.**

Психологічне розуміння грошей є продовженням економічної та соціальної традиції. Аналіз літератури [80; 81; 84; 106; 107] показує, що психологія ставить на меті розкрити суто психологічний зміст грошового явища, описати різні види грошової поведінки, структуру ставлення людей

до грошей, психологічні функції грошей, виділити соціально-психологічні закономірності, пов'язані з грошима, а також узагальнити та систематизувати психологічні методики вивчення особливостей ставлення до грошей.

При цьому визнається, що знання про те, як гроші впливають на свідомість і поведінку людей, стають найважливішим ресурсом для управління економічною свідомістю мас і конкретних людей в сучасних умовах.

Психологічні елементи в грошовому світі виникли ще на початку його формування. Дослідження багатьох економістів, наприклад Ф. Пріора, довели, що спочатку стосовно грошей домінувала не стільки раціональна, а скільки емоційна реакція людини [176]. При цьому спочатку гроші виконували функції прикрас, позначали статус, подавали певні сигнали, а їх комерційне використання склалось в більш розвиненому суспільстві [23].

«Психологічна забарвленість» грошей вже доведена в багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідженнях, які присвячені таким психологічним аспектам функціонування грошей: вивченню загального значення грошей для людини (А. Берті [233], М. Бункіна [23; 24] С. Лі [250], О. Паршак [142]), символічного значення грошей (Х. Гольдберг [147], Р. Зіммель [158], Р. Льюїс [43], С. Московічі [126]), «грошовим» типам особистості (І. Андрєєва [228], В. Верховін [32], О. Дейнека [43], А. Журавльов [52], А. Купрейченко [92], Н. Форман [239]), ставленню людей до національних грошових одиниць (В. Брюс [234], Е. Горбачова [38], Е. Джонас [124], О. Дейнека [41], А. Купрейченко [93], М.Семьонов [165]), морально-етичним нормам у ставленні до грошей (А. Журавльов [53; 54], Ю. Ніколенко [134]), вивченню ставлення різних соціальних груп до грошей (А. Капустін [74], П. Муравйова [128]), використання грошей (П. Лант [254; 255], С. Лівінгстоун [252]), вивченню грошей як фактору економічної соціалізації та особливостям ставлень до грошей на різних вікових етапах розвитку індивіда (С. Абрамова [2; 3], Г. Авер'янова [5-7], Т. Ареф'єва [116], С. Буреніна [24]; А. Бояринцева [22], І. Зубіашвілі [66; 69; 70], В. Москаленко [125], Г. Фенько [190; 191]) та ін.

Отже, відповідно до *психологічного підходу* гроші вивчаються в контексті суб'єктивного сприйняття їх як блага і як символу, а також у контексті виконуваних ними соціально-психологічних функцій. Це зумовило виникнення окремого розділу економічної психології, присвяченого психологічним аспектам грошей — *«психології грошей»*, яка вивчає зміну психіки людей і їх поведінку під впливом грошей [19; 25; 40; 43; 99; 192; 228].

Однією з важливих психологічних проблем, які досліджуються в цьому напрямку, є *проблема ставлення до грошей*, зокрема, *аналіз значення грошей для особистості*.

Починаючи з початку 20 століття, дослідники не раз звертались до питання значення грошей, при цьому особлива увага приділялась тому, якого значення набувають гроші за різних умов.

Для сучасної людини, так і для її пращурів, гроші зберігають у собі щось магічне, що дуже важко пояснити з точки зору здорового глузду [192]. Гроші сягають найраціональніших глибинних структур нашої особистості, спричиняючи жадобу, ревності, заздрощі та страх.

Досліджуючи проблему значення грошей для особистості, дослідники пропонують розрізняти *сакральне та профанне* значення та використання грошей [103; 187; 192; 232].

Згідно з підходом Р. Белк та М. Валендорф, профанні об'єкти — взаємозамінювані і їх можна оцінювати виключно утилітарно, відповідно до їх корисності [232].

Сакральні об'єкти, як правило, не використовуються за своїм безпосереднім призначенням, такі предмети не можна обміняти на звичайні предмети. Обмін священних об'єктів на гроші руйнує їх сакральний статус, оскільки спричиняє їх недопустимий контакт зі сферою профанного. Подарунки, подорожі, сувеніри, родинні коштовності, фотографії, витвори мистецтва, антикваріат, а також предмети, пов'язані з відомими людьми, відносяться до сфери сакрального.

Р. Белк та М. Валендорф [232] вважають, що сакральне значення грошей пов'язане зі статтю, із соціальним класом.

Окрім того, гроші, отримані за роботу, яка не приносить внутрішнього задоволення, відносять до сфери профанного, гроші, витрачені на улюблену справу, набувають сакрального значення [232].

Отже, як висновок, можна зазначити, що переважаючий погляд на гроші зосереджується на їх профанному (мирському) значенні. Це — утилітаристська точка зору, відповідно до якої грошові операції носять суб'єктивний характер і є вільними від сакральних грошей. Але якщо розглянути нелогічну поведінку колекціонерів, дарувальників, добродійників, то стає очевидним, що гроші можуть мати сакральні значення як позитивні, так і негативні. Саме сакральні значення значно впливають на ставлення людей до грошей.

Ще однією психологічною проблемою дослідження ставлення до грошей є аналіз *психологічної оцінки грошей*. На відміну від економічної теорії, де подільність грошей на купюри і монети різним номіналом сприймаються нейтрально, психологічне сприйняття такого поділу грошей відрізняється своєю суб'єктивністю і поєднується з процесом психологічної оцінки грошей. Так, під час досліджень було помічено, що великі і дрібні

купюри неоднаково витрачаються: великі скоріше асоціюються з нагородженням, а дрібні — зі споживанням [43; 241].

Людина може вчинити нерационально і не купити потрібну, чи купити більш дешево річ, щоб не розмінювати велику купюру, а на дрібні гроші може купити більше, ніж було заплановано. Невідповідність суб'єктивної оцінки грошей їх номіналу виявляється й у різному ставленні до нових і старих грошей у період грошового реформування. В такі періоди люди охочіше позбуваються старих купюр, хоча номінальною цінністю вони не поступаються новим купюрам [43; 241].

Доведено також, що психологічні оцінки грошей пов'язані з джерелом походження конкретної суми. Бережливому й ощадливому ставленню до заробітної плати часто протистоїть марнотратне ставлення до несподіваного доходу, наприклад, премії, як до легко зароблених грошей [43; 241].

При дослідженні вікової клептоманії виявилось, що вкрадені гроші частіше витрачаються на непорядні справи, на відміну від тих, що отримані від батьків. Щось подібне в економічній поведінці демонструється не лише окремими людьми, але й на рівні підприємств і навіть держави [43; 241].

Ставлення до грошей спричиняється також і цілями їх використання. На цьому ґрунтується «відмивання» грошей, створення різного роду благодійних фондів і спонсорських програм, проводяться відрахування від прибутку сумнівного походження [228].

Також, доведено, що різні психологічні та соціокультурні відтінки використання мають і *різні грошові форми* (готівка, векселі, облігації тощо), а також способи готівкового і безготівкового розрахунку (чеки, електронні картки) [165; 235; 241; 242; 244].

Заслуговує на увагу такий факт: у розвинених країнах з ринковою економікою використання готівкових грошей має обмежений характер, оскільки саме використання таких грошей нерідко пов'язується з проявом тіньової економіки. В таких країнах переважна більшість розрахунків ведеться безготівковими засобами, що завжди дає змогу виявити джерело походження грошей та перевірити його законність.

Отже, можна зробити висновок, що цінність грошей у свідомості та підсвідомості людини не становить собою константу, але залежить від дії багатьох чинників.

Різні психологічні аспекти дослідження грошей знайшли часткове відображення і в різних психологічних школах. Як зазначає В. Новіков, «хоча спеціально психологічної теорії грошей» не існує, різні психологічні парадигми чи традиції вже порівняно давно використовувалися стосовно психології грошей [102, С. 17].

Передумови розвитку психології грошей на *рівні особистості (мікро-рівні)* можна знайти в *класичних школах психології*: в психоаналізі, бихевіористичній теорії навчання, в роботах когнітивістської орієнтації, в теорії розвитку Ж. Піаже, [43; 211; 212].

Так, **психоаналіз** розглядає потяг до грошей як наслідок підсвідомих процесів нагромадження, що починаються ще в ранньому дитинстві, коли дитина затримує дефекацію, сприймаючи фекалії як своє перше багатство [176].

Такі представники психоаналітичної думки, як З. Фрейд [196], О. Феніхель [188], С. Ференці [238], підтримували і розвивали ідеї, де описувалися стадії онтогенезу, при проходженні через які первісне задоволення, отримане від бруду і випорожнень, перетвориться в любов до грошей [238]. Таким чином, ставиться знак рівності між виділенням / витратою й одержанням любові: люди, які відчують великий потяг до витрат, коли вважають свій стан ненадійним, відчують відсутність любові чи потреби в прихильності. Звідси випливає, що монетарні ставлення є бімодальними: вони або позитивні або негативні. Дані стосовно підтвердження цієї психоаналітичної позиції одержують із звичайних для психоаналізу джерел: вільних асоціацій, сновидінь пацієнтів.

О. Феніхель вважав, що звичка до анального утримання перетворюється в дорослому житті на заощадливість, тобто, аспекти дитячої «анальної» поведінки згодом перетворюються на фінансову поведінку [188]. Проте, на думку Е. Фрома, «анальний» характер не має жодного відношення до лібідо. Найважливішим фактором формування такого типу характеру є атмосфера в родині, якій властиве здирицтво, тривожність, підозрілість [15; 198].

Прибічники психоаналізу також розвивали думку про те, що за чисельними ставленнями, пов'язаними з грошима, приховані сильні емоції. Таким чином, зовнішня поведінка людини приховує або маскує протилежний внутрішній мотив чи бажання. Наприклад, бажання накопичити багатство може бути зумовлене пошуком емоційної безпеки.

Дослідження К. Кокса та К. Купера, проведене серед дуже заможних американців, які досягли всього в житті самостійно, але в дитинстві пережили психологічну травму, підтвердило, що такі люди в дорослому віці накопичують багато грошей. Таким чином ці люди намагаються ніколи знову не потрапити у скрутне становище [192, С.159].

Представники **біхевіоризму** виявляли інтерес до того, як гроші стають умовним підкріпленням, і в результаті важливим, коштовним предметом. Теоретичною основою таких досліджень є модель *оперантного обумовлення* Б. Скіннера [171, С. 60-97]. Була вивчена поведінка тварин при виконанні

ряду поставлених їм завдань, успішне виконання заохочувалося жетонами. Згодом такі жетони можна було обміняти на бажані предмети. Жетони, що виконували функції грошей, ставали цінністю, за допомогою асоціації з потрібними й приємними об'єктами. Подібність у поведінці тварин і людини, що працюють за гроші, дозволило Б. Скіннеру довести, що гроші — це лише узагальнене умовне підкріплення, пов'язане з безліччю товарів і послуг, які можуть служити як безумовне підкріплення [43].

У рамках двох інших вищезгаданих підходів починалися спроби пошуку більш поширених закономірностей і механізмів відображення грошей.

Так, *когнітивісти* Г. Айзенк [43], Д. Канеман [73], Р. Солсо [174], Е. Тверські [43] намагалися виявити розумові механізми грошової поведінки. У їх роботах було показано, як грошове стимулювання впливає на увагу, навчання, а також і на пам'ять.

Девелопменталісти у своїх дослідженнях робили наголос на стадіях розвитку сприйняття грошей дітьми.

Одним з перших розвиток економічних уявлень у дітей почав вивчати А. Строс [192; 245]. Використовуючи теорію розвитку Ж. Піаже, він описав 9 різних стадій формування економічних понять, які проходить дитина з 4 до 12 років.

Подальші дослідження В. Барріса, К. Данцигера, Д. Лейзер, Р. Саттона [226, С. 157-164], Т. Яходи [249] підтверджують точку зору Ж. Піаже стосовно розвитку економічних уявлень у дітей. Проте кількість виявлених стадій є різною. Загальною є тенденція до виділення трьох основних фаз: 1) відсутність розуміння економічних ідей; 2) розуміння окремих економічних ідей; 3) поєднання окремих економічних ідей та досягнення повного розуміння.

Отже, відповідно до *психологічного підходу*, гроші вивчаються в контексті суб'єктивного сприйняття їх як блага і як символу.

Що стосується *психологічних функцій грошей*, то вони віддзеркалюють психологічний зміст ставлення людини до грошей і до інших людей у зв'язку з монетарними ставленнями [221].

Ґрунтуючись на клінічній практиці, Метьюз вважає, що поведінка і ставлення до грошей є наслідком емоційної динаміки раннього дитинства, стосунків з батьками, друзями, вчителями; культурних і релігійних традицій; сучасних технологій і впливу ЗМІ. Відповідно до Метьюз виділяють такі *психологічні функції грошей*: виражають недовіру / підозру; використовуються як інструмент для регуляції сімейних відносин; використовуються як інструмент маніпуляцій; служать як проекція емоцій та звинувачень; використовуються як інструмент контролю [99, с. 194].

Інші автори [8; 36; 38; 133; 159; 172; 173] також виділяють ряд *психологічних функцій грошей*, до основних із яких віднесено:

1. *Гроші як інструмент соціального вимірювання* — гроші знімають сакральність і унікальність людських відносин, переводячи їх в чисельні значення. Це призводить до сприйняття їх як ординарних, звичайних і раціональних. Грошима вимірюється «моральна шкода», людська праця, влада і любов. Гроші не замінюють зазначені відносини, але дають певну оцінку в універсальній шкалі.

2. *Гроші як власність* — гроші є елементом матеріального світу, на них поширюються відносини власності, до них застосовуються різні види відносин власності: користування, розпорядження і володіння.

3. *Гроші як запас енергії* — гроші несуть у собі потенціал соціальної енергії: праці, відносин. В економіці виділяються схожі функції грошей: як засобу обігу, накопичення і формування скарбів. Даний потенціал добробуту легко підсумовується, передається. Ставлення до грошей як потенціалу добробуту — це ставлення до можливостей задоволення потреб. Тому гроші часто розглядаються як засіб безпеки, але не у фізичному, а в соціальному сенсі.

4. *Гроші як засіб вирішення проблем* — більшість людей вважає, що гроші — це засіб вирішення різних життєвих проблем.

5. *Гроші як добро і зло* — загальним для всіх культур є розгляд грошей і пов'язаної з ними поведінки в просторі етичних категорій добра і зла. У конкретних спільнотах схвалюються або засуджуються різні види економічної поведінки. В одних схильність до накопичення може оцінюватися як ощадливість, в інших — як скупість, обдаровування навколишніх людей — як норма життя, як добродійність або як марнотратство. З позиції моральності можуть бути оцінені різні сторони економічної поведінки і свідомості: публічне обговорення грошових питань; різні способи отримання грошей; принципи їх розподілу (за працею, за потребами, порівну і т.д.); ставлення до багатства і бідності; потреби, що задовольняються за допомогою грошей; соціальні уявлення про те, як гроші впливають на відносини між людьми і т.д. [38].

6. *Гроші як час* — повага до грошей і віра в їх могутність позитивно пов'язані з економічною цінністю часу, орієнтацією на майбутнє, гнучкістю в плануванні часу. Контроль часу позитивно пов'язаний з контролем за готівкою та заощадженнями. Негативне ставлення до грошей пов'язане з негативним сприйняттям часу. Час і гроші сприймаються як ресурси, і збільшення суб'єктивної цінності одного з них веде до збільшення цінності іншої. Афективна оцінка грошей і часу є характерною властивістю, що розділяє більш і менш економічно адаптованих людей. Менш адаптовані

суб'єкти схильні до більш негативного ставлення як до грошей, так і до часу [60; 133]. Також певний вплив має локус контролю своєї фінансової ситуації — індивіди з екстернальним локусом контролю схильні до більш негативної оцінки грошей і часу. Для них гроші і час виступають як некеровані явища, джерела невизначеності, і, отже, тривоги [159, С.58].

7. *Гроші як довіра* — М. Агліетта і А. Орлеан розглядають проблему грошей як проблему довіри, оскільки немає грошей без довіри. Довіра виникає з різних джерел, які автори визначають як повсякденна практика, пильність регулюючої влади, а також проект суспільства, запропонований громадянам. Автори пропонують розрізнати три форми довіри: методичну, ієрархічну і етичну. Центральна роль соціальних уявлень і морального зв'язку доводить, що чистої економіки не існує. Неможливо протиставляти політику, етику та економічну раціональність [8]. Майбутнє процвітання суспільства тісно пов'язане з досягненням повної зайнятості також з вимогами справедливості, які потрібно брати до уваги, якщо ми хочемо, щоб гроші сприяли підтримці соціальної згуртованості.

8. *Гроші як інструмент специфічної комунікації* — система грошових комунікативних дій справляє потужний вплив на поведінку окремих індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. В аналізі природи грошей, за теорією комунікації Ю. Габермаса грошові знаки можна розглядати, як символи, що в перетвореній формі репрезентують значення речей для людей. Розробляючи свою теорію комунікативної дії, Ю. Габермас розглядає комунікацію як базовий соціальний процес, ототожнюючи її за її здатністю управляти суспільством з такими засобами, як гроші та влада [36, С.70.].

9. *Інтеграційна функція грошей* — гроші за допомогою сучасних електронних технологій легко долають межі національних грошових одиниць, простору та часу, стають одним із провідних чинників глобалізації [172].

10. *Гроші як інструмент соціалізації* — гроші як засіб входження людини у світ економіки виконують функцію засобу залучення молоді в соціально-економічний простір ринкової економіки. На підлітковій стадії економічної соціалізації з'являються нові власні джерела отримання грошей — заняття бізнесом, надання різних невеликих послуг, перший досвід професійної праці, є показником зміни соціально-економічного простору, в якому відбувається економічна діяльність молоді [6, С.158];

Позитивно оцінюючи виділення науковцями даних функцій, які відображають різноманітні психологічні аспекти функціонування грошей, слід зазначити, що, на наш погляд, *потрібна систематизація даних функцій* (за різними критеріями), що дало б можливість більш системно проаналізувати вплив грошей на економічну свідомість та на поведінку особистості й окремих груп людей.

Таким чином, на основі систематизації та узагальнення зарубіжних і вітчизняних досліджень ми можемо визначити, що в рамках кожної науки робиться акцент на вивчення певного «зрізу» грошей: в *економіці* гроші розглядаються як особливий вид універсального товару, який має здатність обмінюватися на будь-який інший товар, несе загальну споживну цінність і є безпосереднім носієм абстрактної цінності і суспільного багатства; в *соціології* гроші є певним благом, яке задовольняє потреби особистості, соціальних груп та суспільства в цілому у відносинах соціально-економічного обміну; в *психології* гроші вивчаються в контексті суб'єктивного сприйняття їх як блага і як символу, формування певного ставлення до грошей.

Наше дослідження виконано в рамках *психологічного підходу* і воно стосується однієї з ключових проблем — ставлення особистості до грошей. Про суть даного феномену піде мова в наступному підрозділі.

1.2. Особливості ставлення особистості до грошей

Аналіз проблеми психологічного ставлення особистості до грошей доцільно здійснювати, на наш погляд, шляхом послідовного висвітлення таких основних питань:

- *поняття про ставлення особистості;*
- *сутність ставлення особистості до грошей;*
- *структура ставлення особистості до грошей.*

Що стосується **сутності ставлення особистості**, то звернення до психологічного словника показує, що в найбільш загальному вигляді під ставленням розуміється система настанов, орієнтацій, очікувань, стереотипів та інших диспозицій, через яку люди оцінюють одне одного [173, С.466 — 467]. При цьому зазначається, що ставлення може існувати як між об'єктами, явищами, властивостями, що змінюються, так і у випадку певного сталого об'єкта у його взаємозв'язках з іншими об'єктами, явищами та властивостями.

Найбільш повно сутність поняття «ставлення» розкрито в «теорії відносин» В. М'ясіщева, відповідно до якої термін «ставлення» використовувався як базова категорія [130]. За визначенням В. М'ясіщева, ставлення являє собою компонент системи теоретичних уявлень особистості, що відображає її суб'єктивно-оціночний, свідомо вибірковий підхід до

дійсності і відображає інтеріоризований досвід існування в соціальному оточенні [130, С.15-16].

Розглядаючи ставлення як цілісне утворення, В. М'ясіщев виділяє в якості його окремих аспектів потреби, емоційне ставлення, інтереси, оцінки та переконання. Як особливий вид ставлень, він також виділяє мотиви як вираження ставлення до об'єкта дії у вигляді бажання, прагнення, потреби [130, С. 25].

С. Джанер'ян і О. Махріна визначають ставлення, як цілісний, змістовний психологічний зв'язок людини з об'єктами і явищами дійсності, що інтегрує в собі спрямованість людини на оцінку й оволодіння осмисленими об'єктами [46, С. 100-101].

Ставлення, згідно з поглядами В. М'ясіщева, відіграє провідну роль в життєдіяльності особистості, є однією із сторін психічного життя, поряд з психічними процесами, станами та властивостями особистості [130].

Також у літературі зазначається, що в психології за масштабністю поняття ставлення найбільш близько пов'язане з поняттям діяльності і повинно розглядатися на одному з ним рівні. При цьому вказується на те, що різниця в цих поняттях виявляється в потенційності ставлення і реальності діяльності, а також у тому що, ставлення не є діяльністю, оскільки немає мети, немає зовнішньої активності, немає мотиву.

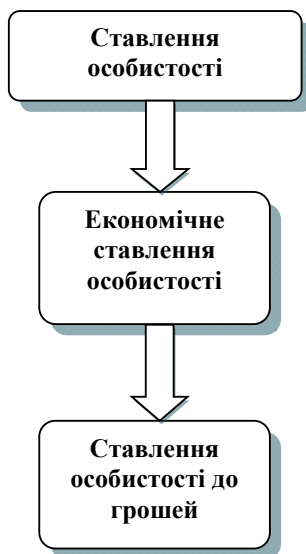
Разом з тим, наголошується, що ставлення — особливий вид внутрішньої активності, що формує ряд функціональних структур (ціннісні орієнтації, соціальні уявлення та соціальні установки. При цьому підкреслюється, що поняття «ставлення» ширше таких понять, як ціннісні орієнтації, соціальні уявлення та соціальні установки [154; 231].

Отже, на основі аналізу літератури можна говорити про те, що **ставлення** особистості — це особливий вид внутрішньої активності особистості, яка виявляється в суб'єктивно-оціночному, свідомо вибіркового підході до дійсності, який базується на інтеріоризованому досвіді існування в соціальному оточенні, та виявляється у таких функціональних структурах, як потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні уявлення, соціальні установки, мотиви тощо.

Далі проаналізуємо **особливості ставлення особистості до грошей**.

Під час аналізу даного феномену нами на основі вивчення літератури виділені такі психологічні особливості ставлення особистості до грошей.

По-перше, потрібно зазначити, що ставлення особистості до грошей є одним із видів економічного ставлення [52; 100] (рис. 1.1).

Рис.1.1. Ставлення до грошей як вид економічного ставлення

Поняття «економічне ставлення» виникло в економічній психології протягом останніх 20-25 років [43; 99; 102; 228]. Воно змальовує систему поглядів, звичок, емоційного ставлення конкретного індивіда до різних аспектів повсякденної економічної реальності — до грошей, заробітків, витрат, заощаджень, боргів, придбання, розподілу сімейного бюджету, дитячих кишенькових грошей та іншого [189, С. 261-262].

По-друге, ставлення особистості до грошей є складовою економічної свідомості особистості.

Так, А. Журавльов, досліджуючи концептуальні уявлення про феномен економічної свідомості, визначає його як соціальні уявлення, ставлення, настанови, оцінки, думки особистості про різні явища економічного змісту [54]. Під «одиницями» аналізу (і, відповідно, його складовими елементами) економічної свідомості особистості мають на увазі типово усвідомлені особистістю соціально-психологічні феномени, пов'язані з явищами економічного змісту, до яких відноситься і ставлення особистості до грошей.

Тобто, в якості головної одиниці аналізу соціально-психологічних феноменів економічної свідомості використовують ставлення особистості до різних економічних об'єктів [54, С. 82].

Економічна свідомість, на думку А. Журавльова виконує дві найважливіші функції в життєдіяльності особистості: відображає соціально-економічні умови життя, економічне макро- та мікро середовище, а також

виступає одним із психологічних регуляторів економічної поведінки людини в соціальному середовищі [53].

По-третє, ставлення особистості до грошей виявляється в *грошовій поведінці*.

Так, О. Дейнека під ставленням до грошей розуміє усвідомлене і суб'єктивно-вибіркове уявлення про гроші, що виявляється у грошовій поведінці. Як економіко-психологічний феномен, таке ставлення представлено пізнавальним, емоційним і мотиваційно-вольовими компонентами, супроводжує соціальний обмін і здатне виконувати компенсаторно-терапевтичну функцію. Автор розглядає ставлення як уявлення. Проте слід зауважити, що психологи часто визначають дані дві категорії — ставлення і соціальне уявлення — одну через іншу, тобто пропонують такі визначення, що дуже схожі або взаємозв'язані [44].

В-четвертих, під ставленням до грошей розуміють елемент *цілісної системи ставлень особистості*.

Так, М. Семьонов під монетарним ставленням пропонує розуміти грошове ставлення як компонент цілісної системи ставлень особистості, що відображає її індивідуальний, суб'єктивно-оціночний, вибірковий підхід до грошей як об'єкту дійсності і являє собою інтеріоризований досвід поведінки з грошима та взаємодії з іншими людьми з приводу грошей у специфічній соціокультурній ситуації [160; 163, С. 156].

Слід підкреслити, що монетарні ставлення особистості відрізняються відносною стійкістю та узагальненістю, характеризують життєву позицію людини щодо грошей, містять в собі систему більш приватних монетарних відносин [163, С. 156].

Отже, можна зробити висновок, що *ставлення до грошей* — це компонент цілісної системи ставлень особистості, що відображає її індивідуальний, суб'єктивно-оціночний, вибірковий підхід до грошей як об'єкту дійсності, який являє собою інтеріоризований досвід взаємодії з грошима та взаємодії з іншими людьми з приводу грошей у специфічній соціокультурній ситуації, та виявляється в ряді функціональних структур (потребах, інтересах, ціннісних орієнтаціях, соціальних уявленнях, соціальних установках, мотивах тощо).

З урахуванням наявних у літературі підходів [43; 46; 54; 130; 165; 189] як синоніми поняття «ставлення до грошей» можна використовувати поняття «монетарне ставлення», «грошове ставлення» та ін.

Розпочинаючи аналіз **структури ставлення особистості до грошей**, потрібно зауважити, що, як свідчить література, автори аналізуючи даний феномен використовують кілька підходів.

Одним із найбільш розповсюджених є *перший підхід*, відповідно до якого ставлення до грошей аналізують за «класичною» схемою висвітлення будь-якого психічного явища, тобто в його структурі виділяють мотиваційний, когнітивний, емоційний, особистісний та поведінковий компоненти.

Згідно з даним підходом, О. Махріна виділила такі *структурні компоненти* ставлення до грошей: а) мотиваційно-когнітивний — відображає місце мотиву життєдіяльності і цінності грошей в ієрархії інших мотивів та цінностей суб'єкта; б) емоційний — відображає переживання, оцінки, почуття суб'єкта пов'язані з грошима; в) конативний — відображає дії та наміри людини щодо грошей [113].

В рамках даного підходу можна виділити також точку зору А. Журавльова та А. Купрейченко, які зазначають, що монетарне ставлення включає такі наступні структурні аспекти: а) ціннісний компонент (важливість грошей для особистості); б) емоційний компонент ставлення особистості до грошей; в) мотиваційний компонент ставлення особистості до грошей (сила, інтенсивність бажання особистості мати гроші); г) поведінковий компонент ставлення до грошей (оцінка суб'єктивної значущості тієї чи іншої дії з грошима — отримувати, витратити, накопичувати, інвестувати, купувати цінні папери, просто мати на руках); д) якості особистості, які виявляються при оперуванні грошима (жадібність — щедрість); е) соціальні уявлення особистості про роль (модальність) грошей в особистому та суспільному житті; ж) соціальні уявлення особистості про функції грошей у власному житті (суб'єктивна оцінка сили вираження життєвих цілей особистості, на досягнення яких спрямовуються грошові кошти) [54].

О. Тугарева і І. Красікова також визначили шість блоків інтегрованих показників, на базі яких може бути побудована типологія ставлення до грошей: афективний блок; мотиваційно-поведінковий блок; моральний блок; соціальна сутність грошей; індивідуальна сутність грошей; інструментальна сутність грошей [186].

Аналогічний підхід прослідковується в роботах і західних учених, зокрема, Т. Тенга [259], який пропонує вивчати ставлення особистості до грошей на афективному рівні (гроші як добро чи зло), на когнітивному рівні (зв'язок грошей із досягненнями, повагою до себе та інших, свободою) та на

поведінковому рівні. Саме даний підхід було враховано автором при розробленні спеціального опитувальника для вимірювання ставлення до грошей — Шкали грошової етики (Money Ethic Scale MES).

П. Муравйова дає визначення ставленню до грошей як до одного з видів власності, роблячи акцент на діяльнісний аспект даного ставлення, зокрема, на особливості ставлення особистості до грошей при реалізації особистістю економічної ролі в процесі економічної активності [127].

В. Рубінштейн [257] акцентує увагу на емоційний аспект ставлення, в результаті чого вона за допомогою розробленого нею опитувальника класифікує людей на «матеріально задоволених» та «матеріально незадоволених».

В результаті аналізу основних компонентів ставлення до грошей в структурі ставлення до грошей автори виділяють такі функціональні складові: 1) монетарні цінності; 2) монетарні соціальні установки особистості; 3) монетарні інтереси; 4) монетарні норми; 5) монетарні домагання особистості; 6) монетарна мотивація (мотиви) різних форм монетарної поведінки: споживчої (поведінки покупця), поведінки, пов'язаної із заощадженнями, з інвестиційною діяльністю; 7) монетарні соціальні уявлення: значення і сутність грошей; 8) пов'язані з грошима емоції і почуття [54].

У дослідженні А. Капустіна [74] виділяються такі самі складові ставлення до грошей: грошова спрямованість; грошові цінності і ціннісні орієнтації; грошові мотиви; грошові потреби, їх сила і задоволеність; грошові соціальні установки: афективні, когнітивні і поведінкові компоненти; грошові елементарні установки.

У рамках *другого підходу* аналізуються різні параметри і види ставлення особистості до грошей.

Так, наприклад, О. Махріна також виділила шість параметрів ставлення до грошей: 1) когерентність (від лат. *cohaerens* — «той, що знаходиться у зв'язку» — скорельованість, узгодженість); 2) конкретність / абстрактність, під якими розуміють ступінь вираження конкретних — термінальних та інструментальних або абстрактних цінностей і антицінностей; 3) генералізованість / концентрованість, під якими розуміють повноту або вузькість відображення (мотиваційно-когнітивний компонент) людиною конкретних сфер життєдіяльності для реалізації грошей; 4) усвідомленість оцінки людиною бажаності для неї грошей; 5) модальність як емоційна знаково-якісна насиченість ставлення до грошей (емоційний компонент); 6) дієвість / інтенціональність як

вираження, характер і спрямованість активності людини на оволодіння грошима (конативний компонент) [113].

К. Ямаучі, Д. Темплер розробили стандартизовану шкалу грошових ставлень (Money Attitude Scale, MAS). За допомогою факторного аналізу 62 тверджень було виявлено 5 незалежних факторів: «влада (престиж)», «час (відкладання грошей на майбутнє)», «недовіра», «якість» і «тривога», які є основними показниками ставлення особистості до грошей [261].

Використовуючи дані попередніх авторів, А. Фернам розробив анкету із 64 тверджень, які відображають широке коло ставлень, думок, цінностей, пов'язаних з грошима. Статистичне оброблення результатів його дослідження виявило 6 незалежних факторів, які відображають також різні вектори аналізу ставлення: «залежність», «влада / використання», «планування», «безпека / консерватизм», «неадекватність», «зусилля / здатність» [192].

За *видами*, відповідно до О. Махріної, ціннісно-сміслові ставлення до грошей може бути: 1) ціннісне ставлення; 2) ставлення до грошей як до засобу; 3) ставлення до грошей як до ситуативної потреби [113].

Автор звертає увагу на те, що схожість кожного з видів ставлення до грошей виявляється в їх усвідомленості й у специфіці їх модальності, а відмінність — у ступені їх когерентності.

Окрім того, існує *третій підхід*, основна ідея якого, на наш погляд, полягає в тому, на наш погляд, що його прихильники, базуючись на загальному розумінні ставлення до грошей, під час висвітлення структури ставлення, роблять акцент не стільки на аналізі його основних психологічних складових (знання, мотиви, емоції тощо), а скільки на змістовно-сміслових «векторах» ставлення до грошей.

До даного напрямку можна, зокрема, віднести дослідження Г. Беліцької [13], яка виділяє такі модальності ставлення до грошей: 1) уявлення про свій матеріальний добробут (багатство, яке вимірюється грошима); 2) уявлення про способи досягнення матеріального добробуту (про способи отримання грошей, збереження та використання грошей) та ін.

У рамках даного підходу, на наш погляд, доцільним є виділення таких *основних структурних елементів ставлення до грошей* (рис.1.2), які обгрунтовані нами на основі аналізу літературних джерел [13; 54; 74; 113; 127; 186; 192; 257; 259; 261] та власного теоретичного аналізу проблеми.

Рис. 1.2. Структура ставлення особистості до грошей

Насамперед, дана структура містить, на наш погляд, *загальне ставлення особистості до грошей* (позитивне, негативне, нейтральне; невизначене).

Окрім того, суттєвою складовою даної структури є *ставлення особистості до ролі грошей в її власній життєдіяльності*. Можна, на наш погляд, говорити про такі основні вияви ролі грошей у життєдіяльності людини: а) для задоволення власних життєво важливих потреб (насамперед, фізіологічних і в стабільності); б) для саморозвитку; в) для розваг; г) для допомоги іншим людям (близьким та іншим).

Також важливою складовою структури ставлення особистості до грошей є *ставлення до способів отримання грошей*. Можна говорити про такі основні способи заробляння грошей: а) «легкі» (через отримання спадку чи виграшу в лотерею; шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток; шляхом укладання вигідного шлюбу тощо), які дають швидкий прибуток, але не забезпечують свободи і самостійності особистості; б) «складні» (отримання грошей шляхом їх заробляння в результаті виконання того чи іншого виду діяльності), які передбачають активне включення людини у виконання діяльності, докладання значних зусиль (фізичних, інтелектуальних, емоційних, часових тощо) і разом з тим, приносять людині почуття самостійності і свободи.

Ще однією складовою ставлення особистості до грошей є *ставлення до видів діяльності для заробляння грошей*. Дані види діяльності можуть бути розподілені, на наш погляд, на такі основні напрямки, виділені за такими критеріями: а) за змістом діяльності (види діяльності, які зв'язані з основною професійною діяльністю, дають можливість рости, як професіоналу, і заробляти гроші) та види діяльності, які не мають безпосереднього відношення до основної професійної діяльності, не сприяють росту професіоналізму в конкретній сфері, але дають певні фінансові можливості для людини і сприяють розширенню досвіду; б) за місцем здійснення діяльності (державні або приватні організації; приватні організації власних батьків; власна підприємницька діяльність), що впливає на вияви ініціативності, самостійності, незалежності людини тощо.

Зазначимо, що саме така структура ставлення особистості до грошей покладена в основу нашого емпіричного дослідження.

Отже, як бачимо, ставлення до грошей є явищем багатокomпонентним і вимагає комплексного вивчення та ретельної перевірки валідності результатів дослідження.

1.3. Ставлення студентської молоді до грошей

Аналіз ставлення студентської молоді до грошей, на наш погляд, доцільно здійснювати в результаті висвітлення *таких питань*:

- *розгляд особливостей юнацького віку;*
- *ставлення до грошей як важлива складова економічної соціалізації студентів;*
- *чинники які, впливають на ставлення студентської молоді до грошей.*
- *роль вищих навчальних закладів у формуванні ставлення студентів до грошей.*

Що стосується **особливостей юнацького віку**, то згідно із Законом України «Про вищу освіту», студент (слухач) — особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу і навчається за денною (очною), вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів [58].

Аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури показує, що існує ряд *суттєвих психологічних характеристик, які притаманні студентській молоді*.

По-перше, необхідно зазначити, що студентська молодь (студентство) відноситься до певної *вікової категорії*. Як вікова категорія, студентство співвідноситься з етапами розвитку дорослої людини, являючи собою

«перехідну фазу від дозрівання до зрілості», і визначається як пізня юність / рання дорослість (18–25 років) [9].

У самому студентському віці Б. Ананьєв виділяє два періоди: *стандартний* (17-22 роки) та *нестандартний* (від 23-х рр. і вище). Через те, що останнім часом існує тенденція до помолодшання слухачів вищої школи (хоча у той же час розширення можливостей здобути другу вищу освіту сприяє і зворотній тенденції), ми будемо орієнтуватися переважно на особливості даної вікової групи. Окрім того, увага звертається на особливості входження сучасного молодого покоління у середовище вищої школи та ряд соціально-психологічних процесів розвитку студентських колективів [9; 10; 129].

О. Винославська зазначає, що студенти утворюють певну соціально-професійну групу, провідною функцією якої є набуття відповідних знань та умінь в галузі обраної професії, навичок самостійної творчої діяльності [33; 122; 123; 151].

На думку О. Щотки, час навчання у вищому навчальному закладі можна умовно поділити на два основних етапи: молодші курси, коли відбувається адаптація студента-новачка до навчального закладу, діяльності у вищій школі, і старші курси (починаючи з третього) — основний етап професійного самовизначення студента, як майбутнього спеціаліста. На першому етапі відбувається корінна ломка уявлень, звичок колишнього школяра, пов'язана з необхідністю змінювати і перебудовувати свою поведінку і діяльність, «входити» в нові умови, про що піде мова далі. Головною метою для студента на цьому етапі є оволодіння способами і прийомами навчально-професійної діяльності.[220; 227]

Перехід до юності пов'язаний з розширенням діапазону фактично доступних людині або нормативно обов'язкових соціальних ролей, з розширенням сфери життєдіяльності [91].

По-друге, суттєвим під час характеристики студентів є підкреслення активного психічного розвитку (інтелектуальний, емоційний тощо).

Так, зокрема, дослідження засвідчили, що в студентському віці відбувається подальший психічний розвиток людини, складне переструктурування психічних функцій всередині інтелекту, змінюється вся структура особистості у зв'язку із входженням у нові, більш широкі і різноманітні соціальні спільноти (Г. Абрамова [1], Б. Ананьєв [9], І. Зимня [65], О. Винославська [33; 151], І. Кон [85], В. Лісовський [98] та ін.).

Для студентів є характерними найменші показники латентного періоду реакцій на прості, комбіновані й словесні сигнали, оптимум абсолютної та різницевої чутливості аналізаторів, найбільша пластичність в утворенні складних психомоторних та інших навичок. Порівняно з іншими віковими

періодами, в юнацькому віці відзначається найвища швидкість оперативної пам'яті і переключення уваги, вирішення вербально-логічних задач [146].

Автори зазначають, що перетворення мотивації, усієї системи ціннісних орієнтацій, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією виокремлюють цей вік як центральний період становлення характеру та інтелекту [89; 91; 104; 109].

Багатовекторного підходу до вивчення студентів дотримується В. Єнін [43]. Так, описуючи особливості юнацтва, він розглядає його в розрізі *психологічного, інтелектуального та соціального розвитку*.

Автор зазначає, що в *емоційно-особистісному* плані юнацький вік уразливий, тому що йому властиві суперечливість рівня домагань і самооцінки, суперечливість образу «Я», внутрішнього світу тощо. Норми психічного здоров'я для юнаків значно відрізняються від таких самих норм для дорослих. Центральне психологічне новоутворення юнацького віку — становлення стійкої самосвідомості і стабільного образу «Я». Це пов'язане з посиленням особистісного контролю, самоврядування, з новою стадією розвитку інтелекту, з відкриттям свого внутрішнього світу і його еманіпацією від дорослих. Юнаки особливо чуттєві до своїх внутрішніх психологічних проблем, схильні переоцінювати їх значення [230].

Найважливішим новоутворенням *інтелектуальної сфери* в юнацькому віці, на думку автора, стають: розвиток теоретичного мислення, філософська рефлексія; потяг до абстрагування, широких узагальнень, пошуку загальних закономірностей і принципів, що стоять за приватними фактами; схильність перебільшувати силу свого інтелекту, рівень знань і самостійності. Збільшується ступінь індивідуалізації в інтересах і здібностях, формується індивідуальний стиль розумової діяльності.

У *соціальному плані* юнакам властиві усвідомлення себе як елемент соціальної спільності (соціальної групи, нації тощо), вибір свого майбутнього соціального стану і способів його досягнення. Розширюється коло особистісно значущих соціальних відносин, наростає потреба у дружньому, інтимному спілкуванні.

Значається, що у юнацькому віці спостерігається тенденція підкреслити власну індивідуальність, несхожість на інших [91].

Активна взаємодія з різними соціальними утвореннями, а також сама специфіка навчання у вищому навчальному закладі сприяють формуванню у студентів активної життєвої позиції, зміцненню їх зв'язків з іншими соціальними групами суспільства. На студентський вік припадає процес активного формування *соціальної зрілості*. Видимими рисами цього процесу є завершення освіти, трудова активність, суспільна робота, відповідальність перед законом, можливість створити сім'ю та виховувати дітей. Соціальна

зрілість передбачає здатність кожної молодої людини оволодіти необхідною для суспільства сукупністю соціальних ролей [51].

По-третє, студентство має певні особливості, порівняно з іншими соціально-професійними групами.

Розглядаючи студентство як особливу *соціальну категорію*, специфічну спільноту людей, організовано об'єднаних інститутом вищої освіти, І. Зимня виділяє основні характеристики студентського віку, що відрізняють його від інших груп населення, а саме, високий освітній рівень, висока пізнавальна мотивація, найвища соціальна активність і досить гармонійне поєднання інтелектуальної і соціальної зрілості [65].

Л. Подоляк вважає, що студентів, порівняно з іншими групами молоді цього віку, відрізняють такі риси: вищий освітній рівень; велике прагнення до знань; висока соціальна активність; досить гармонійне поєднання інтелектуальної і соціальної зрілості [146].

О. Леонт'єв, Д. Ельконін [97; 229] у своїх психологічних періодизаціях юності ставлять наголос на новому типі провідної діяльності студентства — навчально-професійній.

Студентство, за визначенням А. Петровського, — це мобільна соціальна група, метою діяльності якої є організована за певною програмою підготовка до виконання високих професійних і соціальних ролей у матеріальному та духовному виробництві [88; 143].

Стосовно ставлення до грошей як важливої складової економічної соціалізації студентів, то зазначимо, насамперед, що важливим напрямком професійного та особистісного розвитку студентської молоді є економічна соціалізація.

Нагадаємо, що *економічна соціалізація* являє собою складний, багатоаспектний процес входження людини в економічну сферу суспільства, в результаті якого людина, формуючи відповідні соціальні властивості, стає повноправним суб'єктом економіки [6; 7; 70; 124; 249; 255].

Стосовно *економічної соціалізації студентів*, на наш погляд, то тут можна, виділити ряд особливостей.

Слід, насамперед, сказати, що із цим періодом пов'язаний початок «економічної активності», під якою науковці розуміють включення людини у самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії та створення власної сім'ї [124].

Особливого значення в студентському віці також набуває прагнення особистості до *фінансово-економічної незалежності* [124]. Залучення у ті чи інші види трудової діяльності (малий бізнес, посередництво, збирання інформації тощо) можна розглядати як процес входження підрастаючої

людини в економічну сферу суспільства, як формування у неї економічного мислення, як процес інтеріоризації нової реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки та реалізацію їх в реальній дійсності [124; 125].

Об'єктивно існуюча диференціація соціального стану студентської молоді, основою якої є відмінність умов життя, відображається у різноманітності виявів економічної соціалізації підростаючої людини, зокрема, у ставленні до грошей, до праці і споживчої поведінки [124]. Саме в процесі пізнання економічної дійсності, процесі економічної соціалізації *студенти виявляють своє ставлення до грошей*, яке, з одного боку, є одним із результатів економічної соціалізації молоді, з іншого — впливає на економічну поведінку студентів.

Проаналізуємо *особливості ставлення студентів до грошей*.

Для сучасної молоді гроші стають вагомим фактором у порівнянні людей, володіння грошима зумовлює різну поведінку, яка пов'язана із самоствердженням особистості [43]. Молодь часто розцінює гроші як єдиний засіб для закріплення свого статусу в суспільстві або сприйняття самого себе, змінення образу «Я». Вступаючи в економічне життя, молодь часто не має необхідних знань і навичок, що може створити серйозні проблеми. Тому в такій ситуації важливою є ефективна економічна освіта, яка формує у молоді адекватну психологічну реакцію на економічні явища, особливо в умовах кризових ситуацій, а від цього залежить успішне майбутнє окремої особистості, країни й світу в цілому [28; 29; 43; 78].

Аналіз робіт зарубіжних та вітчизняних учених щодо особливостей ставлення до грошей особистості юнацького віку показує, що молодь особливо цінує гроші і переважним чином сприймає їх, як благо, як символ престижу та влади. Таке ставлення у поведінковому аспекті призводить до постійно зростаючих та непотрібних витрат. Учені зазначають, що підвищена цінність грошей, заклопотаність грошима, а також підвищена увага до них, характерна як для юнацтва молодшої групи (старшокласники), так і для молоді старшої групи (випускники шкіл, студенти) [51; 120; 134; 136; 140; 148; 159; 191; 193; 237].

Для старшокласників гроші є дуже великою цінністю [48; 70]. Ставлення до грошей як цінності у них внутрішньо суперечливе. З одного боку, школярі заявляють про те, що гроші більшою мірою для них є засобом здійснення всіх бажань, досягнення незалежності і створення впевненості в завтрашньому дні, а меншою мірою — самостійною метою в житті. З іншого боку, будучи символом успіху в житті нарівні з такими факторами, як щасливе сімейне життя і улюблена цікава робота, гроші виступають як переважно термінальна цінність. При порівнянні з роботою, більша відносна

цінність грошей була усвідомлена більш чітко: праця виступає інструментом для одержання матеріальних благ, гроші в даному випадку є метою діяльності [100; 193].

Вивчаючи типологію ставлення молоді (старшокласників) до грошей, М. Семьонов, також виявив, що найбільша частина досліджуваних молодих людей проявляє значну грошову заклопотаність, підвищену увагу до грошей і пов'язаними з ними темами, решта старшокласників демонструє грошову розслабленість, знижену увагу до грошей, витіснення, грошове заперечення, марнотратність (при цьому витрачання грошей не приносить терапевтичного ефекту) [161].

Встановлено, що головна відмінність між студентами та випускниками полягає у способах заробляння грошей та досягнення життєвого успіху. Для школярів головні риси для досягнення успіху — наполегливість, цілеспрямованість, ініціативність, заповзятливість. Студенти цінують талант, здібності, працелюбність [161].

Окрім того, констатовано, що у студентів, на відміну від випускників шкіл, реалістичніше сприйняття рівня очікуваного доходу. Вони оцінюють свої кар'єрні перспективи скромніше, ніж школярі. Бажаючих стати керівниками серед них вдвічі менше. Більшість хоче стати кваліфікованими спеціалістами, керувати власними невеликими колективами [161].

Також дослідники говорять про те, що ставлення до грошей, відчуття себе багатим чи бідним впливає на професійні орієнтації молоді [193; 226].

О. Щедрина вказує на те, що новим в економічній поведінці молоді є підвищення ролі грошової мотивації. Так, зокрема зазначається, що відчуття себе багатим або бідним впливає на формування професійного вибору особистості. Відсутність грошей у молодих представників бідних сімей спонукає їх обирати професію з більшими заробітками, організовувати комерційну або виробничу діяльність [226].

О. Філінкова зазначає, що вибір економічної діяльності пов'язаний не стільки з відчуттями старшокласників себе багатими чи бідними, скільки з ціннісним ставленням до грошей, сприйняттям їх як засобу або мети [193]. Групи старшокласників, орієнтовані на різні види економічної діяльності, відрізняються у власному ставленні до грошей. Для учнів-потенційних підприємців гроші виступають як засіб для створення нових грошей, предметом гордоців. Для групи старшокласників, які обирають державну службу, цінність грошей нижча, ніж для потенційних підприємців та найманих бізнес-працівників [193].

О. Нікітіна, досліджуючи моральну оцінку грошей особистістю юнацького віку, побудувала ієрархічну модель оцінок грошей. Така модель вказує на той факт, що молодь сприймає гроші здебільшого, як засіб для

здійснення владного впливу, задоволення широкого спектру потреб і не дуже замислюється над моральним аспектом грошей [140].

Отже, зростаюча потреба в життєвому самовизначенні у юнаків і дівчат пов'язана з важливим для них фактором матеріальних цінностей, але водночас зменшується цінність такого фактору, як духовні цінності. Лише для представників з шизоїдною та циклоїдною структурою особистісного психотипу властиве рівноцінне ставлення до матеріальних і духовних цінностей [51; 119].

На думку Ф. Осіна, студенти схильні високо оцінювати взаємозв'язок соціального капіталу і грошей. Позитивна оцінка грошей також корелює з оцінкою цінності зв'язків для економії часу. Дослідник відзначає високу схильність студентів ототожнювати гроші та особисті зв'язки. Ті, хто позитивно оцінює гроші, схильний цінувати значимість особистих зв'язків як для матеріального благополуччя, так і для економії часу за рахунок швидкості вирішення питань «по знайомству», що, у свою чергу, веде до економії грошей. Однак, автор зауважує, що взаємозв'язок час-гроші-друзі не транзитивний, і є частина студентів, які позитивно оцінюють зв'язок грошей і соціального капіталу, але негативно оцінюють зв'язок економії часу і соціального капіталу [159].

Про протиріччя соціально-психологічного характеру, що мають місце у розвитку студентської молоді, говорить і Ю. Самарін [157]. Серед основних він виділяє *економічне протиріччя* між різноманітністю бажань і можливістю їх здійснення, яке студент іноді намагається розв'язати за допомогою додаткового заробітку, що заважає основній навчальній діяльності.

Поєднання роботи з навчанням на денній формі створює ще одне протиріччя — надзвичайний *дефіцит часу*, який позначається або на якості навчання, або на сімейних взаємовідносинах, а у кінцевому результаті призводить до зниження інтенсивності інтелектуального та емоційного життя.

Наступне протиріччя полягає у тому, що хронічно не вистачає часу на переробку постійно зростаючого потоку інформації — *інформаційне перевантаження*. Знаннями, як відомо, стає тільки та інформація, що перероблена і засвоєна людиною. Отже широта інформації часто вступає у протиріччя з глибиною її осмислення.

Існує ще одне протиріччя психічного розвитку студентів: у вищому навчальному закладі *розвиток студентів іноді випереджує навчання і особливо виховання* [157].

Таким чином, на основі аналізу літератури [48; 51; 70; 100; 119; 124; 125; 140; 157; 159; 193; 226] можна виокремити певні *протиріччя у ставленні молоді до грошей*: пріоритетність грошей як цінності; нечітке розуміння сутності грошей; розмиті уявлення про способи заробляння грошей;

пріоритетність діяльності, пов'язаної із витрачанням грошей; когнітивний дисонанс у свідомості студентської молоді стосовно орієнтації на споживання без орієнтації на високий заробіток; грошова тривожність, негативізм у матеріально незабезпечених представників; віра у власні сили і в те, що доля людини знаходиться у її руках, та ін.

Окрім того, можна говорити про *значний вплив ставлення студентів до грошей* на їх професійне та особистісне становлення.

Що стосується **чинників, які впливають на ставлення студентської молоді до грошей**, то нами на основі літератури [42; 44; 51; 86; 116; 117; 124; 134; 248; 251; 253; 256] було виділено три групи таких чинників: а) чинники макрорівня (мають відношення до суспільства); б) чинники мезорівня (мають відношення до організації); в) чинники мікрорівня (мають відношення до особистості) (рис.1.3.1).

Проаналізуємо послідовно зміст кожної із груп таких чинників.

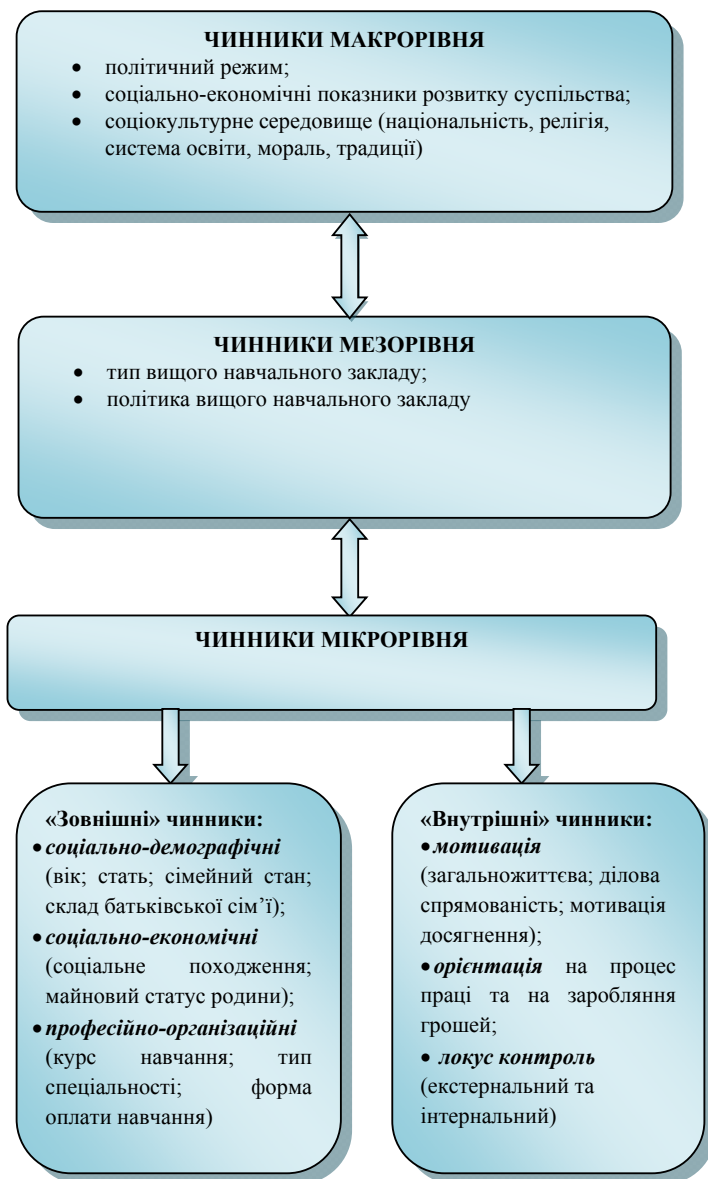
Стосовно **чинників макрорівня**, то до них слід віднести чинники, зумовлені особливостями розвитку суспільства (політичний режим, соціально-економічні показники розвитку суспільств, соціокультурне середовище тощо).

Стосовно *соціально-економічних показників розвитку* суспільства, то, наприклад, Р. Лінн у власному дослідженні виявив такі закономірності: 1) позитивну кореляцію між ціннісним ставленням до грошей і економічним зростанням країни (наскільки більшим є економічне зростання, настільки більшою є цінність грошей); 2) негативну кореляцію між цінністю грошей і доходом на душу населення (наскільки більшим є доход, настільки меншою є цінність грошей) [256].

Інші вчені виявили взаємозв'язок між середнім доходом на душу населення і середнім розміром грошових знаків. Країни з низьким рівнем розвитку економіки і, як наслідок, з низьким середньостатистичним доходом на душу населення, випускають в обіг грошові знаки великого розміру, у такий спосіб намагаючись компенсувати свою економічну неспроможність [248].

Здійснену російськими психологами спробу вивчення макроекономічних компонентів образу грошей було викликано феноменом дискредитації національної грошової одиниці під впливом політико-економічних помилок і ситуацією кризи [42; 44].

Також проведені дослідження, зокрема, показали, що економічні показники розвитку суспільства мають значно більший вплив, ніж *соціокультурне середовище* на сприйняття та ставлення людей до грошей [86; 246].

Рис.1.3.1. Чинники, що впливають на ставлення студентської молоді до грошей

Традиції зберігаються більше в тих країнах, де нещодавно розпочалося економічне зростання, не зважаючи на зміни у структурі цінностей молоді [86]. Як правило, природа традицій пов'язана з системою самозбереження, яка розвивалась у народів протягом довгого часу і вплинула на менталітет.

Також у рамках макроекономічних досліджень було зроблено спроби виявити соціокультурні особливості ставлення до грошей: Р. Лінн — дослідження національних особливостей ставлення до грошей [256]; Дж. Хічкок і Р. Мунро — дослідження взаємозв'язку між середнім доходом на душу населення і середнім розміром грошових знаків [248]; О. Дейнека — вивчення макроекономічних компонентів образу грошей [44].

Так, на основі досліджень економічної соціалізації В. Москаленко, було виділено наступні макрочинники, які впливають на ставлення до грошей у нашій країні:

- а) економічна свідомість, де гроші сприймаються, як абстрактна цінність;
- б) радянський менталітет, коли гроші розглядалися як засіб експлуатації та нерівності (характерний для старшого покоління);
- в) західне розуміння грошей, відповідно до якого, гроші ставляться в центр соціальних відносин;
- г) характерні для даного суспільства економічні кризи [124].

Окрім того, макроекономічні дослідження розглядають такі аспекти впливу соціокультурного середовища: структура витрат, заощадження грошей, ставлення до багатих та бідних тощо [121; 251; 253].

Зазначимо, що дослідження впливу чинників макрорівня раніше здійснювались здебільшого представниками суспільно-політичних наук (економістами, політологами та ін.) [133]. Психологи зовсім недавно долучились до аналізу даної проблеми.

До чинників *мезорівня* належать чинники, які мають відношення, насамперед, до вищого навчального закладу, де навчаються студенти. На особливу увагу, на нашу думку, заслуговують такі чинники, як тип та політика вищого навчального закладу, в якому навчаються студенти [144].

Суспільно-економічні та політичні перетворення, що відбуваються в Україні, впливають на загострення протиріч у суспільстві, зокрема, і в системі управління процесами економічної соціалізації молоді. Система економічної освіти, вищі навчальні заклади, як агенти економічної соціалізації, недостатньо включені в такі перехідні процеси [6; 124].

Молодь потребує більше знань в економічній сфері, оскільки *основне протиріччя* у сфері економічної соціалізації молоді — це протиріччя між об'єктивними суспільними процесами, що ускладнюються, і постійно зростаючими вимогами, які суспільство висуває до молоді, та недостатнім

використанням соціально-економічних, ідеологічних, політичних, виховних засобів впливу на людину [6; 7; 140]. Канали, через які транслюється економічна інформація, практично не піддаються контролю: нові стереотипи поведінки засвоюються через засоби масової інформації, особистий досвід, наслідування впливових особистостей із власного оточення.

Багато дослідників наголошують на необхідності *економічної освіти* для молоді як інструменту економічної соціалізації [6; 7; 14; 49; 50; 72; 90; 94; 96; 117; 140; 145; 147; 156; 207; 208]. Економічна освіта дозволяє виявити певний рівень забезпечення особистості знаннями, необхідними для формування морально-економічних рис студента, підготовки його до навчально-пізнавальної та господарсько-побутової діяльності, а також формування в нього адекватного ставлення до грошей. Від креативно-інноваційних здібностей самого студента безпосередньо буде залежати успішність його професійної підприємницької активності.

В той же час, необхідно чітко усвідомлювати, що саме освіта, зокрема загальна та професійна економічна, покликана розвивати в людині перетворювальне ставлення до дійсності та креативне ставлення до буденної та професійної самореалізації, що є необхідною умовою також для ведення успішної підприємницької діяльності в умовах розвитку ринкової економіки [16; 83; 106; 107].

Проте сучасна економічна освіта України була охарактеризована наступними загальними *недоліками*, які, на нашу думку, потребують негайного втручання: відірваність від реальних потреб економічної діяльності; неврахування вимог ринку праці при підготовці фахівців економічного напрямку; недостатній рівень підготовки фахівців щодо володіння методами економіко-математичного аналізу; невідповідність світовому рівню підготовки фахівців у переважній більшості вищих навчальних закладів і, як результат, низька конкурентоздатність випускників [82; 90; 95].

Ще однією важливою суперечністю сучасної української економічної освіти є її намагання використовувати інноваційно-гуманістичні методи для формування сильної особистості підприємця тоді, як реальні умови «нецивілізованого» ринку в нашій державі вимагають від підприємця не стільки знань, умінь та високої моралі, скільки здатності, викручуючись, пристосовуватись до корупційного економіко-державного середовища.

Дана суперечність може бути вирішена виключно за умов реформування і становлення національної ринкової економіки, коли знадобиться дійсно сучасний суб'єкт підприємницької та соціокультурної активності [21; 147; 202; 207; 214].

Так, Г. Авер'янова, досліджуючи особливості економічної соціалізації підлітків в умовах трансформації українського суспільства, наголошує, що суперечність соціальних детермінант зумовлює формування суперечливої когнітивної складової економічної соціалізації.

Це виявилось в тому, що, по-перше, високий рівень переконань у принципах ринкової економіки супроводжується негативним ставленням підлітків до того, як проводяться економічні реформи в нашій країні.

По-друге, в тому, що хоча заняття бізнесом позитивно сприймається основною масою респондентів, проте їх уявлення про бізнес мозаїчне, розмите. Бізнес багатьма ототожнюється тільки з комерційною діяльністю, з торгівлею.

По-третє, в тому, що хоча підлітки у своїй основній масі відкидають будь-які аморальні способи добування грошей, деякі з них схвалюють аморальні способи отримання багатства [5].

Що стосується вищого навчального закладу, то його політика щодо організації навчального-виховного процесу, плати за навчання, політика щодо поєднання навчання і роботи, допомога у працевлаштуванні, професіоналізм викладачів, психологічний мікроклімат впливає не лише на формування у студентів ставлення до майбутньої професії, а й на подальшу ефективну економічну соціалізацію молоді, на майбутню успішну кар'єру, здатність заробляти гроші [175].

Також серед протиріч вищої школи потрібно відзначити високі конкурси на престижні професії. В таких ситуаціях найвагомим є фактор грошей, а саме, відсутність в родині матеріальної бази для продовження освіти. Низький фінансовий рівень родини не дає можливості батькам сплачувати за навчання, відправляти дітей на навчання в інше місто [124].

Велику роль на ставлення студентів до економічних реалій, на формування у студентів ставлення до майбутньої професії та на ставлення до грошей відіграють також особливості *студентського колективу* [87; 225].

Вищий навчальний заклад для студента є не лише навчальною організацією. Це також і певна соціальна практика. Колектив студентів являє собою конкретне соціальне середовище, де майбутній спеціаліст формується як особистість, де він вступає у взаємодію з іншими студентами. Мікросередовище, тобто, коло найближчого спілкування кожного члена групи, має велике значення [156].

Від колективної думки залежать деякі соціально-психологічні установки членів студентської групи, зокрема ставлення до грошей [20; 59].

Отже, вищий навчальний заклад є одним із *резервів* формування адекватного ставлення студентів до грошей. Вищий навчальний заклад виступає для студентів фактично основним професійним середовищем, де

здійснюється їх підготовка до майбутньої професії, а також до майбутнього «дорослого» життя, де проблема грошей займає вагомe місце.

Досвід роботи у студентів під час навчання істотно знижує очікування щодо оплати праці після закінчення вищого навчального закладу. Працюючі студенти припускають, що отримуватимуть середню заробітну плату, характерну для випускників [166]. Студенти, які не працюють під час навчання, мають значно вищі зарплатні очікування. Не важко припустити, що такі зовсім неадекватні очікування будуть перешкоджати ефективній адаптації молодих фахівців на ринку праці. Дані результати свідчать про необхідність роботи зі студентами щодо їх активного залучення під час практики на оплачувані місця роботи. Крім того, необхідно налагодити спілкування між студентами і випускниками, щоб для перших була можливість ознайомлення з реальним досвідом роботи і станом ринку праці [166].

О. Голубева виділяє наступні особливості ставлення до грошей осіб юнацького віку, що мають досвід оплачуваної роботи порівняно з особами цього віку, що не мають такого досвіду:

- 1) афективний компонент ставлення до грошей характеризується більш емоційним сприйняттям цього явища;
- 2) поведінковий компонент ставлення до грошей характеризується більшим прагненням до економного поводження з ними;
- 3) «місце» грошей у відносинах типу «мета-засіб» є близьким до полюсу «засіб»;
- 4) цінність матеріальної забезпеченості є вищим від її доступності, але ступінь неузгодженості між ними не виходить за межі норми [37].

Збільшення ступеня активності у сфері економічних відносин відбувається в результаті формування готовності приймати відповідальність за розпорядження коштами, входження в нові економічні ситуації та освоєння різних видів економічної діяльності (управління особистою власністю, підприємницька діяльність, фінансове планування, користування послугами банку) [120]. Спонукальним механізмом розвитку підлітків та юнаків у цій сфері є прагнення усунути внутрішні протиріччя в уявленнях і ставленні до економічних явищ [120].

Отже, досвід оплачуваної трудової діяльності в юнацькому віці є значимим чинником формування ставлення до грошей як до одного з найважливіших економічних об'єктів.

Таким чином, варто говорити про *значну роль вищих навчальних закладів в економічній соціалізації* студентської молоді, зокрема, в ставленні її до грошей, в існуванні багатьох протиріч у вирішенні зазначеного питання та про необхідність спеціальних програм підготовки

студентів з даного напрямку. Про одну з таких програм йдеться і в нашому дослідженні (розділ 3).

Далі проаналізуємо чинники *мікрорівня*, які, на наш погляд, заслуговують на найбільшу увагу, оскільки мають безпосереднє відношення до особистості студентів.

На основі аналізу літературних джерел [13; 74; 139] та власного теоретичного аналізу проблеми, чинники мікрорівня, які впливають на ставлення студентів до грошей можна поділити, на наш погляд, на дві групи «зовнішні» та «внутрішні».

До найбільш значущих *«зовнішніх» чинників*, які мають відношення до формального статусу студентів у певній соціальній спільноті, можна віднести, на наш погляд, такі характеристики студентів: а) соціально-демографічні (вік; стать; сімейний стан; склад батьківської сім'ї); б) соціально-економічні (соціальне походження; майновий статус родини); в) професійно-організаційні (курс навчання; тип освіти; форма оплати навчання).

До найбільш значущих *«внутрішніх» чинників*, які мають відношення до особистісних характеристик студентів, можна, на наш погляд, віднести такі характеристики студентів: а) особливості мотивації (загальножиттєва та ділова спрямованість; мотивація досягнення); б) особливості орієнтації студентів на процес праці та на заробляння грошей; в) особливості локусу контролю (екстернальний та інтернальний).

Зазначимо, що вплив окремих із виділених чинників на ставлення особистості до грошей тією чи іншою мірою було досліджено деякими авторами.

Спочатку розглянемо *«зовнішні» чинники*, які впливають на ставлення студентів до грошей (соціально-демографічні, соціально-економічні, професійно-організаційні).

Що стосується *соціально-демографічних чинників* (вік; стать; сімейний стан; склад батьківської сім'ї), то слід зазначити, що вони є, на наш погляд, найбільш вивченими серед інших «зовнішніх» чинників.

Так, Т Міронова, досліджуючи соціально-демографічні детермінанти, що впливають на процес формування монетарних ставлень, виявила вплив чинника *«місце проживання»* — проживання на периферії, сприяє сприйняттю грошей як об'єкта, що доставляє задоволення, що дає можливість відчутти себе впевнено і вільно, у великих містах підлітки та юнаки значно спокійніші і впевненіші у фінансовому плані [116; 118].

У дослідженні, здійсненому І. Зубіашвілі, було підтверджено існування внутрішньо особистісної дисоціації монетарних цінностей, яка є більш глибокою в економічній свідомості старшокласників з регіонів [69].

Щодо *віку*, то дослідження динаміки оцінки грошей у юнацькому віці дозволило встановити вплив *віку* на ставлення до грошей. Було з'ясовано, що юнаки молодшої групи (17-18 років) більш схильні сприймати гроші як джерело конфлікту, а старшої (19 -21 рік) — як ресурс для досягнення свободи та комфорту. Також було виявлено, що юнаки старшої групи, на відміну від юнаків молодшої групи, виявляють більшу диференційованість у оцінці грошей, зокрема й з моральної позиції. Також з дорослішанням, під час входження юнаків на самостійний, трудовий шлях, пов'язаний, перш за все, з відповідальністю, ускладнюються за змістовними характеристиками компоненти ставлення до грошей, змінюються значення, які надаються грошам [140; 164].

Вплив такого соціально-демографічного чинника, як *«стать»*, значною мірою розглянуто в роботах таких учених, як І. Зубіашвілі [69], В. Єніна [51], Т. Міронової [116; 118; 120; 119], О. Нікітіної [140], М. Семьонова [159; 164], О. Філінкової [193], А. Фенько [189], М. Шкребець [222] та інших. У даних роботах, насамперед, зазначається, що в студентській молоді спостерігається значна залежність грошових домагань від статі: юнаки хочуть заробляти, більше ніж дівчата, як заведено в традиційній родині, де чоловік — добувач, а жінка — домогосподарка [191].

Р. Белк та М. Валендорф [232] вважають, що сакральне значення грошей пов'язане зі статтю. На їх думку, для жінок гроші — це спосіб придбання речей, а для чоловіків — спосіб досягнення влади. У чоловіків виявлено тенденцію додавати грошам підвищену цінність. Вони виявилися більш компетентними в ставленні до грошей і більш схильні до ризику з метою їхнього придбання. Жінки виражають більш сильну фрустрацію із приводу відсутності грошей і більше заздять тим, хто їх має [232].

Дослідження В. Зелізер показали, що в родинному розподілі праці між чоловіками та жінками, саме праця чоловіків за межами дому розцінювалась як сакральний вчинок щодо «заробляння на прожиття» [64]. Заробітки жінок, пов'язані з веденням домогосподарства (вирощування овочів, відгодівля свійських тварин, шиття, плетіння), вважались неважливими, оскільки додавали незначні кошти до сімейного бюджету.

Результати психосемантичних досліджень сприйняття грошей юнаками та дівчатами залежно від конституційно-психотипологічних особливостей, які здійснені В. Єніним, доводять, що юнаки ставляться до грошей більш раціонально й особистісно орієнтовано, ніж дівчата [43].

Формування грошових уявлень у юнаків зумовлено особливостями вікових змін, пов'язаних з тим, що в юнацькому віці зростає потреба в життєвому самовизначенні, яка передбачає достатній рівень розвитку

матеріальних цінностей, пов'язаних з чоловічим образом. Іншими словами, фіксація на грошах визначає чоловічу сутність чоловіка-сім'янина [51].

В. Єнін також виявив наявні гендерні відмінності у ставленнях молоді до економічних явищ [51]. Для юнаків характерна тенденція надавати грошам підвищену цінність. Досягнення фінансового успіху, багатства зливається з образом справжнього чоловіка. Вони більш компетентні в поводженні з грошима і більш схильні до ризику за їх придбання. Юнаки більш довірливі і самовпевнені у фінансових відносинах. Вони рідше, ніж дівчата, відчувають почуття безпорадності, заздрості й сорому з приводу нестачі грошей. Дівчата більш фрустровані стосовно грошей, ніж юнаки. Вони в перспективі орієнтують себе на придбання матеріальних цінностей. Для дівчат характерний акцент на особисті зусилля і здібності для досягнення матеріального добробуту.

Т. Міронова також висловлює впевненість, що сформовані в процесі економічної соціалізації установки щодо грошей знаходять різний ступінь виразності залежно від статевої належності досліджуваних. Для дівчат грошові кошти, в першу чергу, виконують терапевтичну функцію, тоді як юнаки схильні відчувати швидше стурбованість через гроші і негативне ставлення до них.

У ціннісній структурі дівчат матеріальна забезпеченість набуває більшого значення у сферах сім'ї та захопленя, для юнаків — у сфері фізичного розвитку. Дівчата вказують на бажання, в першу чергу, самостійно планувати життя і стати професіоналом у своїй справі. Для юнаків найбільш пріоритетним стає володіння власністю при позитивному ставленні до незаконного способу отримання грошей [120].

На думку А. Фенько, можна говорити про специфічне ставлення молоді до грошей, відповідно до якого молоде покоління визнає патріархальну модель гендерних ролей, в якій жінка отримує роль домогосподарки [189].

Практично недослідженим є вплив на ставлення студентів до грошей таких чинників, як *сімейний стан та склад батьківської сім'ї*.

Стосовно **соціально-економічних чинників** (соціальне походження студентів; майновий статус родини студентів), то слід сказати, що вони досліджені значно менше, порівняно із соціально-демографічними характеристиками. Хоча в цілому роль сім'ї у ставленні особистості до грошей знайшла відображення в науковій літературі.

Так, автори зазначають, що вплив культури грошей в родині (сім'ї) на ставлення молодого покоління до грошей виражається в тому, що члени родини говорять про гроші, як вони їх сприймають, як їх заробляють та витрачають [55].

Дослідники звертають увагу на те, що сила впливу сім'ї в багатьох випадках перевищує вплив спеціальної освіти [11; 120]. Вибір способу розподілу грошей у молодих сім'ях також зумовлений родинним вихованням [260].

Щодо безпосередньо соціально-економічних характеристик, то вчені розглядали, зокрема, вплив *соціального економічного (майнового) статусу людини* на її очікування, досягнення. Так, в численних дослідженнях було доведено вплив низького соціально економічного статусу на подальші перспективи особистого розвитку, отримання освіти та професійного зростання молоді, яка належить до найнижчого соціального класу і водночас живе в бідності [124; 153].

Під час соціалізації в молоді з низьким соціальним статусом формуються відповідні очікування: погана освіта, низький рівень життя, неспроможність щось змінити. Батьки, які також є жертвами цього порочного кола, вчать своїх дітей не очікувати для себе високих заробітків, високого рівня життя, якісної освіти. Таким чином, вони автоматично підтримують злидений стан, низький рівень культури [203; 213; 240; 243].

Також встановлено, що відмінності в економічних уявленнях особистості стосовно грошей пов'язані із ступенем залучення (включення) особистості до певного соціально-економічного контексту, а саме до трудової діяльності [22]. Провідна роль при цьому, на думку багатьох учених, належить такій формі впливу на особистість, як залучення особистості в ті чи інші сфери діяльності, в яких засвоюються економічні знання і досвід економічної поведінки [22].

Окрім того, доведено, що підвищення життєвих стандартів, добробуту індивіда приводить до зменшення суб'єктивної цінності грошей, в той час Однак бідні верстви населення, навпаки, оцінюють гроші дуже високо [176, С. 51].

Потрібно зауважити, що вплив соціального походження студентів (із робітників, службовців, селян, підприємців тощо) та майнового статусу родини студентів (високий, середній, низький) на ставлення до грошей не виступали раніше предметом спеціального дослідження.

Як показує аналіз літератури, не виступали предметом спеціального дослідження і *професійно-організаційні чинники*, до яких доцільно, на наш погляд, віднести такі показники: а) курс навчання (від першого до п'ятого); б) тип освіти (гуманітарна, технічна, економічна тощо); в) форма оплати навчання (навчання здійснюється за державний кошт; навчання оплачують батьки або інші близькі люди; навчання оплачується студентами самостійно).

Тепер проаналізуємо *«внутрішні» чинники*, які впливають на ставлення студентів до грошей (особливості мотивації, орієнтація на процес праці та гроші, особливості локус контролю).

Що стосується *впливу мотивації на ставлення особистості до грошей*, то є лише окремі дослідження, які присвячено даній проблемі.

Так, учені, розглядаючи *особистісні чинники* впливу на ставлення до грошей, з'ясували, що підлітків та юнаків, схильних до *економії* коштів, вирізняє прагнення до особистісного зростання і розвитку, високий рівень моральної вихованості. Отже, позитивному ставленню до грошей сприяє підвищена мотивація і наявність незадоволених прагнень [116; 118; 120].

Серед особистісних чинників впливу на ставлення до грошей, предметом спеціальних психологічних досліджень виступали наступні: рівень інтелекту, емоційна стійкість, ціннісні орієнтації особистості, рівень морального розвитку, мотиваційна сфера особистості, спрямованість особистості; такі індивідуальні якості, як конформізм, особистісна зрілість [67; 116; 117; 168; 169; 170]. Отже, суттєве місце тут займають мотиваційні чинники.

Також встановлено, що набуття знань та оволодіння професією корелює із посиленням орієнтації студентів на процес праці і водночас гроші не корелюють з такими цінностями, як «комфорт», «розваги» тощо. Разом з тим, із підвищенням вираження у студентів мотиву «отримання диплома» гроші менше корелюють з такими цінностями, як «відповідальність» і «несправедливість» і більше корелюють із показником «орієнтація на гроші» [135; 137; 138; 140].

Окрім того, М. Семьонов [163] довів, що в особистісно зрілих людей нижча цінність грошей і вищий рівень монетарної задоволеності. У таких людей формується більш раціональне та усвідомлене ставлення до грошей, вони сприймають гроші як засіб, гроші для них не є фетишем, такі люди переважно мають раціональну споживчу поведінку. Особистісно зрілі люди швидше навчаються новими правилами поведінки в економічній ситуації, більш впевнені в собі у фінансових питаннях. У мотивах витрачання грошей у особистісно зрілих людей більшою мірою представлені мотиви творчості, пізнання, саморозвитку, альтруїстичної допомоги іншим людям [163].

Отже, в цілому можна зазначити, що проблема особливостей впливу мотивації студентів на їх ставлення до грошей *не є дослідженою*.

У даному контексті заслуговує, на наш погляд, дослідження мотивації відповідно до концепції В. Мільмана [71], який виділяє два види мотивації особистості:

а) *загальножиттєву спрямованість* та її основні складові (життєзабезпечення; забезпечення комфорту; забезпечення соціального статусу; прагнення до спілкування);

б) *ділову спрямованість* та її основні складові (загальну активність; творчу активність; соціальну корисність).

Вивчення мотивації в такому ракурсі дасть можливість, на наш погляд, розглянути гроші в контексті двох аспектів життя людини (ділової спрямованості та загальножиттєвої спрямованості).

Суттєвим, на нашу думку, є також вивчення впливу *мотивації досягнення*.

Що стосується *орієнтації особистості на процес праці і на гроші*, а також впливу цієї орієнтації на загальне ставлення до грошей, то тут проведено окремі дослідження.

Так, аналіз літературних джерел засвідчив, що економічні установки юнаків, їх соціально-психологічні та психологічні характеристики особистості утворюють складну структуру взаємозв'язків [120].

Такі взаємозв'язки виявляються в наступному:

- позитивне ставлення до грошей пов'язане з орієнтацією на власні потреби, уявленням про допустимість незаконних способів заробітку, відмовою від трудової діяльності за низької зарплати, високим рівнем мотивації;

- негативне ставлення до грошей пов'язане з високим інтелектом і песимістичністю;

- формуванню тривожності через гроші сприяють конформізм і прямолінійність;

- духовні цінності виступають основою трудової діяльності, здійснюваної на користь суспільства, чому сприяє імпульсивність, висока ступінь значущості соціуму і уявлення про вплив власної економічної поведінки на нього;

- матеріальні цінності позитивно пов'язані з орієнтацією на власні потреби, установкою на збагачення у відносно ранньому віці, і уявленням про допустимість застосування незаконних способів видобутку грошей;

- підлітки та юнаки, що відрізняються імпульсивністю, схильні віддавати гроші батькам; стриманість і обережність сприяють формуванню установки на збереження грошей у банку;

- високий рівень інтелекту супроводжується формуванням високих домагань щодо ступеня значущості економічної поведінки для країни, а інтелектуальна обмеженість і стереотипність мислення — установкою на здійснення накопичень вдома;

-рівень морального розвитку позитивно пов'язаний з фінансовою турботою про сім'ю і передачею грошей батькам, що в крайніх випадках може свідчити про пасивність у даній сфері, негативно — з вираженим «економічним інтересом» у сфері професійного самовизначення і спрямованістю на задоволення власних потреб [120].

У процесі дослідження особливостей зв'язку між спрямованістю особистості юнацького віку та психологічними особливостями ставлення до грошей за результатами дослідження О. Нікітіної [136; 138] з'ясовано, що наскільки виразнішою є спрямованість особистості юнаків на себе, настільки меншою мірою вони орієнтовані на працю і настільки більше вони орієнтовані на гроші; наскільки виразнішою є спрямованість на завдання, настільки менше вони орієнтовані на гроші і настільки більше орієнтовані на працю.

Стосовно впливу *локус контролю* на ставлення студентів до грошей, то, наскільки нам відомо, даний чинник раніше виступав предметом лише поодиноких досліджень. У цьому контексті суттєвим є вивчення того, як впливає на ставлення студентів до грошей два види локус контролю: а) інтернальний, внутрішній (коли особистість несе персональну відповідальність за всі події її життя, тобто «покладає» її на себе); б) екстернальний, зовнішній (коли особистість «перекладає» відповідальність за всі події її життя на зовнішні обставини та на інших людей).

Підсумовуючи сказане вище, можна зазначити, що на ставлення студентів до грошей може впливати ряд чинників, більшість із яких потребує спеціального вивчення.

Загалом, розглянуті в цьому розділі теоретико-методологічні основи вивчення проблеми ставлення студентів до грошей були покладені в основу подальшого емпіричного дослідження, програма і результати якого будуть представлені в наступному розділі монографії.

Висновки до розділу 1

1. Існує три основні підходи до вивчення грошей: *економічний, соціальний та психологічний*.

2. В рамках економічного підходу основний акцент робиться на розгляді грошей як особливого виду універсального товару, в рамках соціологічного — гроші аналізуються здебільшого як засіб задоволення потреб людини, в рамках психологічного — переважно вивчається ставлення особистості до грошей, тобто аналізується суб'єктивна значущість грошей.

3. *Гроші* — особливий вид універсального товару, що має властивості загального еквівалента, має здатність обмінюватися на будь-який інший

товар, несе загальну споживчу цінність, є безпосереднім носієм абстрактної цінності й суспільного багатства.

4. *Ставлення до грошей* — це компонент цілісної системи ставлень особистості, що відображає її індивідуальний, суб'єктивно-оціночний, вибірковий підхід до грошей як об'єкту дійсності, який являє собою інтеріоризований досвід взаємодії з грошима та взаємодії з іншими людьми стосовно грошей у специфічній соціокультурній ситуації, та виявляється в ряді функціональних структур (потребах, інтересах, ціннісних орієнтаціях, соціальних уявленнях, соціальних установках, мотивах тощо).

5. *Структура ставлення особистості до грошей* містить такі основні елементи: а) загальне ставлення особистості до грошей; б) ставлення до грошей як засобу задоволення основних потреб у процесі життєдіяльності людини; в) ставлення до способів отримання грошей; г) ставлення до видів діяльності для заробляння грошей.

6. *Студентство* як особлива соціальна категорія являє собою специфічну спільноту людей, організовано об'єднаних інститутом вищої освіти, яку вирізняють від інших груп населення такі характеристики: високий освітній рівень, висока пізнавальна мотивація, найвища соціальна активність, гармонійне поєднання інтелектуальної і соціальної зрілості.

7. Ставлення студентів до грошей є важливою складовою *економічної соціалізації* студентів, яка являє собою складний, багатоаспектний процес входження студентів в економічну сферу суспільства, в результаті якого студенти, формуючи відповідні соціальні властивості, стають повноправними суб'єктами економіки.

8. *Ставлення студентів до грошей* зумовлене прагненням студентів до отримання фінансово-економічної незалежності від батьків, початком здійснення трудової діяльності (у поєднанні з навчанням), реалізацією первісних форм майбутньої професійної діяльності, вираженою орієнтацією на створення власної сім'ї тощо.

9. Чинники, які впливають на ставлення студентської молоді до грошей містять такі основні групи: а) чинники макрорівня (мають відношення до суспільства); б) чинники мезорівня (мають відношення до організації); в) чинники мікрорівня (мають відношення до особистості).

10. *До чинників макрорівня* відносяться такі чинники: політичний режим країни, соціально-економічні показники розвитку суспільств, соціокультурне середовище тощо.

11. Група чинників *мезорівня* містить: тип вищого навчального закладу; політику вищого навчального закладу стосовно підготовки студентів із даного напрямку; склад та особливості функціонування викладацьких та студентських колективів тощо.

12. До найбільш значущих *«зовнішніх»* чинників мікрорівня відносяться: а) соціально-демографічні (вік; стать; сімейний стан; склад батьківської сім'ї); б) соціально-економічні (соціальне походження; майновий статус родини); в) професійно-організаційні (курс навчання; тип освіти; форма оплати навчання) характеристики студентів.

13. До найбільш значущих *«внутрішніх»* чинників мікрорівня відносяться: а) особливості мотивації студентів (загальножиттєва та ділова спрямованість; мотивація досягнення); б) особливості орієнтації студентів на процес праці та на заробляння грошей; в) особливості локус контролю (екстернальний та інтернальний).

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО ГРОШЕЙ

У другому розділі монографії описано методику та організацію констатувального етапу дослідження. Розкрито основні підетапи дослідження, методи та методики, які використовувалися на кожному із підетапів. Висвітлено загальне ставлення студентів до грошей та оцінку ролі грошей у їх життєдіяльності. Проаналізовано ставлення студентів до способів отримання грошей та до заробляння грошей. Окрім того, наведено результати дослідження, які стосуються ролі власної активності студентів та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей, а також оцінки студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і заробляння грошей.

2.1. Мета, завдання, методика та організація дослідження

Відповідно до плану дослідження, другий його етап полягав у проведенні *констатувального експерименту*.

Було поставлено такі основні **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати загальне ставлення студентів до грошей та оцінку ролі грошей у їх життєдіяльності.
2. Визначити ставлення студентів до різних способів отримання грошей та до заробляння грошей.
3. Дослідити роль власної активності студентів та соціального середовища у формуванні ставлення студентів до грошей.
4. Проаналізувати оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і заробляння грошей.

Відповідно до основних завдань, констатувальний експеримент дослідження проходив у **чотири етапи**, на кожному із яких використовувалися адекватні методи та методики дослідження. Останні були об'єднані в *комплекс методик «Ставлення студентів до грошей»* (автори — Л. Карамушка, О. Ходакевич). Використовувались методи опитування і тестування.

Комплекс методик містив такі основні частини: а) вступну (відображала мету дослідження та основні принципи здійснення респондентами відповідей на питання); б) основну (складалась із авторської анкети і тестових методик); в) заключну (включала анкету-«паспортичку»).

Зазначимо, що провідним елементом основної частини комплексу була авторська анкета «Моє ставлення до грошей», яка дала можливість досліджувати різні аспекти ставлення студентів до грошей. Анкета підготовлена з урахуванням наявних в літературі розробок [42; 57;178] та власного розуміння автором проблеми.

Окрім того, до основного комплексу входило ряд тестових методик, які давали можливість дослідити «внутрішні» чинники ставлення студентів до грошей.

Анкета-«паспортичка» давала можливість проаналізувати «зовнішні» чинники ставлення студентів до грошей.

«Зовнішні» та «внутрішні» чинники ставлення студентів до грошей та відповідні методики для їх дослідження будуть розглянуті нижче.

На **першому підетапі** досліджувалось загальне ставлення студентів до грошей та оцінка ролі грошей у їх власній життєдіяльності.

Так, для вивчення загального ставлення студентів до грошей використовувалось питання анкети «*Яке Ваше ставлення до грошей?*» (Додаток А.1, питання № 1 анкети). Пропонувались варіанти відповідей: «позитивне»; «нейтральне»; «негативне»; «важко сказати», аналіз яких давав можливість з'ясувати, як в цілому студенти ставляться до грошей (позитивно, негативно, нейтрально).

Дослідження ролі грошей у життєдіяльності студентів здійснювалось за допомогою питання «*Для чого Вам гроші?*» (Додаток А.1, питання № 2 анкети). Для вибору опитуваним пропонувались такі відповіді: «для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)»; «для допомоги близьким»; «для задоволення власних життєво важливих потреб»; «для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)»; «для допомоги іншим людям»; «інше (допишіть)». Тобто аналіз даних відповідей давав можливість визначити роль грошей у життєдіяльності студентів, яка стосувалась основних векторів життєдіяльності: а) задоволення основних життєвих потреб; б) саморозвитку; в) розваг; г) допомоги людям (близьким або іншим).

На другому етапі було проаналізовано ставлення студентів до різних способів отримання грошей та до заробляння грошей. Для цього було використано такі питання: «Яким би чином Ви б хотіли отримати гроші?» (Додаток А.1, питання № 3 анкети); «Як Ви вважаєте, в якому віці слід починати заробляти гроші?» (Додаток А.1, питання № 4 анкети); «Які види діяльності Ви використовуєте для заробляння грошей?» (Додаток А.1, питання № 5 анкети).

Для питання «*Яким би чином Ви б хотіли отримати гроші?*» пропонувались такі варіанти відповідей: «шляхом заробляння грошей у

результаті виконання того чи іншого виду діяльності»; «шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток»; «через отримання спадку чи виграшу у лотерею»; «шляхом укладання вигідного шлюбу»; «інше (допишіть)». Варіанти відповідей давали можливість виявити, на які основні способи отримання грошей орієнтуються студенти: а) «важкі», які базуються на трудовій діяльності людини, на власній активності, дають можливість задовольняти основні потреби, зокрема, в самореалізації, свободі («шляхом заробляння грошей у результаті виконання того чи іншого виду діяльності»); б) «легкі», «випадкові», які залежать від випадкових обставин, інших людей, але які не завжди дають свободу людині («шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток»; «через отримання спадку чи виграшу у лотерею»; «шляхом укладання вигідного шлюбу»).

Питання *«Як Ви вважаєте, в якому віці слід починати заробляти гроші?»* містило такі варіанти відповідей: «до 20 років»; «від 20 до 24 років»; «після 24 років»; «незалежно від віку, коли є потреба та бажання»; «інше (допишіть)». Аналіз даних відповідей давав можливість проаналізувати їх позицію щодо віку, з якого потрібно заробляти гроші (наприклад, після 24 років, тобто, після закінчення університету, чи в будь-якому віці, коли в цьому є потреба, тобто, до отримання диплому, тобто, до 20 років тощо).

І останнє питання з даного блоку *«Які види діяльності Ви використовуєте для заробляння грошей?»* включало такі варіанти відповідей: «зайнятість на підприємствах за обраною спеціальністю»; «підробіток у організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта, тощо)»; «виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)»; «робота у фірмі батьків»; «власна трудова діяльність (підприємництво)»; «інше (допишіть)». Аналіз відповідей на дане запитання дав можливість з'ясувати, на який вид діяльності орієнтуються студенти в таких основних векторах: а) діяльність, яка має відношення до майбутньої спеціальності (що є найкращим варіантом у контексті майбутнього професійного становлення студентів), чи до будь-якої іншого виду діяльності (яка дає можливість заробляти гроші для задоволення основних потреб студентів, які хоч і не стосуються професійного становлення, але є не менш важливими для студентів); б) вид діяльності, для здійснення якого всі умови створені батьками (що свідчить про залежність студентів від близьких людей і недостатню власну активність), чи власну підприємницьку діяльність (що свідчить про виражену власну активність, самостійність тощо).

Третій етап був зорієнтований на вивчення ролі власної активності студентів та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей.

Аналіз даного аспекту проблеми здійснювався за допомогою питання «Хто (чи що) впливає на формування Вашого ставлення до грошей?» (Додаток А.1, питання № 6 анкети). Дане питання містило такі варіанти відповідей: «родина (батьки, бабусі/дідуся, брати/сестри)»; «друзі»; «одногрупники»; «політика вузу щодо заробляння грошей»; «обрана Вами спеціальність»; «власний життєвий досвід»; «власні переконання, принципи, цінності»; «інше (допишіть)». Аналіз отриманих відповідей дав можливість дослідити, що є основним у ставленні студентів до грошей: а) власна активність, позиція (варіанти відповідей: «власні переконання, принципи, цінності»; «власний життєвий досвід»; б) соціальне середовища (варіанти відповідей: «родина (батьки, бабусі/дідуся, брати/сестри)»; «друзі»; «одногрупники»; «політика вузу щодо заробляння грошей»; «обрана Вами спеціальність»). Аналізуючи останній блок, суттєвим було дослідити, яке місце серед соціального оточення, окрім родини та друзів, мають вищі навчальні заклади, які повинні відігравати суттєву роль в економічній соціалізації студентів.

І на четвертому етапі вивчалась оцінка студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і заробляння грошей. Для цього використовувались такі питання: «Як Ви ставитесь до того, що студенти намагаються поєднувати навчання і роботу?» (Додаток А.1, питання № 7 анкети); «Чи поєднуєте Ви особисто роботу і навчання?» (Додаток А.1, питання № 8 анкети); «Чи сприяє Ваш вищий навчальний заклад тому, щоб студенти заробляли гроші?» (Додаток А.1, питання № 9 анкети).

На питання *«Як Ви ставитесь до того, що студенти намагаються поєднувати навчання і роботу?»* пропонувались такі варіанти відповідей: «позитивно»; «нейтрально»; «негативно»; «важко сказати»; «інше (допишіть)». Їх аналіз давав можливість проаналізувати загальну установку студентів до поєднання навчання та роботи.

Отримані результати порівнювались із результатами відповіді на питання *«Чи поєднуєте Ви особисто роботу і навчання?»* (варіанти відповідей: «так»; «ні»; «інколи»). Це давало можливість порівняти загальну установку студентів із особливостями їх реальної життєдіяльності в аспекті поєднання навчання та роботи.

Питання *«Чи сприяє Ваш вищий навчальний заклад тому, щоб студенти заробляли гроші?»* містило такі варіанти відповідей: «у вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів»; «вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату»; «вищий навчальний заклад іде на зустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план

навчання та ін.); «вищий навчальний заклад не йде на зустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням»; «інше (допишіть)».

Отримані відповіді давали можливість визначити конкретні форми роботи вищого навчального закладу стосовно сприяння студентам у поєднанні навчання і роботи та заробляння грошей.

На кожному із названих етапів, окрім дослідження вираженості певних показників ставлення студентів до грошей, досліджувався вплив «зовнішніх» і «внутрішніх» чинників.

До **«зовнішніх» чинників** нами було віднесено такі характеристики студентів: а) соціально-демографічні (вік; стать; сімейний стан; склад батьківської сім'ї); б) соціально-економічні (соціальне походження; майновий статус родини); в) професійно-організаційні (курс навчання; тип освіти; форма оплати навчання).

Зазначені характеристики були названі нами як *«зовнішні»*, оскільки стосувались певних «статусних» характеристик студентів у певному соціальному середовищі.

Для вивчення соціально-демографічних, соціально-економічних та організаційно-професійних характеристик студентів використовувалася авторська анкета-«паспортичка», яка була складовою комплексу методик та входила до останньої частини. Питання, які було вміщено в дану анкету-«паспортичку», давали можливість виявити відповідні соціально-демографічні, соціально-економічні та професійно-організаційні характеристики студентів (Додаток А.1).

До **«внутрішніх» чинників** були віднесені особистісні характеристики студентів. Дані характеристики стосувалися: а) *мотивації особистості* (загальножиттєва спрямованість; робоча спрямованість; мотивація досягнення); б) *ставлення до праці та до грошей* (орієнтація на процес праці; орієнтація на заробляння грошей); в) *локус контролю* (екстернальний локус контролю; інтернальний локус контролю).

Особливості мотивації особистості студентів досліджувались, насамперед, за допомогою методики «Діагностика мотиваційної структури особистості» В. Мільмана [71]. Дана методика дає можливість досліджувати два види мотивації особистості: а) *загальножиттєву спрямованість* та її основні складові (життєзабезпечення; забезпечення комфорту; забезпечення соціального статусу; прагнення до спілкування); б) *ділову спрямованість* та її основні складові (загальну активність; творчу активність; соціальну корисність).

«Тест-опитувальник для дослідження *мотивації досягнення*» А. Мехрабіана [71] спрямований на дослідження двох стійких мотивів особистості: мотиву досягнення успіху та мотиву уникнення та того, який із зазначених мотивів переважає.

Ставлення до праці та до грошей (орієнтація на процес праці; орієнтація на заробляння грошей) досліджувалось за допомогою методики «Дослідження установок «праця-гроші» О. Потьомкіної [150].

Дана методика дає можливість вивчити спрямованість особистості на процес праці або на заробляння грошей. Дана методика є частиною методики О. Потьомкіної «Діагностика соціально-психологічних установок особистості у сфері мотивації та потреб», яка складається із трьох (А, Б, В) шкал. Нами, відповідно до цілей нашого дослідження, було використано шкалу В, яка виявляє установки особистості на працю, чи на отримання грошей.

Вивчення *локус контролю* здійснювалось за допомогою «Тест-опитувальника суб'єктивної локалізації контролю» (СЛК) С. Пантілєєва, В. Століна [149]. Опитувальник дає можливість виявити вираженість в опитуваних двох видів суб'єктивного контролю: а) інтернального, внутрішнього, локус контролю (коли особистість несе персональну відповідальність за всі події її життя, тобто «покладає» її на себе); б) екстернального, зовнішнього, локус контролю (коли особистість «перекладає» відповідальність за всі події її життя на зовнішні обставини, інших людей).

У процесі дослідження аналізувалися дані, які були отримані за допомогою тестових методик, і визначався рівень вираженості «внутрішніх» чинників (тобто, особистісних характеристик студентів) та їх взаємозв'язок із різними складовими ставлення студентів до грошей.

Статистичне оброблення даних здійснювалось з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 13) [131]. Використовувалась описова статистика, кореляційний аналіз.

Вибірка опитуваних. Дослідження було проведено у 2010–2011 рр. серед низки вищих навчальних закладів м. Києва (Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана, Національного технічного університету України «КПІ», Київського національного університету будівництва і архітектури. У дослідженні взяло участь 314 студентів.

За «зовнішніми» характеристиками опитувані були розподілені в такий спосіб (Додаток А.2).

Щодо *соціально-демографічних характеристик*, то опитувані студенти утворили такі підгрупи.

За *віковим показником* опитувані утворили такі групи: 16-18 років — 30,9%, 19-20 років — 36,3%, понад 20 років — 32,8%.

За *статью* студенти були розподілені таким чином: 50,3% хлопців і 49,7% дівчат.

Щодо *сімейного стану*, то опитувані утворили такі групи: неодружені — 95,2%; одружені — 4,8%.

Стосовно *складу батьківської сім'ї*, то 83,2% були із повних сімей, а 16,8% — були з неповних сімей.

За *соціально-економічними характеристиками* опитуваних було поділено на такі підгрупи.

За *соціальним походженням* студенти були розподілені на такі групи: 42,6% були із робітників, 35,9% — із службовців, 14,4% — із підприємців та 7,1% — із селян.

Стосовно *майнового статусу родини*, то 81,7% студентів мали середній майновий статус родини (за їх оцінкою), 14,1% — низький майновий статус родини та 4,2% — високий майновий статус родини.

За *організаційно-професійними характеристиками* опитуваних було поділено на такі групи.

За *курсом навчання* опитувані утворили такі групи: 1 курс — 38,3%, 3 курс — 31,0%, 5 курс — 30,7%.

Щодо *типу спеціальності*, то 22,7% оволодівали гуманітарною спеціальністю, 32,3% — технічною, 36,4% — економічною та 8,6% — іншими спеціальностями.

Стосовно *форми оплати навчання*, то 66,5% студентів навчалися за державні кошти, 33,5% — за рахунок власних коштів (зокрема, 29,7% — отримували оплату за навчання від батьків та інших близьких людей, 3,8% — студентів оплачували навчання самостійно).

2.2. Загальне ставлення студентів до грошей та оцінка ролі грошей у їх життєдіяльності

Як зазначалось вище, **перший етап** емпіричного дослідження полягав у вивченні ставлення студентів до грошей та оцінки ролі грошей у їх життєдіяльності. Окрім того, вивчався вплив на вираженість даних феноменів «зовнішніх» та «внутрішніх» чинників [200; 201; 205; 206; 209; 210; 215].

2.2.1. Загальне ставлення студентів до грошей та вплив на нього «зовнішніх» і «внутрішніх» чинників

2.2.1.1. Аналіз загального ставлення студентів до грошей

Дослідження показало, що більше, ніж половина опитаних студентів (58,5%), позитивно ставиться до грошей (табл. 2.2.1). Решта опитаних

ставиться до грошей нейтрально (28,1%), негативно (2,9%) або невизначено (10,5%).

Таблиця 2.2.1

**Загальне ставлення студентів до грошей
(у % від загальної кількості опитаних)**

Загальне ставлення до грошей	%
Позитивне	58,5
Нейтральне	28,1
Негативне	2,9
Важко сказати	10,5

Отже, майже половина студентів не має до грошей позитивного ставлення, що можна оцінити, на наш погляд, як певну проблему в економічній соціалізації студентів.

2.2.1.2. Вплив «зовнішніх» чинників на загальне ставлення студентів до грошей

Тепер проаналізуємо вплив «зовнішніх» чинників на загальне ставлення студентів до грошей.

Аналіз впливу **соціально-демографічних чинників** (вік, стать, сімейний статус студентів) показав, що зафіксовано вплив на загальне ставлення до грошей **сімейного стану** студентів ($r_s=0,146$, $p<0,01$) (табл. 2.2.2). Це виявилось в тому, що неодружені студенти більш позитивно ставляться до грошей, ніж одружені.

Таблиця 2.2.2

Взаємозв'язок між загальним ставленням студентів до грошей та їх соціально-демографічними характеристиками

Загальне ставлення до грошей	Соціально-демографічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Склад батьківської сім'ї
Загальне ставлення до грошей	0,049	0,005	<u>0,146**</u>	-0,066

** $p < 0,01$

Разом із тим, не виявлено впливу *віку та статі* на ставлення студентів до грошей.

Щодо впливу **соціально-економічних характеристик**, то у процесі дослідження констатовано вплив такого соціально-економічного чинника, як **соціальне походження студентів**, на їх ставлення до грошей ($r_s=0,128$, $p<0,05$). Суть такого впливу полягає в тому, що із підвищенням рівня соціального походження студентів (від селян до підприємців) їх ставлення до грошей стає більш позитивним.

Також виявлено вплив такого соціально-економічного чинника, як **майновий статус родини студентів**, ($r_s=0,120$, $p<0,05$) (табл. 2.2.3). Це виявляється в тому, що із підвищенням майнового статусу родини студентів зростає їх позитивне ставлення до грошей.

Таблиця 2.2.3

Взаємозв'язок між загальним ставленням студентів до грошей та їх соціально-економічними характеристиками

Загальне ставлення до грошей	Соціально-економічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Соціальне походження	Майновий статус родини
Загальне ставлення до грошей	<u><i>0,128*</i></u>	<u><i>0,120*</i></u>

* $p < 0,05$

Дослідження не виявило впливу професійно-організаційних професійних **чинників** (рік навчання, тип освіти, оплата навчання студентів) на їх ставлення до грошей.

2.2.1.3. Вплив «внутрішніх» чинників на загальне ставлення студентів до грошей

Далі проаналізуємо вплив **«внутрішніх» чинників**.

Розпочнемо з чинників, які стосуються **мотивації особистості**.

Проаналізуємо спочатку особливості впливу **загальножиттєвої спрямованості** студентів на загальну оцінку ними грошей (табл. 2.2.4).

У процесі дослідження виявлено прямий статистично значущий зв'язок між такою складовою загальножиттєвої спрямованості, як **«соціальний статус»**, та загальним ставленням студентів до грошей ($r_s=0,194$, $p<0,01$). Суть даного зв'язку виявляється в тому, що із підвищенням мотивації студентів щодо соціального статусу позитивне загальне ставлення до грошей зростає.

Таблиця 2.2.4

Взаємозв'язок між загальним ставленням студентів до грошей та загальножиттєвою спрямованістю студентів, її складовими

Загальне ставлення студентів до грошей	Загальножиттєва спрямованість (в цілому) (r_s)	Складові загальножиттєвої спрямованості (r_s)			
		Життєзабезпечення	Комфорт	Соціальний статус	Спілкування
Загальне ставлення студентів до грошей	0,104	0,099	0,073	<u>0,194**</u>	0,026

** $p < 0,01$

У процесі дослідження також виявлено прямий статистично значущий зв'язок між такою складовою *ділової спрямованості*, як «загальна активність», і загальним ставленням студентів до грошей ($r_s=0,125$, $p < 0,01$) (табл. 2.2.5).

Це виявляється в тому, що із підвищенням мотивації студентів щодо загальної активності їх позитивне ставлення до грошей зростає.

Таблиця 2.2.5

Взаємозв'язок між загальним ставленням студентів до грошей та діловою спрямованістю студентів, її складовими

Загальне ставлення студентів до грошей	Ділова спрямованість (в цілому) (r_s)	Складові ділової спрямованості (r_s)		
		Загальна активність	Творча активність	Соціальна корисність
Загальне ставлення студентів до грошей	0,031	<u>0,125**</u>	-0,023	0,009

** $p < 0,01$

Далі проаналізуємо вплив **ставлення студентів до процесу праці та до заробляння грошей** на загальну оцінку студентами ролі грошей (табл. 2.2.6).

Взаємозв'язок між загальним ставленням студентів до грошей та ставленням до праці та до заробляння грошей

Загальне ставлення студентів до грошей	Ставлення до праці та до грошей (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Орієнтація на процес праці	Орієнтація на заробляння грошей
Ставлення студентів до грошей	-0,001	<u>0,232**</u>

** $p < 0,01$

Як свідчать отримані дані, існує прямий статистично значущий зв'язок між таким показником, як «орієнтація студентів на заробляння грошей» та їх загальним ставленням до грошей ($r_s=0,232$, $p < 0,01$) (табл. 2.2.6). Це означає, що із зростанням мотивації студентів на заробляння грошей загальне позитивне ставлення студентів до грошей також зростає.

Дослідження *не виявило впливу мотивації досягнення та локусу контролю* на загальну оцінку студентами ролі грошей.

Таким чином, дослідження виявило *вплив низки «зовнішніх» та «внутрішніх чинників»* на загальне ставлення студентів до грошей. Так, виявлено, що загальне позитивне ставлення студентів до грошей знаходиться під впливом таких «зовнішніх» чинників: сімейного стану, майнового стану та соціального походження студентів. Це виявляється у тому, що більш позитивне ставлення студентів до грошей спостерігається в одружених студентів, у студентів, які мають більш високий соціальний статус та рівень соціального походження. Також констатовано, що загальне позитивне ставлення студентів до грошей підвищується під дією таких «внутрішніх» чинників: мотивації студентів до соціального статусу, загальної активності та заробляння грошей. Це знаходить вияв у тому, що з підвищенням рівня вираження даних видів мотивації загальне позитивне ставлення студентів до грошей зростає.

2.2.2. Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності та вплив на неї «зовнішніх» і «внутрішніх» чинників

2.2.2.1. Аналіз оцінки студентами ролі грошей у їх життєдіяльності

Як показало дослідження, відповіді студентів стосовно оцінки ними ролі грошей у їх життєдіяльності за змістом та кількісним вираженням можна поділити на кілька груп (табл. 2.2.7).

Першу групу утворили відповіді, які стосуються, насамперед, оцінки грошей як засобу задоволення власних життєво важливих потреб студентів. На таку роль грошей вказала більшість опитаних студентів (78,0%). Швидше всього, мова йде про задоволення базових потреб студентів (в житлі, їжі, одязі, транспорті тощо), які є природними для всіх людей, і студенти в цьому не є виключенням. З урахуванням того, що велика кількість студентів не мають самостійного матеріально-фінансового забезпечення, а залежать від батьків, а також те, що значна частина їх мешкає окремо від батьків, в інших містах, то значущість цієї групи потреб і, відповідно, роль грошей у їх задоволенні є достатньо великою.

Також до цієї групи, з деяким меншим вираженням, належать відповіді студентів, які стосуються оцінки грошей як засобу задоволення потреби в саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв). Як бачимо з таблиці 2.2.7, дві третини опитаних студентів (67,4%) вказали на значущість такої ролі грошей. З урахуванням того, що студентський вік можна розглядати як найбільш сенситивний для саморозвитку, принаймні стосовно отримання освіти, то ця група потреб і роль грошей у їх задоволенні теж є, на наш погляд, адекватною.

До *другої групи* належать відповіді, які стосуються оцінки грошей як засобу допомоги людям: близьким (57,8%) та іншим (не близьким) (21,4%).

Таблиця 2.2.7

**Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності
(у % від загальної кількості опитаних)**

Фактори	%
Для задоволення власних життєво важливих потреб	78,0
Для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)	67,4
Для допомоги близьким	57,8
Для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)	42,2
Для допомоги іншим людям	21,4

Звертає увагу на себе той факт, що оцінка студентами грошей для допомоги близьким людям більше ніж удвічі переважає оцінку студентами грошей для допомоги іншим людям. Це можна, з одного боку, пояснити, на наш погляд, тим, що альтруїстичні потреби в цілому виражені не «дуже яскраво» в нашому суспільстві через наявність матеріально-фінансових проблем у більшості населення. З іншого боку, студенти, як одна із найменш забезпечених в матеріально-фінансовому аспекті категорія населення,

скоріше за все, не можуть виявляти альтруїстичні установки достатньою мірою через свій низький матеріально-фінансовий статус. Разом із тим, посилення *альтруїстичних установок* студентів, з урахуванням їх реальних матеріально-фінансових можливостей, повинно ставати, на нашу думку, одним із напрямів формування адекватної оцінки студентами ролі грошей у їх життєдіяльності.

І *третьої групи* утворили відповіді студентів, які стосуються оцінки грошей як засобу задоволення *потреби в розвагах* (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями). На значущість такої ролі грошей вказало менше ніж половина опитаних студентів (42,2%). Наявність цієї потреби є, на наш погляд, цілком природною. Її можна пояснити, з одного боку, тим, що більшість студентів є «вільними» людьми, тобто не мають ще власних сімей, відповідно, не мають додаткової відповідальності за розв'язання побутових проблем, виховання дітей тощо, що потребує відповідних матеріально-фінансових та часових витрат. З іншого боку, саме юнацький вік, з його емоційним «запалом», потребує спілкування та взаємодії з друзями. Разом із тим, бачимо, що лише приблизно половина студентів вказує на цю потребу у використанні грошей, що свідчить про те, що потреба в розвагах все ж таки не є пріоритетною, оскільки її реалізація потребує значних матеріально-фінансових витрат.

В цілому отримані дані свідчать, на наш погляд, про *достатньо адекватну оцінку* студентами ролі грошей у їх життєдіяльності (з необхідністю посилення деяких альтруїстичних тенденцій в оцінці ролі грошей).

2.2.2.2. Вплив «зовнішніх» чинників на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності

Проаналізуємо, насамперед, **вплив соціально-демографічних характеристик студентів** (вік, стать, сімейний стан та склад сім'ї студентів) на значущість для них чинників, які впливають на їх ставлення до грошей (табл. 2.2.8).

Результати дослідження, наведені в табл. 2.2.8, свідчать про вплив **віку, та статі** на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності.

Слід зазначити, що з названих соціально-демографічних чинників найбільш «рельєфно» простежується вплив **статі**. Так, виявлено вплив статі на оцінку студентами грошей у їх життєдіяльності як засобу: «для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)» ($r_s=0,120$, $p<0,05$); «для допомоги близьким» ($r_s=0,145$, $p<0,05$) та «для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)» ($r_s=-0,112$,

$p < 0,01$). Причому, в перших двох випадках тут спостерігається прямий зв'язок, а в останньому — зворотний зв'язок.

Таблиця 2.2.8

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі грошей у їх життєдіяльності та соціально-демографічними характеристиками студентів

Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності	Соціально-демографічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Склад батьківської сім'ї
Для задоволення власних життєво важливих потреб	0,020	-0,11	-0,47	0,12
Для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)	0,038	<u>0,120</u> *	0,035	0,033
Для допомоги близьким	0,021	<u>0,145</u> *	-0,040	-0,088
Для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)	<u>-0,171</u> **	<u>-0,112</u> *	0,070	0,021
Для допомоги іншим людям	0,036	-0,036	0,008	-0,005

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Суть виявленого зв'язку полягає в тому, що дівчата більше, порівняно з хлопцями, оцінюють гроші як засіб саморозвитку та допомоги близьким, та менше, порівняно з хлопцями, оцінюють гроші як засіб для розваг.

Щодо оцінки грошей як засобу задоволення власних потреб та допомоги іншим, то статично значущих відмінностей тут не виявлено.

Щодо впливу **віку**, то виявлено, що з віком зменшується кількість студентів, які оцінюють гроші як засіб задоволення *потреби в розвагах*

(походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями) ($r_s=-0,171$, $p<0,01$). Це можна пояснити тим, що через активну соціалізацію студентів у різних сферах їх життєдіяльності (бажання отримати роботу, фінансово-економічну незалежність від батьків, створення власної сім'ї тощо), а не лише у сфері дозвілля, студенти починають переосмислювати роль грошей у їх життєдіяльності.

Дослідження не виявило впливу *сімейного стану та складу батьківської сім'ї* студентів на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності.

Далі звернемося до даних, які стосуються впливу **соціально-економічних характеристик студентів** (соціальне походження студентів та майновий статус родини) на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності (табл. 2.2.9).

Таблиця 2.2.9

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі грошей у їх життєдіяльності та соціально-економічними характеристиками

Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності	Соціально-економічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Соціальне походження	Майновий статус родини
Для задоволення власних життєво важливих потреб	-0,103	0,014
Для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)	0,015	-0,029
Для допомоги близьким	-0,022	0,001
Для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)	<u>0,119*</u>	<u>0,160**</u>
Для допомоги іншим людям	-0,115	0,059

** $p<0,01$; * $p<0,05$

У процесі дослідження було виявлено статистично значущі зв'язки між оцінкою студентами ролі грошей як засобу для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями) і *соціальним походженням студентів* ($r_s=0,119$, $p<0,05$) та *майновим статусом родини* ($r_s=0,160$, $p<0,01$).

Суть виявленого зв'язку виявляється в наступному: з «підвищенням статусу» соціального походження (від селян, робітників, службовців до підприємців) та майнового статусу родини студентів оцінка ролі грошей як засобу для розваг зростає. Це, з одного боку, на наш погляд, зумовлюється

зростанням матеріально-фінансових можливостей студентів, а, з іншого, більш активним входженням студентів у процеси соціалізації, зростанням розуміння того, що сфера проведення вільного часу та розваг відіграє теж важливу роль у життєдіяльності людини.

Отже, можна зробити висновок, що для розширення оцінки студентами ролі грошей у життєдіяльності особистості, а також розширення сфер активності особистості важливим є підвищення майнового статусу та соціальне походження родини.

Що стосується оцінки студентами інших аспектів ролі грошей у їх життєдіяльності, то *статистично значущих зв'язків не виявлено*.

I, насамкінець, проаналізуємо дані, які стосуються впливу **професійно-організаційних характеристик студентів** (рік навчання, тип освіти, оплата навчання) на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності (табл. 2.2.10).

У процесі дослідження констатовано *зворотний зв'язок* ($r_s = -0,163$, $p < 0,01$) між оцінкою студентами ролі грошей як *засобу для розваг* (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями) та **роком навчання** студентів. Суть цієї закономірності виявляється в тому, що із підвищенням року навчання оцінка даного аспекту ролі грошей у життєдіяльності студентів зменшується. Це збігається з даними, які розглянуто нижче стосовно впливу віку на оцінку даного аспекту. Крім цього, на наш погляд, це можна пояснити тим, що з професійним «дорослішанням» студентів спостерігається усвідомлення ними значущості й інших, не менш важливих, сфер життєдіяльності особистості.

Таблиця 2.2.10

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі грошей у їх життєдіяльності та професійно-організаційними характеристиками студентів

Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності	Рік навчання	Тип спеціальності	Оплата навчання
Для задоволення власних життєво важливих потреб	0,014	-0,043	-0,029
Для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)	0,025	0,037	0,019
Для допомоги близьким	0,078	-0,060	0,060
Для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)	<u>-0,163**</u>	-0,097	0,006
Для допомоги іншим людям	0,031	-0,012	0,053

** $p < 0,01$.

В цілому в результаті аналізу впливу «зовнішніх» характеристик студентів на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності можна зробити висновок, що *найбільш значущими* характеристиками є соціально-демографічні характеристики студентів, далі слідує соціально-економічні характеристики. І на останньому місці перебувають професійно-організаційні характеристики студентів.

2.2.2.3. Вплив «внутрішніх» чинників на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності

Розпочнемо із чинників, які стосуються **мотивації особистості**.

Проаналізуємо спочатку особливості впливу *загальножиттєвої спрямованості* студентів на оцінку ними ролі грошей у їх життєдіяльності (табл. 2.2.11).

Таблиця 2.2.11

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі грошей у їх життєдіяльності та загальножиттєвою спрямованістю студентів та її складовими

Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності	Загальножиттєва спрямованість (в цілому) (r_s)	Складові загальножиттєвої спрямованості(r_s)			
		Життєзабезпечення	Комфорт	Соціальний статус	Спілкування
Для задоволення власних життєво важливих потреб	0,093	<u>0,136*</u>	0,076	0,021	0,046
Для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)	-0,042	0,006	-0,67	-0,029	-0,049
Для допомоги близьким	0,109	<u>0,145*</u>	<u>0,131*</u>	0,054	<u>0,180**</u>
Для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)	<u>0,163**</u>	0,011	<u>0,281**</u>	0,086	0,101
Для допомоги іншим людям	-0,130*	-0,083	-0,071	0,000	-0,064

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

У першу чергу зазначимо, що вплив *загальножиттєвої спрямованості* в цілому є більш *вагомим*, порівняно з *діловою спрямованістю*. Про це свідчить той факт, що в процесі аналізу впливу загальножиттєвої спрямованості на оцінку студентами ролі грошей виявлено статистично значущі зв'язки за шістьма показниками, тоді як у процесі аналізу впливу ділової спрямованості — лише за двома показниками.

Стосовно конкретних показників, які стосуються загальножиттєвої спрямованості, то тут виявлено *прямий статистично значущий* зв'язок за такими показниками:

а) між оцінкою студентами грошей як засобу «для задоволення власних життєво важливих потреб» та таким компонентом загальножиттєвої спрямованості, як «життєзабезпечення» ($r_s=0,136$, $p<0,05$). Тобто, чим більш важливою для студентів є мотивація життєзабезпечення, тим більше вони оцінюють гроші як засіб задоволення важливих життєвих потреб;

б) між оцінкою студентами грошей як засобу «допомоги близьким» та низкою компонентів загальножиттєвої спрямованості: «життєзабезпеченням» ($r_s=0,145$, $p<0,05$), «комфортом» ($r_s=0,131$, $p<0,05$) та «спілкуванням» ($r_s=0,180$, $p<0,01$). Тобто, чим більш важливою для студентів є мотивація життєзабезпечення, комфорту та спілкування, тим більше вони оцінюють гроші як засіб допомоги близьким;

в) між оцінкою студентами грошей як засобу для розваг (*походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями*) та загальножиттєвою спрямованістю в цілому ($r_s=0,163$, $p<0,01$) і таким її компонентом, як «комфорт» ($r_s=0,281$, $p<0,01$). Тобто, чим більш важливою для студентів є загальножиттєва мотивація та комфорт, тим більше вони оцінюють гроші як засіб для розваг.

Далі проаналізуємо особливості *ділової спрямованості* студентів на оцінку ними ролі грошей у їх життєдіяльності (табл. 2.2.12).

Встановлено, що на оцінку ролі грошей як засобу *допомоги людям* (близьким людям або іншим людям) впливає низка показників ділової спрямованості:

а) на оцінку грошей як засобу «допомоги близьким» впливає така складова ділової спрямованості, як «соціальна корисність» ($r_s=0,152$, $p<0,01$). Суть закономірності полягає в тому, що чим більш вираженою у студентів є мотивація соціальної корисності, тим більше вони розглядають гроші як засіб допомоги близьким людям;

б) на оцінку грошей як засобу «допомоги іншим» впливає така складова ділової спрямованості, як «творча активність» ($r_s=0,114$, $p<0,05$). Суть закономірності полягає в тому, що чим більш представленою у студентів є мотивація творчої активності, тим більше вони розглядають гроші як засіб допомоги іншим людям.

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі грошей у їх життєдіяльності та діловою спрямованістю студентів та її складовими

Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності	Ділова спрямованість (в цілому) (r_s)	Складові ділової спрямованості (коефіцієнт кореляції (r_s))		
		Загальна активність	Творча активність	Соціальна корисність
Для задоволення власних життєво важливих потреб	-0,043	-0,047	-0,058	-0,064
Для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)	0,049	0,027	0,087	0,002
Для допомоги близьким	0,110	0,062	0,076	<u>0,152**</u>
Для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)	-0,067	-0,64	-0,104	-0,015
Для допомоги іншим людям	0,064	0,070	<u>0,114*</u>	0,080

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Остання закономірність є особливо цікавою та значущою, оскільки, здебільшого, коли говорять про значущість соціальної активності, то звертають увагу на її роль у підвищенні ефективності діяльності особистості, інтелектуальному розвитку особистості, і практично не акцентують увагу на тому, що розвиток творчої активності особистості сприяє і розвитку альтруїстичних установок особистості, зокрема в контексті оцінки ролі грошей.

Також дані стосовно впливу ділової спрямованості студентів на оцінку ролі грошей для допомоги іншим є в цілому значущими, оскільки вони свідчать про те, що посилення ділової активності особистості сприяє розвитку альтруїстичних установок особистості, а не лише підвищенню результативності діяльності, досягненню особистістю високих результатів тощо.

Далі проаналізуємо вплив **ставлення студентів до грошей** (орієнтація на процес праці та орієнтація на заробляння грошей) на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності (табл. 2.2.13).

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі грошей у їх життєдіяльності та ставленням до праці і до заробляння грошей

Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності	Ставлення до праці та до грошей (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Орієнтація на процес праці	Орієнтація на заробляння грошей
Для задоволення власних життєво важливих потреб	-0,036	0,005
Для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв)	<u>0,120*</u>	-0,024
Для допомоги близьким	<u>0,115*</u>	-0,110
Для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями)	-0,083	-0,015
Для допомоги іншим людям	0,060	<u>-0,120*</u>

* $p < 0,05$

У процесі дослідження виявлено статистично значущі зв'язки за такими показниками:

а) *прямий* статистично значущий зв'язок — між оцінкою студентами грошей як засобу «для саморозвитку» та «для допомоги близьким» і «орієнтацією на процес праці» (відповідно $r_s=0,120$, $p<0,05$; $r_s=0,115$, $p<0,05$). Суть цієї закономірності виявляється в тому, що чим більше студенти орієнтуються на процес праці, тим більше вони оцінюють гроші як засіб для саморозвитку та допомоги іншим;

б) *зворотний* статистично значущий зв'язок між оцінкою студентами грошей як засобу «для допомоги іншим людям» ($r_s=-0,120$, $p<0,05$). Суть цієї закономірності виявляється в тому, що чим більше студенти орієнтуються на процес заробляння грошей, тим менше вони оцінюють гроші як засіб для допомоги іншим людям.

Дослідження також *не виявило впливу мотивації досягнення та локусу контролю* на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності.

Таким чином, дослідження показало вплив низки *особистісних характеристик студентів* на оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності.

2.3. Ставлення студентів до різних способів отримання грошей та до заробляння грошей

2.3.1. Оцінка студентами різних способів отримання грошей та їх місце серед різних видів діяльності щодо заробляння грошей

Насамперед, проаналізуємо оцінку студентами *різних способів отримання грошей* (табл. 2.3.1). Отримані дані свідчать про те, що переважна більшість опитаних студентів (90,4%) зазначила, що гроші потрібно «заробляти шляхом виконання того чи іншого виду діяльності». Це в цілому можна оцінити, як позитивний факт.

Таблиця 2.3.1.

**Оцінка студентами способів отримання грошей
(у % від загальної кількості опитаних)**

Способи отримання грошей	%
Шляхом заробляння грошей у результаті виконання того чи іншого виду діяльності	90,4
Через отримання спадку чи виграшу у лотерею	23,6
Шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток	13,4
Шляхом укладання вигідного шлюбу	7,0

Разом з тим, певна частина студентів назвала більш «легкі» способи заробляння грошей. До них віднесено такі: «через отримання спадку чи виграшу в лотерею» (23,6%); «шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток» (13,4%); «шляхом укладання вигідного шлюбу» (7,0%).

Щодо *віку, з якого потрібно заробляти гроші*, то майже дві третини студентів (64,5%) відповіли, що це «не залежить від віку, коли є потреба і бажання» (табл.2.3.2). Решта студентів «обмежила» цей період певними віковими показниками: до 20 років — 19,0%; від 20 до 24 років — 15,2%; після 24 років -1,3%.

Таблиця 2.3.2

**Оцінка студентами віку, з якого потрібно заробляти гроші
(у % від загальної кількості опитаних)**

Вік, з якого потрібно заробляти гроші	%
Незалежно від віку, коли є потреба і бажання	64,5
До 20 років	19,0
Від 20 до 24 років	15,2
Після 24 років	1,3

Отже, можна говорити про те, що студенти мають достатньо адекватні уявлення стосовно того періоду, коли потрібно заробляти гроші, для них не характерні уявлення про «запізнілий» вік щодо заробляння грошей.

2.3.2. Оцінка використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей

Далі проаналізуємо оцінку використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей [217].

За змістом та їх кількісним вираженням відповіді студентів було поділено на кілька груп (табл. 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

Види діяльності студентів для заробляння грошей (у % від загальної кількості опитаних)

Види діяльності студентів	%
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	38,6
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	32,8
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	16,7
Робота у фірмі батьків	11,3
Власна трудова діяльність (підприємництво)	10,9

До першої групи було віднесено, насамперед, відповіді студентів, які стосуються такого виду діяльності, як «*підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта, тощо)*». Про це зазначили 38,5% опитаних студентів. Такий вид заробляння грошей традиційно в усіх країнах вважається «студентським», адже він, з одного боку, вимагає мобільності, динамічності, витривалості тощо, що притаманно якраз представникам студентського віку, а з іншого боку, виконання нескладних за змістом завдань дає можливість студентам відчувати себе певним чином «самостійними» з точки зору матеріально-фінансових питань.

Разом із тим, позитивним є той факт, що приблизно така сама кількість студентів (32,8%) вказала на такий вид заробляння грошей, як «*зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю*», що є, на наш погляд, більш «серйозним» видом діяльності, оскільки спрямований не просто на заробляння грошей, а отримання уже безпосередньо професійного досвіду,

орієнтованого на майбутню професію. Звісно, залучення у вказаний вид заробляння грошей є більш складним завданням, оскільки потребує більшої активності студентів щодо пошуку цього виду діяльності, знаходження певного узгодження інтересів студентів та організації тощо, проте є значно продуктивнішим у контексті майбутньої професіоналізації студентів.

Другу групу утворили відповіді студентів, які стосуються такого специфічного виду діяльності студентів, як *«виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)»*. На цей вид діяльності, який є негативним з точки зору моральних аспектів, і, разом із тим, «реальним» видом діяльності серед студентів, оскільки є достатньо «легким» для успішних студентів (збігається зі змістом основної навчальної діяльності, здійснюється на території вищого навчального закладу, без виходу в «реальні» організації, може виконуватись в будь-який зручний для виконавців цієї діяльності час, дає можливість розв'язувати матеріально-економічні проблеми тощо), вказала зовсім невелика кількість опитаних (16,7%), що можна оцінити як позитивний факт.

Разом із тим, перспективним напрямком є, на наш погляд, заміна вказаного виду діяльності більш престижними, орієнтованими на оволодіння майбутньою професією, видами діяльності, які належать до названої вище другої групи, та оволодіння видами діяльності, які дають можливість заробляння грошей та адаптації до умов діяльності в реальних організаціях та в реальних колективах, тобто видами діяльності, які входять до першої групи. Це є, на наш погляд, одним із важливих напрямків діяльності вищих навчальних закладів щодо можливого працевлаштування студентів.

І *третьою групу* утворили відповіді студентів, які стосуються такого виду діяльності студентів для заробляння грошей, як *«підприємництво»*. Причому, це стосується двох основних виявів: підприємницької діяльності, яка здійснюється батьками (*«робота у фірмі батьків»* — 11,3%), та власної підприємницької діяльності (*«власна трудова діяльність (підприємництво)»* — 10,9%). І хоча кількість таких студентів невелика, тому, що вона потребує значного вкладення капіталу та наявності специфічних особистісних якостей (здатності до ризику, ініціативності, незалежності тощо), все ж таки з підприємністю можна констатувати, що вона реалізується не лише завдяки фінансово-організаційній діяльності батьків, але й власній активності студентів.

У цілому, отримані дані свідчать, на наш погляд, про *достатньо різноманітні напрямки діяльності студентів для заробляння грошей*. І, разом із тим, можна говорити про те, що невелика кількість студентів залучена до зазначеного процесу.

2.3.3. Вплив «зовнішніх» чинників на оцінку використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей

Розглянемо спочатку вплив соціально-демографічних характеристик студентів (вік, стать, сімейний стан та склад сім'ї студентів) на використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей (табл. 2.3.4).

Результати дослідження, наведені в табл. 2.3.4, свідчать про вплив віку та *статі* на використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей.

Таблиця 2.3.4

Взаємозв'язок між видами діяльності студентів для заробляння грошей та соціально-демографічними характеристиками студентів

Види діяльності студентів	Соціально-демографічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Склад батьківської сім'ї
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	<u>-0,221**</u>	0,060	0,055	0,087
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	<u>0,338**</u>	-0,041	-0,067	-0,022
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	0,082	<u>0,139*</u>	0,061	0,051
Робота у фірмі батьків	0,095	-0,072	0,015	0,112
Власна трудова діяльність (підприємництво)	0,096	-0,099	-0,114*	0,012

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Що стосується впливу віку, то виявлено, що з віком зменшується ($r_s = -0,221$, $p < 0,01$) кількість студентів, які використовують такий вид заробляння грошей, як «підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)». І, разом із тим, зростає ($r_s = 0,336$, $p < 0,01$) кількість студентів, які використовують такий вид

заробляння грошей, як *«зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю»*. Вважаємо, що таку тенденцію слід оцінити як позитивну, оскільки вона відображає прагнення студентів відійти від тимчасових, до певної міри, «випадкових» заробітків, до працевлаштування, яке відкриває певні перспективи отримання майбутньої роботи, отримання необхідного професійного досвіду тощо. Слід зазначити, що зазначену тенденцію мають підтримувати вищі навчальні заклади і сприяти розв'язанню проблеми працевлаштування студентів (паралельно із навчанням), з орієнтацією на майбутню професійну діяльність.

Щодо впливу *статі*, то встановлено, що дівчата більше за хлопців ($r_s=0,139$, $p<0,05$) орієнтуються на такий вид заробляння грошей, як *«виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)»*. З одного боку, це зумовлено, на наш погляд, більшою старанністю, більшою успішністю дівчат щодо здійснення навчальної діяльності, а, з іншого боку, відображає, на нашу думку, більший «страх» дівчат щодо поєднання навчальної та інших видів діяльності, деяку невпевненість у собі щодо входження в організацію, що може бути зумовлено певними гендерними стереотипами, які існують в суспільстві тощо.

Тому одним із напрямків діяльності вищих навчальних закладів є, на наш погляд, *створення таких умов для дівчат, щоб вони могли більш активно поєднувати навчальну діяльність та інші види діяльності в організаціях* (за межами вищих навчальних закладів). Окрім того, важливим є здійснення роз'яснювальної роботи викладацьким складом стосовно порушення студентами професійної етики в ситуації, коли ними здійснюються такі види навчальної роботи.

Дослідження не виявило впливу *сімейного стану та складу сім'ї* студентів на використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей.

Далі звернемося до даних, які стосуються впливу **соціально-економічних характеристик студентів** (соціальне походження студентів та майновий статус родини) на використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей (табл. 2.3.5).

Стосовно впливу *соціального походження*, то тут виявлено вплив цього показника на два *«крайні» види заробляння грошей студентами* («підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта, тощо)» та «робота у фірмі батьків»). Суть такої закономірності виявляється в наступному: в «підвищенні статусу» соціального походження (від селян, робітників, службовців до підприємців) студенти менше ($r_s=-0,146$, $p<0,05$) використовують такий вид заробітку, як

«підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта, тощо)» і більше ($r_s=0,115$, $p<0,05$) використовують такий вид заробляння грошей, як «робота у фірмі батьків».

Отримані дані узгоджуються з результатами, які стосуються впливу **майнового статусу родини** на використання такого виду заробляння грошей, як «робота у фірмі батьків». Суть встановленої закономірності виявляється в тому, що з підвищенням майнового статусу родини студенти більше ($r_s=0,129$, $p<0,05$) використовують такий вид заробляння грошей.

Отже, в цілому можна зробити висновок про те, що батьки-підприємці створюють більш «сфокусовані», «комфортні» можливості для своїх дітей щодо заробляння грошей, які не розпорюшують свою активність на заробляння грошей в різних організаціях, що не мають безпосереднього зв'язку з їх професійною діяльністю. Тому, на нашу думку, вищим навчальним закладам, розв'язуючи проблему створення умов для студентів для заробляння грошей, слід особливу увагу приділяти студентам, які не мають високого майнового статусу та «елітного» соціального походження.

Таблиця 2.3.5

Взаємозв'язок між видами діяльності студентів для заробляння грошей та соціально-економічними характеристиками студентів

Види діяльності студентів	Соціально-економічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Соціальне походження	Майновий статус родини
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	<u>-0,146*</u>	0,109
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	0,092	0,064
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	-0,044	-0,007
Робота у фірмі батьків	<u>0,115*</u>	<u>0,129*</u>
Власна трудова діяльність (підприємництво)	0,050	-0,082

* $p<0,05$

Стосовно впливу соціально-економічних чинників на інші види заробляння грошей студентами, то тут *статистично значущих зв'язків не виявлено*.

Таблиця 2.3.6

Взаємозв'язок між видами діяльності студентів для заробляння грошей та професійно-організаційними характеристиками студентів

Види діяльності студентів	Рік навчання	Тип спеціальності	Оплата навчання
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	<u>-0,275**</u>	<u>-0,173**</u>	-0,028
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	<u>0,309**</u>	0,060	0,073
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	-0,110	-0,080	-0,058
Робота у фірмі батьків	-0,082	0,041	0,083
Власна трудова діяльність (підприємництво)	<u>0,176**</u>	0,043	-0,035

** $p < 0,01$

Дослідження виявило вплив **професійно-організаційних характеристик** студентів на їх ставлення до грошей, що знайшло відображення в таких виявах:

а) впливі *курсу навчання*: з підвищенням курсу навчання підвищується орієнтація студентів на зайнятість в організації за обраною спеціальністю ($r_s=0,309$, $p<0,01$) та власна трудова діяльність (підприємництво) ($r_s=0,176$, $p<0,01$);

б) впливі *спеціальності*: студенти економічних спеціальностей менше, ніж студенти гуманітарних і технічних спеціальностей орієнтуються на підробіток в організаціях, який не мають відношення до обраної спеціальності ($r_s=-0,173$, $p<0,01$) (табл. 2.3.6).

У цілому, в результаті дослідження було виявлено вплив «зовнішніх» характеристик студентів на вибір ними різних видів діяльності для заробляння грошей.

2.3.4. Вплив «внутрішніх» чинників на оцінку використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей

Проаналізуємо послідовно дані, які стосуються «внутрішніх» характеристик студентів.

Розпочнемо із чинників, які стосуються **мотивації особистості**.

Проаналізуємо спочатку особливості впливу **загальножиттєвої спрямованості** студентів на використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей (табл. 2.3.7).

Таблиця 2.3.7

Взаємозв'язок між видами діяльності студентів для заробляння грошей та загальножиттєвою спрямованістю особистості студентів та її складовими

Види діяльності студентів	Загальножиттєва спрямованість (в цілому)	Складові загально життєвої спрямованості (r_s)			
		Життєзабезпечення	Комфорт	Соціальний статус	Спілкування
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	<u>0,127*</u>	0,005	0,069	-0,028	<u>0,125*</u>
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	-0,033	0,032	-0,077	0,061	-0,077
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	<u>-0,126*</u>	<u>-0,123*</u>	0,057	-0,054	-0,089
Робота у фірмі батьків	0,092	<u>0,155*</u>	<u>0,200**</u>	0,005	0,004
Власна трудова діяльність (підприємництво)	-0,033	0,029	-0,069	0,038	-0,103

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

З отриманих даних, які стосуються загальножиттєвої спрямованості, виявлено такі *статистично значущі* зв'язки:

а) *прямий статистично значущий* зв'язок — між використанням студентами такого виду діяльності для заробляння грошей, як «*підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю* (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)» та *загальножиттєвою спрямованістю в цілому* ($r_s=0,127$, $p<0,05$) і таким її елементом, як «*спілкування*» ($r_s=0,125$, $p<0,05$). Отже, чим більш важливою для студентів є загальножиттєва спрямованість та спілкування, тим більше вони використовують види діяльності, які не мають прямого стосунку до обраної спеціальності;

б) *прямий статистично значущий* зв'язок — між використанням студентами такого виду діяльності для заробляння грошей, як «*робота у фірмі батьків*» та такими елементами загальножиттєвої спрямованості, як «*життєзабезпечення*» ($r_s=0,155$, $p<0,05$) та «*комфорт*» ($r_s=0,200$, $p<0,01$). Тобто, чим більш значущими для студентів є зазначені складові загальножиттєвої спрямованості, тим більше вони орієнтуються на заробляння грошей за допомогою роботи у фірмі батьків;

в) *зворотний статистично значущий* зв'язок — між використанням студентами такого виду діяльності для заробляння грошей, як «*виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю* (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)» та *загальножиттєвою спрямованістю в цілому* ($r_s=-0,126$, $p<0,05$) і таким її елементом, як «*життєзабезпечення*» ($r_s=-0,123$, $p<0,05$). Отже, чим більше вираженою є у студентів така спрямованість та її елементи, тим менше вони орієнтуються на заробляння грошей за допомогою виконання робіт, які стосуються навчальної діяльності. Скоріше за все, це можна пояснити тим, що вони мають негативний етичний аспект, не є достатньо прибутковими, відірвані від реальної діяльності тощо.

В цілому можна зробити висновок, що чим більш важливою для студентів є мотивація життєзабезпечення, комфорту та спілкування, тим більше вони використовують більш «прагматичні» види заробляння грошей, які прямо не пов'язані із зайнятістю спеціальністю в організаціях за обраною спеціальністю і не належать до «сумнівних» видів заробляння грошей у навчальній сфері.

Далі проаналізуємо особливості впливу *ділової спрямованості* студентів на використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей (табл. 2.3.8).

Таблиця 2.3.8

Взаємозв'язок між видами діяльності студентів для заробляння грошей та діловою спрямованістю студентів, її складовими

Види діяльності студентів	Ділова спрямованість (в цілому) (r_s)	Види ділової спрямованості (r_s)		
		Загальна активність	Творча активність	Соціальна корисність
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	-0,063	0,002	<u>-0,134*</u>	0,004
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	0,107	<u>0,140*</u>	0,063	0,057
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	-0,031	0,001	0,052	-0,086
Робота у фірмі батьків	-0,047	0,021	-0,055	0,017
Власна трудова діяльність (підприємництво)	<u>0,117*</u>	0,151	<u>0,149*</u>	0,072

* $p < 0,05$

Виявлено, що використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей має низку показників ділової спрямованості:

а) на використання такого засобу заробляння грошей, як «підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)», негативно впливає така складова ділової спрямованості, як «творча активність» ($r_s = -0,134$, $p < 0,05$). Суть встановленої закономірності полягає в тому, що чим більш вираженою у студентів є мотивація творчої активності, тим менше вони використовують підробіток в організаціях, які не мають стосунку до їх спеціальності;

б) на використання такого засобу заробляння грошей, як *«зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю»* позитивно впливає така складова ділової спрямованості, як *«загальна активність»* ($r_s=0,140$, $p<0,05$). Суть даної закономірності полягає в тому, що чим більш вираженою у студентів є мотивація загальної активності, тим більше вони орієнтуються на заробляння грошей в організаціях, які мають стосунок до їх спеціальності;

в) на використання такого засобу заробляння грошей, як *«власна трудова діяльність (підприємництво)»* позитивно впливає *ділова спрямованість в цілому* ($r_s=0,117$, $p<0,05$) та така її складова, як *«творча активність»* ($r_s=0,149$, $p<0,05$). Суть закономірності полягає в тому, що чим більш вираженою у студентів є мотивація ділової спрямованості в цілому та творчості, тим більше вони орієнтуються на заробляння грошей за допомогою власної підприємницької діяльності. Останній факт, на наш погляд, є особливо цікавим, оскільки він руйнує існуючі в суспільстві стереотипи стосовно того, що підприємницька діяльність спрямована лише на заробляння грошей і не є творчою.

Таким чином, в цілому можна зробити висновок про те, що чим більш важливою для студентів є мотивація творчості, тим менше вони орієнтовані на заробляння грошей в організаціях, які не мають стосунку до спеціальності і більше орієнтовані на власну підприємницьку діяльність, щоправда, за наявності вираження ділової спрямованості в цілому. В той же самий час, на зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю впливає загальна активність студентів.

Щодо впливу **локусу контролю**, то тут встановлено ряд статистично значущих зв'язків:

а) на такий вид діяльності, як *«робота у фірмі батьків»* більше орієнтуються ті, студенти, для яких притаманний *екстернальний локус контролю* ($r_s=0,127$, $p<0,05$) і менше орієнтуються ті студенти, для яких характерний *інтернальний локус контролю* ($r_s=-0,127$, $p<0,05$);

б) разом з тим, на такий вид діяльності, як *«власна трудова діяльність (підприємництво)»* більше орієнтуються ті студенти, для яких притаманний *інтернальний локус контролю* ($r_s=0,120$, $p<0,05$) (табл. 2.3.9).

Окрім того, виявлено *прямий статистично значущий зв'язок* між орієнтацією на заробляння грошей і таким видом діяльності, як «робота у фірмі батьків»: з підвищенням рівня орієнтації на заробляння грошей орієнтація на роботу у фірмі батьків зростає ($r_s=0,148$, $p<0,05$) (табл. 2.3.10).

Таблиця 2.3.9

Взаємозв'язок між видами діяльності студентів для заробляння грошей та мотивацією досягнення і локусом контролю

Види діяльності студентів	Особистісні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))		
	Мотивація досягнення	Інтернальний локус контролю	Екстернальний локус контролю
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	0,028	-0,060	0,053
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	-0,011	0,058	-0,064
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	-0,091	0,024	-0,057
Робота у фірмі батьків	0,017	<u>-0,127*</u>	<u>0,127*</u>
Власна трудова діяльність (підприємництво)	0,044	<u>0,120*</u>	-0,066

* $p < 0,05$

Таблиця 2.3.10

Взаємозв'язок між видами діяльності студентів для заробляння грошей та ставленням до процесу праці та до заробляння грошей

Види діяльності студентів	Ставлення до праці та до грошей (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Орієнтація на процес праці	Орієнтація на заробляння грошей
Підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо)	-0,102	-0,063
Зайнятість в організаціях за обраною спеціальністю	0,081	0,008
Виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші)	0,110	0,022
Робота у фірмі батьків	0,002	<u>0,148*</u>
Власна трудова діяльність (підприємництво)	0,108	0,016

* $p < 0,05$

Дослідження не виявило впливу *мотивації досягнення* на використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей.

Таким чином, дослідження показало вплив «внутрішніх» чинників на вибір студентами різних видів діяльності для заробляння грошей.

2.4. Роль власної активності студентів та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей

2.4.1. Аналіз власної активності студентів та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей

Як показало дослідження, чинники, які впливають на ставлення студентів до грошей, за змістом та кількісним вираженням можна поділити на кілька груп (табл. 2.4.1).

Першу групу утворили чинники, які стосуються безпосередньо *самих студентів*. Сюди належать «власні переконання, принципи та цінності» студентів та «власний життєвий досвід» студентів. На значущість таких чинників вказала найбільша кількість опитаних студентів — відповідно 69,8% та 56,6%, що складає більше половини студентів. На наш погляд, це можна оцінити як *позитивний факт*, оскільки він свідчить про достатньо активну позицію студентів щодо порушеної проблеми.

Таблиця 2.4.1

Чинники, які впливають на ставлення студентів до грошей (у % від загальної кількості опитаних)

Чинники	%
Власні переконання, принципи та цінності	69,8
Власний життєвий досвід	56,6
Родина (батьки, бабусі/дідусі, сестри/брати)	41,2
Друзі	17,4
Обрана студентами спеціальність	16,1
Одногрупники	4,5
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	3,9

До *другої групи* належать чинники, які стосуються близького оточення студентів — *родини* (батьки, бабусі/дідусі, сестри/брати). Значущість такого чинника було зазначено 41,2% студентів, тобто майже половиною опитаних.

Отже, дана група чинників є достатньо значущою для студентів, що на наш погляд, можна також оцінити як *позитивний факт*, оскільки є свідченням того, що найближче оточення студентів відіграє суттєву роль у формуванні ставлення студентів до такого важливого феномену життєдіяльності, як гроші.

Третю групу, із значним відривом від попередніх двох груп, утворили чинники, що стосуються *друзів* студентів. Судячи з відповідей опитаних студентів, значущість цієї групи чинників не є високою, оскільки на неї вказали лише 17,4%.

І *четверту групу* утворили чинники, які стосуються *вищих навчальних закладів*, де навчаються студенти. Сюди належать такі чинники: «обрана студентами спеціальність», «одногрупники», «політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей». На значущість зазначених чинників вказали відповідно 16,1%, 4,5% та 3,9% опитаних студентів. Як бачимо, значущість такої групи чинників, яка займає останнє місце за ступенем вираження, не є високою, що, на наш погляд, можна оцінити як *негативний факт*. Особливо звертає на себе увагу те, що такий чинник, як «політика вищого навчального закладу щодо заробляння студентами грошей», перебуває на останньому місці і на значущість такого фактора вказала дуже незначна частина опитаних.

Отже, отримані дані свідчать про те, що *найбільш вагомими чинниками* у ставленні студентів до грошей є власна активність студентів та вплив родини. *Незначний вплив* на формування такого ставлення здійснюють друзі. І *дуже незначний вплив* на формування ставлення студентів до грошей мають чинники, які стосуються навчання студентів у вищому навчальному закладі, особливо «політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей».

Проаналізуємо, насамперед, **вплив соціально-демографічних характеристик студентів** (вік, стать, сімейний стан та склад сім'ї студентів) на значущість для них власної активності та соціального середовища у формуванні їх ставлення до грошей (табл. 2.4.2).

Результати дослідження, наведені в *табл. 2.4.2*, свідчать про вплив **віку, статі та сімейного стану студентів** на значущість окремих чинників, які впливають на їх ставлення до грошей.

Так, щодо **віку** виявлено, що з віком зменшується кількість студентів, які вказують на те, що на їх ставлення до грошей впливає такий чинник, як «родина» ($r_s = -0,180$, $p < 0,01$), а також число тих, хто зазначає, що на їх ставлення до грошей впливає такий чинник, як «друзі» ($r_s = -0,208$, $p < 0,01$), тобто виявлено *зворотний зв'язок* між зазначеними показниками. Отже, можна допустити, що з віком на ставлення студентів до грошей, скоріше за все, впливає власна активність.

Взаємозв'язок між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, та соціально-демографічними характеристиками студентів

Чинники ставлення до грошей	Соціально-демографічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Склад батьківської сім'ї
Власні переконання, принципи, цінності	0,088	<u>0,120*</u>	<u>-0,115*</u>	-0,025
Власний життєвий досвід	-0,041	-0,085	0,015	0,078
Родина (батьки, бабусі/дідусі, сестри/брати)	<u>-0,180**</u>	0,105	0,097	0,024
Друзі	<u>-0,208**</u>	-0,034	0,103	-0,025
Обрана студентами спеціальність	0,066	-0,053	0,017	0,037
Одногрупники	-0,105	-0,031	0,049	-0,098
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	-0,055	0,067	-0,033	-0,046

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Також виявлено вплив *статі* ($r_s=0,120$, $p<0,05$) та *сімейного стану* ($r_s=-0,115$, $p<0,015$) студентів на такий чинник ставлення студентів до грошей, як «власні переконання, принципи та цінності». Констатовано, що такий чинник більше впливає на ставлення до грошей у жінок, ніж у чоловіків. Окрім того, виявлено, що цей чинник є менш суттєвим у формуванні ставлення до грошей у неодружених студентів, ніж в одружених.

Далі звернемося до даних, які стосуються впливу **соціально-економічних характеристик студентів** (майновий статус родини та соціальне походження студентів) на значущість для них чинників, які впливають на їх ставлення до грошей (табл.2.4.3).

У процесі дослідження виявлено статистично значущий зв'язок ($r_s=0,120$, $p<0,01$) між впливом на ставлення студентів до грошей такого чинника, як родина, та *майновим статусом родини*. Суть цієї закономірності виявляється в тому, що з підвищенням майнового статусу родини вплив родини на ставлення студентів до грошей збільшується.

Таблиця 2.4.3

Взаємозв'язок між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, та соціально-економічними характеристиками

Чинники ставлення до грошей	Соціально-економічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Соціальне походження	Майновий статус родини
Власні переконання, принципи, цінності	0,070	-0,033
Власний життєвий досвід	0,070	-0,009
Родина (батьки, бабусі/дідуся, сестри/брати)	-0,002	<u>0,120*</u>
Друзі	-0,029	-0,030
Обрана студентами спеціальність	0,007	0,004
Одногрупники	0,012	-0,014
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	0,048	0,037

* $p < 0,05$

І, насамкінець, проаналізуємо дані, які стосуються впливу **професійно-організаційних характеристик студентів** (рік навчання, тип освіти, оплата навчання) на значущість для них чинників, які впливають на їх ставлення до грошей.

Як видно з даних, які наведено в табл. 2.4.4, суттєву роль у значущості для студентів чинників, які впливають на їх ставлення до грошей, відіграє **рік навчання студентів**. Так, виявлено *прямий* статистично значущий зв'язок ($r_s=0,123$, $p<0,05$) між роком навчання студентів та таким чинником формування ставлення до грошей, як «власні переконання, принципи та цінності», та *зворотний* статистично значущий зв'язок між роком навчання студентів та впливом родини ($r_s=-0,184$, $p<0,01$), друзів ($r_s=-0,206$, $p<0,01$) та одногрупників ($r_s=-0,132$, $p<0,05$). Суть виявленої закономірності виявляється в тому, що в міру просування навчання студентів у вищому навчальному закладі (підвищення року їх навчання) у формуванні ставлення студентів до грошей підвищується значущість такого чинника, як «власні переконання, принципи та цінності» та зменшується значущість впливу таких чинників, як «родина», «одногрупники» і «друзі». Наведені дані дещо збігаються з даними, що стосуються впливу віку на значущість для студентів чинників, які впливають на їх ставлення до грошей (табл. 2.4.2).

Взаємозв'язок між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, та організаційно-професійними характеристиками студентів

Чинники ставлення до грошей	Рік навчання	Тип спеціальності	Оплата навчання
Власні переконання, принципи та цінності	<u>0,123*</u>	0,070	-0,058
Власний життєвий досвід	-0,002	-0,031	0,049
Родина (батьки, бабусі/дідуся, сестри/брати)	<u>-0,184**</u>	-0,119	0,111
Друзі	<u>-0,206**</u>	-0,010	0,085
Обрана студентами спеціальність	0,048	<u>0,178**</u>	0,018
Одногрупники	<u>-0,132*</u>	-0,009	0,017
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	-0,044	0,057	<u>0,114*</u>

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Також виявлено статистично значущий зв'язок ($r_s=0,178$, $p<0,01$) між **типом освіти студентів** та таким чинником формування ставлення до грошей, як «обрана студентами спеціальність». Суть зв'язку виявляється в тому, що у студентів економічних спеціальностей значущість впливу такого чинника, як «обрана студентами спеціальність», є більшою, ніж у студентів гуманітарних і технічних спеціальностей.

Окрім того, як свідчать результати дослідження, представлені в табл. 2.4.4, існує статистично значущий зв'язок ($r_s=0,114$, $p<0,05$) між **оплатою навчання студентами** та таким чинником формування ставлення до грошей, як «політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей». Суть виявленої закономірності виявляється в тому, що значущість такого фактора у формуванні ставлення студентів до грошей є більшою для тих студентів, навчання яких оплачують їх рідні, ніж у тих, які навчаються за державні кошти або оплачують навчання самостійно.

У цілому в результаті аналізу впливу «зовнішніх» характеристик студентів на значущість для студентів чинників, які впливають на їх ставлення до грошей, можна констатувати, що **найбільш значущими** характеристиками є професійно-організаційні характеристики студентів, далі слідує соціально-демографічні характеристики, і останнє місце посідають соціально-економічні характеристики студентів.

2.4.2. Вплив «внутрішніх» чинників на оцінку студентами власної активності та соціального середовища у формуванні ставлення студентів до грошей

Проаналізуємо послідовно дані, які стосуються «внутрішніх» характеристик студентів.

Розпочнемо із чинників, які стосуються **мотивації особистості**.

Зазначимо, насамперед, що дослідження виявило достатньо велику кількість статистично значущих зв'язків між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, і **загальножиттєвою спрямованістю та її окремими складовими** (комфорт та спілкування).

Таблиця 2.4.5

Взаємозв'язок між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, і загальножиттєвою спрямованістю особистості студентів та її складовими

Чинники ставлення до грошей	Загальножиттєва спрямованість (r_s)	Види загальножиттєвої спрямованості(r_s)			
		Життєзабезпечення	Комфорт	Соціальний статус	Спілкування
Власні переконання, принципи та цінності	-0,009	<u>-0,129*</u>	-0,046	0,000	-0,018
Власний життєвий досвід	0,054	0,057	-0,032	0,008	0,017
Родина (батьки, бабусі/дідуся, сестри/брати)	0,085	0,106	<u>0,151*</u>	0,053	0,058
Друзі	0,107	0,035	<u>0,134*</u>	0,027	<u>0,131*</u>
Обрана студентами спеціальність	0,080	0,043	0,020	0,094	0,094
Одногрупники	0,063	0,061	<u>0,136*</u>	-0,022	0,029
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	0,000	0,010	0,032	-0,047	0,023

* $p < 0,05$

Як видно з таблиці. 2.4.5, виявлено *зворотний* статистично значущий зв'язок ($r_s=-0,129$, $p<0,05$) між такою характеристикою студентів, як *загальножиттєва спрямованість*, та значущості такого чинника у формуванні студентів до грошей, як «власні переконання, принципи та цінності». Тобто з підвищенням рівня розвитку зазначеного виду спрямованості значущість вказаного чинника спадає.

Також виявлено статистично значущі зв'язки між такою складовою загальножиттєвої спрямованості, як *комфорт*, та такими чинниками формування ставлення студентів до грошей, як «родина» ($r_s=0,151$, $p<0,05$) «друзі» ($r_s=0,134$, $p<0,05$), «одногрупники» ($r_s=0,136$, $p<0,05$). Суть виявленої закономірності виявляється в тому, що з підвищенням орієнтації студентів на комфорт, значущість вказаних чинників формування у студентів ставлення до грошей зростає.

Окрім того, встановлено статистично значущий зв'язок ($r_s=0,131$, $p<0,05$) між такою складовою загальножиттєвої спрямованості, як *спілкування*, та таким чинником формування ставлення студентів до грошей, як «друзі». Він полягає в тому, що із зростанням значущості спілкування для студентів, роль друзів, як чинника формування ставлення до грошей, зростає.

Зазначимо, що дослідження не виявило статистично значущих зв'язків між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, та такими складовими загальножиттєвої спрямованості, як *життєзабезпечення та соціальний статус* (табл. 2.4.5).

Що стосується *ділової спрямованості* та її окремих складових (загальна активність, творча активність і соціальна корисність), то тут статистично значущий зв'язок виявлено лише за одним показником: констатовано *зворотний зв'язок* ($r_s=-0,116$, $p<0,05$) між впливом на ставлення студентів до грошей такого чинника, як «друзі», та «творчою активністю» студентів. Суть цієї закономірності виявляється в тому, що із підвищенням рівня розвитку у студентів такої складової ділової спрямованості, як творча активність, роль друзів, як чинника формування ставлення студентів до грошей, знижується. (Табл. 2.4.6).

Далі проаналізуємо вплив **локус контролю** (екстернальний локус контролю, інтернальний локус контролю) на значущість для студентів чинників, які впливають на їх ставлення до грошей (табл. 2.4.7).

Таблиця 2.4.6

Взаємозв'язок між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, та діловою спрямованістю особистості студентів та її складовими

Чинники ставлення до грошей	Ділова спрямованість (в цілому) (r_s)	Види ділової спрямованості (r_s)		
		Загальна активність	Творча активність	Соціальна корисність
Власні переконання, принципи та цінності	0,068	0,056	0,089	-0,059
Власний життєвий досвід	-0,019	0,028	-0,015	0,029
Родина (батьки, бабусі/дідуся, сестри/брати)	-0,041	0,043	-0,038	-0,006
Друзі	-0,109	-0,073	<u>-0,116**</u>	-0,091
Обрана студентами спеціальність	0,040	0,010	0,017	0,026
Одногрупники	-0,003	0,010	-0,043	0,000
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	0,085	0,095	0,026	0,085

** $p < 0,01$

У дослідженні виявлено *зворотний* статистично значущий зв'язок між значущістю таких чинників формування ставлення студентів до грошей, як «друзі» ($r_s = -0,150$, $p < 0,05$) й «одногрупники» ($r_s = -0,148$, $p < 0,05$), та *інтернальним локусом контролю*. Сутність такої закономірності виявляється в тому, що з підвищенням рівня інтернального локусу контролю роль друзів та однокурсників на формування ставлення студентів до грошей зменшується.

Зазначені дані також підтверджуються й даними, які отримані стосовно *екстернального локусу контролю*. У дослідженні виявлено статистично значущий зв'язок ($r_s = 0,151$, $p < 0,05$) між роллю друзів у формуванні ставлення студентів до грошей та екстернальним локусом контролю. Це знайшло відображення в тому, що з підвищенням рівня екстернального локусу контролю роль друзів у формуванні ставлення студентів до грошей збільшується.

Взаємозв'язок між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, та мотивацією досягнення і локусом контролю

Чинники ставлення до грошей	Особистісні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))		
	Мотивація досягнення	Інтернальний локус контролю	Екстернальний локус контролю
Власні переконання, принципи та цінності	<u>-0,136*</u>	0,045	-0,049
Власний життєвий досвід	-0,025	-0,043	0,079
Родина (батьки, бабусі/дідуся, сестри/брати)	-0,014	-0,053	0,058
Друзі	0,042	<u>-0,150*</u>	<u>0,151*</u>
Обрана студентами спеціальність	0,050	0,041	-0,018
Одногрупники	-0,003	<u>-0,148*</u>	0,102
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	-0,005	0,008	0,042

* $p < 0,05$

Зазначимо також, що у дослідженні виявлено зворотній статистично значущий зв'язок між таким чинником, як «**мотивація досягнення**», та значущістю для студентів такого чинника, як «власні переконання, принципи та цінності» ($r_s = -0,136$, $p < 0,05$). Це означає, що по мірі підвищення вираження мотивації досягнення значущість даного чинника знижується.

І, насамкінець, проаналізуємо вплив **ставлення студентів до праці та до грошей** на значущість для студентів факторів їх ставлення до грошей. (табл. 2.4.8).

Встановлено, що існує *зворотний зв'язок* ($r_s = -0,171$, $p < 0,05$) між впливом на ставлення студентів до грошей такого чинника, як «власні переконання, принципи та цінності» та «орієнтацією на заробляння грошей». Суть закономірності виявляється в тому, що чим вище у студентів виражена орієнтація на заробляння грошей, тим менш суттєвими для них є такий чинник формування ставлення до грошей, як «власні переконання, принципи та цінності».

Взаємозв'язок між чинниками, які впливають на ставлення студентів до грошей, і ставленням до праці та до заробляння грошей студентами

Чинники ставлення до грошей	Ставлення до праці та до грошей (коефіцієнт кореляції (r_s))	
	Орієнтація на процес праці	Орієнтація на заробляння грошей
Власні переконання, принципи та цінності	0,025	<u>-0,171**</u>
Власний життєвий досвід	-0,047	-0,024
Родина (батьки, бабусі/дідусі, сестри/брати)	0,017	0,098
Друзі	-0,105	0,097
Обрана студентами спеціальність	0,058	0,065
Одногрупники	-0,107	-0,013
Політика вищого навчального закладу щодо заробляння грошей	-0,042	-0,027

** $p < 0,01$

Таким чином, дослідження показало вплив низки *особистісних характеристик студентів* на значущість для студентів групи чинників, які впливають на їх ставлення до грошей.

2.5. Роль вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання, роботи і заробляння грошей

2.5.1. Оцінка студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і заробляння грошей

Результати опитування свідчать про те, що значна частина студентів (67,5%) позитивно ставиться до «намагання студентів поєднувати навчання і роботу» (табл.2.5.1).

Таблиця 2.5.1

**Ставлення студентів до поєднання навчання та роботи
(у % від загальної кількості опитаних)**

Ставлення студентів	%
Позитивне	67,5
Нейтральне	13,9
Важко сказати	12,8
Негативне	5,8

Окрім того, констатовано, що майже половина студентів (47,9%) реально поєднує навчання та роботу (табл. 2.5.1). 28,6% опитаних зазначили, що вони інколи поєднують навчання і роботу. І лише одна п'ята опитаних вказала на те, що вони не поєднують навчання і роботу.

Таблиця 2.5.2

**«Реальне» поєднанням студентами навчання та роботи
(у % від загальної кількості опитаних)**

Поєднання навчання та роботи	%
Поєдную навчання і роботу	47,9
Не поєдную навчання і роботу	23,5
Інколи поєдную навчання і роботу	28,6

Разом з тим, як видно із наведених у табл. 2,5.3 даних, майже половина опитаних студентів (41,2%) зазначила, що «вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням». Лише невелика частина опитаних вказала на ті чи інші форми роботи вищого навчального закладу, які сприяють зароблянню студентами грошей: «вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату» (23,0%); «у вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів» (15,0%); «вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.) (10,5%).

Форми роботи вищого навчального закладу у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і заробляння студентами грошей (у % від загальної кількості опитаних)

Форми роботи вищого навчального закладу	%
Вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням	41,2
Вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату	23,0
У вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів	15,0
Вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)	10,5

Такими чином, можна констатувати, що існує певне *протиріччя* між потребами студентів у поєднанні навчання та роботи, що сприяє самостійному зароблянню грошей студентами, та реальними умовами, які створюються для цього вищими навчальними закладами.

2.5.2. Вплив «зовнішніх» чинників на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і зароблянні грошей

Проаналізуємо спочатку **вплив соціально-демографічних характеристик студентів** на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання ними навчання та роботи і зароблянні студентами грошей.

Результати дослідження, наведені в табл. 2.5.4, свідчать про вплив *віку, статі, сімейного стану та складу сім'ї студентів* на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання ними навчання та роботи і зароблянні студентами грошей.

Так, щодо *віку* виявлено, що з віком збільшується кількість студентів, які вказують на те, що «вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням» ($r_s=0,288$, $p<0,01$) та зменшується кількість студентів, які зазначають «у вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів» ($r_s=-0,219$, $p<0,01$). Це свідчить про те, що з віком зростаючі потреби

студентів у допомозі вищого навчального закладу у їх працевлаштуванні, а, відповідно, в отриманні грошей, все менше задовольняються.

Таблиця 2.5.4

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні поєднання ними навчання та роботи і заробляння грошей та соціально-демографічними характеристиками студентів

Оцінка студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей	Соціально-демографічні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Склад батьківської сім'ї
Вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням	<u>0,288**</u>	0,071	<u>-0,116*</u>	-0,038
Вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату	-0,049	0,004	0,087	0,060
У вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів	<u>-0,219**</u>	0,030	0,052	0,003
Вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)	-0,055	<u>-0,113**</u>	-0,020	<u>0,125*</u>

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Також виявлено вплив *статі* ($r_s = -0,113$, $p < 0,01$) та *складу батьківської сім'ї* ($r_s = 0,125$, $p < 0,05$) студентів на такий показник, як «вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)». Констатовано, що такий показник більш негативно оцінюють студенти жіночої статі, але більш позитивно оцінюють студенти з неповних сімей. Можливо, це можна пояснити тим, що студенти жіночої статі є більш «чутливими» до можливості отримання роботи в контексті реалізації гендерної рівності в суспільстві. Разом з тим, можливо, студенти з неповних сімей мають більше підтримки з боку вищого навчального закладу, ніж студенти з «повних» сімей, тому вони більш позитивно оцінюють даний напрям діяльності вищих навчальних закладів.

Щодо впливу *сімейного стану* студентів, то констатовано, що неодружені студенти більш стримані, ніж одружені студенти, в оцінці такого показника діяльності вищого навчального закладу, як «вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням» ($r_s = -0,116$, $p < 0,05$). Це зумовлено, на наш погляд, тим, що неодружені студенти менше, ніж одружені, мають потребу у поєднанні навчання та роботи.

Дослідження не виявило впливу **соціально-економічних характеристик студентів** (майновий статус родини та соціальне походження студентів) на значущість для них ролі вищого навчального закладу у сприянні поєднання навчання та роботи та заробляння грошей.

Що стосується впливу **професійно-організаційних характеристик студентів**, то тут виявлено вплив *року навчання та типу освіти студентів* на значущість для них ролі вищого навчального закладу у сприянні поєднання навчання та роботи та заробляння грошей (табл. 2.5.5).

Таблиця 2.5.5

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей та організаційно-професійними характеристиками студентів

Оцінка студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей	Рік навчання	Тип спеціальності	Оплата навчання
Вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням	<u>0,280</u> **	0,049	0,029
Вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату	<u>-0,152</u> *	<u>-0,129</u> *	-0,053
У вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів	<u>-0,171</u> *	0,209	0,055
Вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)	0,032	-0,056	-0,106

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$;

Щодо *року навчання*, то в процесі дослідження встановлено, що з кожним роком навчання в університеті студенти більш критично оцінюють такі показники діяльності вищого навчального закладу: «вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням» ($r_s=0,280$, $p<0,01$); «вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату» ($r_s=-0,152$, $p<0,05$); «у вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів» ($r_s=-0,172$, $p<0,05$). Зазначені дані співпадають з тими даними, які стосуються впливу віку студентів, і ще раз підтверджують, що з підвищенням професійного зростання студентів потреба в поєднанні навчання з роботою і зароблянні власних грошей зростає, але вищий навчальний заклад недостатньо враховує дану потребу студентів.

Також виявлено статистично значущий зв'язок ($r_s=-0,129$, $p<0,05$) між *типом освіти студентів* та таким напрямом діяльності вищого навчального закладу, як «вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату». Це виявляється в тому, що студенти юридичних, економічних та природничих спеціальностей більш критично, ніж студенти гуманітарних і технічних спеціальностей оцінюють даний напрямок діяльності вищого навчального закладу.

Отже, дослідження виявило вплив ряду «зовнішніх» чинників на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і зароблянні студентами грошей.

2.5.3. Вплив «внутрішніх» чинників на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і зароблянні грошей

Проаналізуємо далі результати, які стосуються «впливу внутрішніх» характеристик студентів.

Розпочнемо з чинників, які стосуються **мотивації особистості**.

Зазначимо, насамперед, що дослідження показало, що *загальножиттєва спрямованість* в цілому та її окремі складові не відіграють значної ролі в оцінці студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і зароблянні студентами грошей (табл.2.5.6). Про це свідчить той факт, що статистично значущий зв'язок встановлено лише по відношенню до такої складової загальножиттєвої спрямованості, як «соціальний статус» ($r_s=0,122$, $p<0,05$). Суть даної закономірності виявляється в тому, що з підвищенням вираження даної характеристики студентів позитивна оцінка такого напрямку діяльності

вищого навчального закладу, як «у вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів», підвищується.

Таблиця 2.5.6

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей та загальножиттєвою спрямованістю особистості студентів та її складовими

Оцінка студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей	Загальножиттєва спрямованість (в цілому) (r_s)	Види загальножиттєвої спрямованості (r_s)			
		Життєзабезпечення	Комфорт	Соціальний статус	Спілкування
Вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням	-0,023	0,030	-0,051	-0,044	-0,012
Вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату	0,022	-0,031	0,046	-0,027	0,028
У вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів	0,088	0,016	0,084	<u>0,122*</u>	0,088
Вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)	0,036	0,022	-0,025	0,057	0,004

** $p < 0,01$

Більш вираженим є вплив такої складової мотивації студентів, як **ділова спрямованість** (табл.2.5.7). Це виявилось у тому, що в дослідженні констатовано вплив ділової спрямованості в цілому та такої її окремої складової, як «соціальна корисність», на оцінку окремих напрямів діяльності вищого навчального закладу з означеної проблеми.

Таблиця 2.5.7

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей та діловою спрямованістю студентів та її складовими

Оцінка студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей	Ділова спрямованість (в цілому) (r_s)	Види ділової спрямованості (r_s)		
		Загальна активність	Творча активність	Соціальна корисність
Вищий навчальний заклад ВНЗ не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням	-0,006	0,034	-0,022	-0,030
Вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату	<u>-0,121*</u>	-0,104	-0,063	-0,039
У вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів	0,040	0,069	0,005	0,026
Вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)	0,063	0,032	-0,075	<u>0,168**</u>

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$;

Це виявилось у тому, що з підвищенням рівня виразності ділової спрямованості студентів оцінка ними такого напрямку діяльності вищого навчального закладу, як «вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату», знижується ($r_s = -0,121$, $p < 0,05$). Тобто зростання ділової спрямованості у студентів підвищує рівень вимог студентів з даного напрямку діяльності вищого навчального закладу.

Однак підвищення рівня такої складової ділової спрямованості, як «соціальна корисність», позитивно впливає на оцінку студентами такого напрямку діяльності вищого навчального закладу, як «вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)» ($r_s=0,168$, $p<0,01$).

Разом з тим, дослідження не виявило впливу на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і зароблянні студентами грошей такої складової мотивації, як **мотивація досягнення** (табл. 2.5.8).

Також у дослідженні не виявлено впливу на вирішення означеної проблеми ставлення **студентів до праці та до заробляння грошей**.

Окрім того, виявлено вплив **локус контролю** на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і зароблянні студентами грошей (табл.2.5.8).

Таблиця 2.5.8

Взаємозв'язок між оцінкою студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей та мотивацією досягнення і локусом контролю

Оцінка студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні заробляння грошей	Особистісні характеристики (коефіцієнт кореляції (r_s))		
	Мотивація досягнення	Інтернальний локус контролю	Екстернальний локус контролю
Вищий навчальний заклад не іде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням	-0,065	-0,098	0,109
Вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату	-0,032	0,110	<u>-0,159**</u>
У вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів	-0,049	0,077	-0,049
Вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)	0,101	<u>0,144*</u>	-0,109

* $p<0,05$

Це знайшло вияв у тому, що із збільшенням вираження інтернального локус контролю студенти більш позитивно оцінюють такий напрямок діяльності вищого навчального закладу, як «вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.)» ($r_s=0,144$, $p<0,05$).

У той же час, із збільшенням вираження екстернального локус контролю знижується оцінка студентами такого напрямку діяльності, як «вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату» ($r_s=-0,159$, $p<0,01$).

Таким чином, у дослідженні виявлено вплив внутрішніх чинників на оцінку студентами ролі вищих навчальних закладів у сприянні поєднання студентами навчання та роботи і заробляння студентами грошей.

В цілому, можна констатувати, що існує певне *протиріччя* між потребами студентів у поєднанні навчання та роботи, що сприяє самостійному зароблянню грошей студентами, та реальними умовами, які створюються для цього вищими навчальними закладами. Отже, роль вищого навчального закладу, який виступає для студентів фактично основним професійним середовищем, де здійснюється їх підготовка до майбутньої професії та до майбутнього «дорослого» життя, в якому, власне, проблема грошей займає вагомe місце як в контексті здійснення професійної діяльності, так і в контексті організації загальної життєдіяльності студентів, є *досить незначною*. Тому посилення ролі вищого навчального закладу в розв'язанні зазначеної вище проблеми слід розглядати, на наш погляд, як один із значних *резервів* формування ставлення студентів до грошей.

В цілому, дослідження виявило ряд проблем у ставленні студентів до грошей та чинники, які його зумовлюють.

Висновки до розділу 2

На основі проведеного емпіричного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Більше половини опитаних студентів мають позитивне *загальне ставлення до грошей*. Решта опитаних ставиться до грошей нейтрально, негативного або невизначено, що свідчить про наявність певних проблем в економічній соціалізації студентів.

2. Дослідження виявило достатньо адекватну *оцінку студентами ролі грошей у їх життєдіяльності* (як засобу задоволення життєво важливих потреб студентів, їх саморозвитку, надання допомоги людям, здійснення розваг тощо). Разом із тим, спостерігається *певна диспропорція* в оцінці

студентами ролі грошей для задоволення власних потреб та потреб інших людей.

3. Переважна більшість студентів вважає, що гроші потрібно заробляти у результаті виконання того чи іншого виду діяльності, однак в середньому одна п'ята студентів орієнтується на *більш «легкі» способи заробляння грошей* (через отримання спадку чи виграшу у лотерею, шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток, шляхом укладання вигідного шлюбу).

4. Щодо *видів діяльності* для заробляння грошей, то тільки одна третина студентів орієнтується на роботу в організаціях за обраною спеціальністю. Решта орієнтується на інші види діяльності, зокрема і на навчальний «бізнес» (виконання навчальних завдань колегам за певну матеріальну оплату), які сприяють задоволенню життєвих потреб. Окрім того, невелика частина студентів орієнтується на підприємницьку діяльність (як у фірмі батьків, так і здійснюючи власний бізнес). Отже, розширення включення студентів у види діяльності для заробляння грошей, які мають відношення до спеціальності, має ставати одним із важливих напрямів діяльності вищих навчальних закладів.

5. Існує певне *протиріччя* між потребами студентів у поєднанні навчання та роботи для самостійного заробляння грошей студентами, та реальними умовами, які створюються для цього адміністрацією вищих навчальних закладів.

6. Дослідження виявило вплив *«зовнішніх» чинників*, які зумовлюють ставлення студентів до грошей: соціально-демографічних (вік; стать; сімейний стан; стан батьківської сім'ї), соціально-економічних (соціальне походження; майновий статус родини) та професійно-організаційних (курс навчання; тип освіти; форма оплати навчання) характеристик студентів.

7. Вплив *соціально-демографічних чинників* на ставлення студентів до грошей знайшов відображення в таких виявах:

а) *впливі віку*: з віком зменшується оцінка студентами грошей для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями); зменшується значущість підробітку в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо); підвищується значущість зайнятості в організаціях за обраною спеціальністю; зменшується вплив на ставлення студентів до грошей родини і друзів; більш критично оцінюється те, що вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням, і те, що у вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів;

б) *впливі статі*: жінки, більш позитивно, ніж чоловіки оцінюють, роль грошей у їх саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування

театрів, музеїв), у виконанні роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші), роль власних переконань, принципів, цінностей у формуванні їх ставленні до грошей. Разом з тим, жінки менш позитивно, ніж чоловіки, оцінюють роль грошей у забезпеченні розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями) та роль вищого навчального закладу в тому, що він іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.);

в) *впливі сімейного стану*: неодружені студенти мають більш високий рівень загального ставлення до грошей, ніж одружені, та більш стримано оцінюють те, що у вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів, однак мають менший вплив, порівняно з одруженими студентами власних переконань, принципів і цінностей на їх ставлення до грошей;

г) *впливі складу батьківської сім'ї*: студенти із неповних сімей вище, ніж студенти із повних сімей, оцінюють те, що вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання тощо);

д) в цілому *можна підсумувати*, що *серед соціально-демографічних чинників* на першому місці за впливом на ставлення студентів до грошей є вік, на другому місці — стать, на третьому — сімейний стан і на четвертому — склад батьківської сім'ї.

8. Щодо впливу *соціально-економічних характеристик* студентів (соціальне походження; майновий статус родини), то тут встановлено такі закономірності:

а) з підвищенням соціального походження студентів та майнового статусу родини підвищується загальне позитивне ставлення студентів до грошей, оцінка ролі грошей для розваг та оцінка впливу родини та залученість до роботи у фірмі батька;

б) з підвищенням соціального походження студентів та майнового статусу родини зменшується підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта, тощо);

в) вплив соціального походження та майнового статусу родини виражений приблизно на однаковому рівні;

9. Щодо впливу *професійно-організаційних чинників* (курс навчання; тип спеціальності; форма оплати навчання), то тут виявлено:

а) *вплив курсу навчання*: тут спостерігаються такі ж тенденції, як і при впливі віку, але ще додається те, що з підвищенням курсу навчання підвищується роль власних переконань, принципів, цінностей студентів у формуванні їх ставленні до грошей та зменшується вплив одногрупників;

б) *вплив спеціальності*: студенти економічних спеціальностей вище, ніж студенти природничих і технічних спеціальностей, оцінюють вплив спеціальності. Разом з тим, вони більш негативно оцінюють підріток в організаціях, який не пов'язаний з обраною спеціальністю (кафе, кур'єрські служби, пошта тощо) та діяльність вищого навчального закладу щодо сприяння проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату;

в) *вплив форми оплати за навчання*: студенти, у яких батьки та рідні здійснюють оплату за навчання, вище, порівняно із студентами, у яких держава або вони самі здійснюють оплату за навчання, оцінюють політику вищого навчального закладу щодо заробляння грошей;

г) в цілому *можна зробити висновок*, що на першому місці за впливом на ставлення студентів до грошей є вплив року навчання, який, до речі, є найбільш «вираженим» чинником серед усіх «зовнішніх чинників», на другому — вплив спеціальності і на третьому — вплив форми оплати навчання.

10. Дослідження виявило вплив «внутрішніх» чинників, які впливають на ставлення студентів до грошей: мотивації особистості (загальножиттєва спрямованість; робоча спрямованість; мотивація досягнення); ставлення до праці та до грошей (орієнтація на процес праці; орієнтація на заробляння грошей); локус контролю (екстернальний локус контролю, інтернальний локус контролю).

11. Відповідно до впливу *мотивації особистості* виявлено такі закономірності:

11.1. з підвищенням рівня вираження *загальножиттєвої спрямованості* та її складових підвищуються такі вияви позитивного ставлення студентів до грошей: а) підвищення рівня *загальножиттєвої спрямованості в цілому* підвищує оцінку грошей для розваг та орієнтацію на підріток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю та виконання роботи, яка пов'язана з навчальною діяльністю; б) підвищення мотивації на *життєзабезпечення* підвищує орієнтацію студентів на задоволення власних потреб та на допомогу близьким, зменшує орієнтацію на роботу, яка має відношення до навчальної діяльності і підвищує орієнтацію на роботу у фірмі батьків, а також посилює роль власних переконань, принципів і цінностей студентів у їх ставленні до грошей; в) підвищення орієнтації на *комфорт* підвищує орієнтацію на розваги та на допомогу близьким, на роботу у фірмі батьків, а також посилює вплив родини, друзів та одногрупників на ставлення студентів до грошей; г) підвищення рівня мотивації до *соціального статусу* позитивно впливає на загальне ставлення студентів до грошей, посилює роль друзів та сприяє більш позитивній оцінці наявності у вищому навчальному закладі

спеціальної служби працевлаштування студентів; д) підвищення орієнтації на *спілкування* підвищує орієнтацію студентів на допомогу близьким та на підробіток, який не пов'язаний із обраною спеціальністю;

11.2. з підвищенням рівня вираження *ділової спрямованості* та її складових підвищуються такі вияви позитивного ставлення студентів до грошей: а) підвищення *ділової активності* в цілому сприяє підвищенню власної трудової діяльності (підприємництва) та більш критичній оцінці ролі вищого навчального закладу щодо сприяння проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату; б) підвищення *загальної активності* сприяє підвищенню загального ставлення студентів до грошей та зайнятості в організаціях за обраною спеціальністю; в) посилення *творчої активності* сприяє посиленню оцінки студентами ролі грошей для допомоги іншим людям, підвищенню власної трудової діяльності (підприємництва), та зменшує орієнтацію на підробіток в організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю; г) посилення *соціальної активності* підвищує оцінку студентами ролі грошей у допомозі близьким та більш позитивну оцінку ролі вищого навчального закладу у тому, що вищий навчальний заклад іде назустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.);

11.3. з підвищенням рівня вираження *мотивації досягнення* знижується значущість для студентів власних переконань, принципів та цінностей у їх ставленні до грошей.

12. Виявлено вплив *ставлення студентів до процесу праці та до заробляння грошей* на такі показники: а) з підвищенням орієнтації студентів на *заробляння грошей* зростає загальне позитивне ставлення до грошей та до роботи у фірмі батьків, однак, зменшується роль власних переконань, принципів та цінностей; б) з підвищенням орієнтації на *процес праці* підвищується роль грошей для саморозвитку студентів та для допомоги близьким.

13. Констатовано вплив *локус контролю* на різні вияви ставлення студентів до грошей: а) з підвищенням рівня вираження *інтернального* локус контролю підвищується орієнтація студентів на власну трудову (підприємницьку) активність, на оцінку того, що вищий навчальний заклад іде назустріч студентам, однак знижується орієнтація на роботу у фірмі батьків та вплив на ставлення до грошей друзів та однокурсників; б) з підвищенням рівня вираження *екстернального* локус контролю підвищується орієнтація студентів на роботу у фірмі батьків а також знижується на оцінка вищого навчального закладу щодо сприяння проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату.

14. В цілому можна зробити висновок, що серед *«внутрішніх»* чинників ставлення студентів до грошей, які є більш вираженими, ніж «зовнішні», перше місце, із значним відривом, займає загальножиттєва спрямованість, друге — ділова спрямованість, третє — орієнтація на процес праці, на заробляння грошей та локус контролю, і на четвертому — мотивація досягнення, яка є практично дуже мало вираженою.

15. Встановлені закономірності можуть бути корисними в процесі організації навчання студентів у вищих навчальних закладах з метою підвищення їх адекватного ставлення до грошей.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У СТУДЕНТІВ СТАВЛЕННЯ ДО ГРОШЕЙ

У третьому розділі розкрито психологічні умови формування у студентів адекватного ставлення до грошей. Наведено мету, завдання та організацію формувального експерименту. Розкрито зміст і структуру тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей», а також представлено результати його експериментального впровадження. Здійснено порівняльний аналіз даних, отриманих у контрольній та експериментальній групах.

3.1. Мета, завдання та організація формувального етапу дослідження

3.1.1. Загальна характеристика формувального експерименту

Спираючись на завдання нашого дослідження та враховуючи результати констатувального експерименту, нами було визначено мету та завдання *третього етапу дослідження*, спрямованого на проведення *формувального експерименту*.

Мета формувального експерименту: розробити та апробувати тренінгову програму для формування у студентів адекватного ставлення до грошей.

Гіпотеза формувального експерименту полягала в тому, що основними психологічними умовами для формування у студентів адекватного ставлення до грошей є: а) оволодіння знаннями про сутність грошей; б) оволодіння студентами методами діагностики для визначення свого ставлення до грошей та визначення чинників, які впливають на це ставлення; в) оволодіння студентами уміннями та навичками адекватного використання грошей.

Відповідно до мети було визначено наступні **завдання формувального експерименту**:

- 1) розробити зміст та структуру тренінгової програми «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей»;
- 2) здійснити експериментальну апробацію тренінгової програми.

Для перевірки гіпотези і розв'язання поставлених завдань використовувались такі **методи**: теоретичні (аналіз проблеми на основі літератури з психології грошей); емпіричні (тестування, опитування); методи математичної статистики.

Виконання завдань формувального експерименту здійснювалося в процесі реалізації *трьох основних етапів* дослідження.

На першому етапі дослідження було розроблено зміст і структуру тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» [216]. В основу тренінгу було покладено розроблену автором модель змісту і структури ставлення студентів до грошей, яка враховує підходи Л. Карамушки [75], С. Максименка [104], В. Москаленко [5].

При розробленні технології також враховувались основні проблеми ставлення студентів до грошей та закономірності впливу психологічних чинників, які були виявлені під час проведення констатувального експерименту на формування ставлення студентів до грошей [200; 209; 217].

Окрім того, враховувались основні підходи та принципи підготовки й проведення соціально-психологічного тренінгу в психології і, зокрема, в сфері психології управління та організаційної психології, психології грошей, наявні в психологічній літературі [75; 76; 178; 179].

Загальну структуру тренінгової програми представлено у підрозділі 3.1, а її зміст — у підрозділі 3.2.

На другому етапі було проведено експериментальну апробацію тренінгу. Апробація тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» здійснювалась на фінансово-економічному факультеті ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана». У процесі апробації тренінгу взяло участь 40 студентів вищезазначеного факультету (спеціальність «Фінанси»).

Одна з груп була експериментальною, кількістю 20 осіб, а друга — контрольною групою, кількістю 20 осіб. Всі студенти, що входили до цих груп, мали приблизно однакові соціально-демографічні характеристики (проміжні змінні): а) навчалися на одному напрямку підготовки («фінанси та кредит»); б) навчалися на третьому курсі вищого навчального закладу; в) серед студентів даних груп була приблизно однакова кількість чоловіків і жінок; д) студенти мали приблизно однаковий вік (від 19 до 21 року).

В експериментальній групі підготовка носила системний, цілісний характер відповідно до розробленого автором тренінгу, спрямованого на формування адекватного ставлення студентів до грошей. Для студентів, які увійшли до контрольної групи, не проводилась спеціальна психологічна підготовка для формування адекватного ставлення студентів до грошей.

Обсяг тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» складав 36 академічних годин: а) основна частина (аудиторна) — 24 академічних години (4 модулі по 6 акад. год. на кожен модуль; 2 акад. год. — вступ до тренінгу; 2 акад. год. — заключна частина тренінгу); б) додаткова частина (домашні завдання) — 8 акад. год. (по 2 акад. год. для виконання

домашніх завдань після кожного з чотирьох тренінгових модулів). Заняття проводились 1 раз на тиждень протягом вересня– грудня 2012 року.

Нижче буде подано зміст та результати апробації основної форми тренінгу.

На третьому етапі було здійснено перевірку ефективності тренінгу. Для цього було проведено перший та другий діагностичні зрізи, використовувалися кількісні критерії [131; 132]. Математичне оброблення даних здійснювалось за допомогою пакета статистичної обробки даних SPSS (версія 13) та піддавались змістовному якісному аналізу [131; 132; 204].

Діагностичні зрізи, спрямовані на оцінку ефективності тренінгу, проводилися за допомогою *комплексу* методик: використовувалася авторська анкета «Моє ставлення до грошей»; «Діагностика мотиваційної структури особистості» В.Мільмана [71]; «Тест-опитуваник для дослідження мотивації досягнення» А. Мехрабіана [71]; методика «Дослідження установок «праця-гроші» О. Потьомкіної [150]; «Тест-опитувальник суб'єктивної локалізації контролю» (СЛК) С. Пантілєєва, В. Століна [149].

3.1.2. Сутність технологічного підходу для формування адекватного ставлення студентської молоді до грошей

Проаналізувавши коротко основні етапи проведення формувального експерименту, зупинимось більш детально на змісті *технологічного підходу*, який розроблено у лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Л. Карамушкою [75; 178], і який було покладено в основу тренінгу вивчення психологічних особливостей ставлення студентів до грошей.

Під технологічним підходом розуміють розроблення (проектування) та впровадження спеціальних технологій, спрямованих на: а) розв'язання конкретних проблем у діяльності організації; б) психологічну підготовку менеджерів та працівників організації [75; 178]. Зазначимо, що у нашому дослідженні технологічний підхід використовувався для вирішення завдань другого напрямку, тобто для визначення психологічних особливостей ставлення студентів до грошей, а також на формування адекватного ставлення студентів до грошей.

Психолого-організаційну технологію, на думку автора підходу, можна визначити, як певну *систему*, яка включає:

а) *принципи* (активності, самостійності, діалогічності, ситуативності, рефлексивності та ін.);

б) *основні компоненти* (змістовно-смысловий, діагностичний та корекційно-розвивальний);

в) *методи* (проблемно-пошукові та інформаційні);

г) *інтерактивні техніки* (організаційно-спрямовуючі і змістовно-смыслові);

д) *організаційні форми* («комплексні» або «локальні» тренінги; навчальні курси тощо) у діяльності психологів, «сфокусовані» на практичне розв'язання конкретної проблеми в організації або для підготовки менеджерів та персоналу організацій [75; 178].

Зазначається, що технологічний підхід має як свої переваги, так і недоліки [75; 178]. До основних *переваг технологічного підходу*, на думку автора зазначеного вище підходу, належать: можливість поєднання академічної та практичної діяльності; «операціональність» діяльності; «сфокусованість» на практичному розв'язанні конкретних проблем в організації; динамічність діяльності; можливість вияву власного творчого підходу та ін. Разом з тим, як і кожне явище, технологічний підхід має і свої *обмеження*: необхідність забезпечення у структурі технології певних компонентів та складових; наявність деякої стереотипізації у вирішенні завдань в організації та ін. Тому наголошується, що важливою проблемою в процесі реалізації технологічного підходу є *гармонійне врахування* організаційними психологами як переваг, так і обмежень технологічного підходу.

На підставі аналізу літератури можна зробити висновок, що технологічний підхід до психологічної підготовки фахівців достатньо успішно зарекомендував себе, що виявилось, зокрема, у його використанні та в конкретизації співробітниками й аспірантами лабораторії організаційної психології імені Г.С. Костюка НАПН України для психологічної підготовки персоналу освітніх організацій з багатьох напрямків їх професійної діяльності: підготовки керівників освітніх організацій до профілактики професійного стресу [141] та синдрому професійного вигорання [57]; формування команди в освітніх організаціях [194]; підготовки керівників до прийняття ефективних управлінських рішень [18]; управління змінами в системі вищої освіти [28; 29; 78; 180-183] та ін.

Окрім того, позитивні результати дало використання даного підходу і в інших сферах, наприклад, для формування відданості організації персоналу банківських структур, розвитку формування мотивації підприємницької діяльності та ін.

Щодо використання даного підходу для вивчення студентами свого ставлення до грошей, то тут потрібно зауважити, що це одна з перших робіт, виконаних в рамках технологічного підходу, які стосуються формування адекватного ставлення студентської молоді до грошей [216].

Слід зазначити, що раніше увага науковців в основному була спрямована на розроблення лише навчальних програм з економічної психології, з психології грошей [42; 93; 176; 190].

Зазначимо, що існує також багато популярних тренінгів «грошової» тематики [184], що проводяться на комерційній основі. Метою цих тренінгів є зміна ціннісних орієнтирів особистості, де головною цінністю та мірилом успіху є гроші.

Що стосується раніше розроблених програм спеціалізованих соціально-психологічних тренінгів, то вони були спрямовані на формування раціонального ставлення до грошей та економічно-психологічних якостей у дітей [11; 190], підлітків [26], старшокласників [69], а вивченню ставлення студентської молоді до грошей не надавалося достатньої уваги. На нашу думку, ряд характерних рис та протиріч соціально-психологічного характеру, що наявні у розвитку студентської молоді [129; 157; 230], зумовлюють необхідність розроблення спеціалізованого тренінгу, присвяченого вивченню психологічного ставлення студентів до грошей. Адже у цей період молода людина здійснює свій професіональний вибір, починає випробувати себе в різних сферах життя, самостійно планує свою діяльність і поведінку, намагається розв'язати існуючі економічні протиріччя між різноманітністю бажань і можливістю їх здійснення, прагне до фінансово-економічної незалежності. Залучення студентів у трудову діяльність формує у них економічне мислення, яке часто виявляється хибним, та потребує ретельного аналізу та усвідомлення.

Тому розроблення такого спеціалізованого тренінгу, присвяченого вивченню психологічного ставлення студентів до грошей, на нашу думку, є особливо актуальним.

Це, швидше за все, можна пояснити, на наш погляд, такими причинами.

По-перше, тим, що сама система психологічної підготовки студентів до вивчення свого ставлення до грошей не є апробованою в закладах вищої освіти України.

По-друге, необхідно вивчити роль батьків, друзів, навчального закладу в економічній соціалізації молоді та у формуванні адекватного ставлення до грошей, тобто мова йде про вплив різних компонентів соціального мікросередовища. Отже, в цілому можна зауважити, що розроблення та апробація тренінгових програм для вивчення психологічних особливостей ставлення студентської молоді до грошей раніше не виступала предметом спеціального дослідження.

Це свідчить, на наш погляд, про *необхідність посилення* розробок тренінгових програм для формування адекватного ставлення особистості до грошей, зокрема ставлення студентської молоді.

Проаналізуємо більш детально **основні складові технологічного підходу**, який було покладено в основу розроблення тренінгу формування у студентів адекватного ставлення до грошей.

Щодо *основних принципів технології*, то, базуючись на названих вище роботах [75; 178], до них було віднесено наступні: а) *активності* — активного залучення учасників психологічної підготовки до виконання всіх індивідуальних та групових завдань; б) *самостійності* (самостійного вирішення всіх проблем, які обговорюються під час психологічної підготовки); в) *діалогічності* (організації різних форм спілкування учасників (парного, внутрігрупового, міжгрупового тощо); г) *ситуативності* (обговорення та моделювання різних ситуацій, які можуть виникнути в процесі ведення ділових переговорів); д) *рефлексивності* (постійної оцінки здобутих знань, умінь та навичок, досягнень та обмежень у своїй діяльності під час психологічного навчання) та ін.

До **основних компонентів** тренінгу формування у студентів адекватного ставлення до грошей входить:

а) *змістовно-смісловий компонент* — використання методів і форм роботи, які сприяють розумінню учасниками підготовки сутності явища та його істотних характеристик: сутність грошей; їх основні характеристики, функції грошей; чинники, що впливають на ставлення до грошей; психологічні особливості ставлення студентів до грошей;

б) *діагностичний компонент* — використання методів та форм роботи, які забезпечують діагностику студентами свого ставлення до грошей; визначення грошового психотипу студента; вивчення моделей заробляння та витрачання грошей; визначення чинників, які впливають на ставлення студентів до грошей;

в) *корекційно-розвивальний компонент* — використання методів та форм роботи, необхідних для оволодіння учасниками тренінгу вміннями та навичками для формування адекватного ставлення до грошей.

Реалізація змістовно-сміслового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології здійснювалася за допомогою **спеціальних методів**: а) *проблемно-пошукових* (спрямованих на постановку та вирішення проблем та проблемних ситуацій); б) *інформаційних* (спрямованих на отримання додаткової, уточнюючої інформації, необхідної для вирішення проблем).

Також важливу роль у реалізації компонентів технології було відведено **спеціальним інтерактивним технікам** [76].

Так, наприклад, *інформаційно-смісловий компонент* реалізувався за допомогою таких технік: мультимедійна презентація (презентація загального дизайну, основних етапів тренінгу та окремих смислових питань із

залученням інформаційних джерел і результатів власних досліджень тренерів); міні-лекції («класичні» та за допомогою інформаційних технологій); заповнення робочих зошитів (вивчення очікувань; розкриття змісту основних понять теми тощо); метод незавершених речень (із подальшим груповим обговоренням); міжгрупове обговорення (представлення робочими групами результатів виконання певних завдань; постановка уточнюючих та проблемних запитань; відповіді на поставлені питання тощо); метод «мозкового штурму» (індивідуальний, парний та груповий варіанти) та ін.

Діагностичний компонент упроваджувався, насамперед, за допомогою психологічного практикуму (виконання діагностичних завдань; їх аналіз та обговорення на груповому рівні), спостереження, виконання індивідуальних та групових завдань.

Корекційно-розвивальний компонент здійснювався в результаті використання таких технік: виконання творчих завдань та їх представлення у вигляді схем, малюнків тощо; аналіз професійних ситуацій (обговорення реальних проблемних ситуацій та пошуку оптимальних варіантів їх розв'язання); рольових ігор (моделювання реальних проблемних ситуацій та пошуку оптимальних варіантів їх розв'язання); побудова індивідуальних та групових корекційно-розвивальних програм; рефлексія заняття (індивідуальна; групова) та ін.

Що стосується *організаційної форми технології*, то нею було обрано *тренінг*.

Детальний зміст тренінгу описано в підрозділі 3.2.

3.2. Зміст та особливості проведення тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей»

3.2.1. Зміст та структура тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей»

Проаналізуємо, насамперед **мету, завдання та зміст тренінгу**.

Мета тренінгу: формування адекватного ставлення студентів до грошей.

У процесі впровадження тренінгової програми реалізувалися такі **завдання тренінгу:**

- 1) оволодіння студентами знаннями про сутність грошей та їх роль у життєдіяльності людини;

- 2) оволодіння студентами методами діагностики для визначення свого ставлення до грошей та визначення чинників, які впливають на це ставлення;
- 3) оволодіння студентами уміннями та навичками адекватного використання грошей.

Далі розглянемо **зміст, основні компоненти тренінгу та інтерактивні техніки**, на основі яких реалізується кожен із компонентів.

Тренінг «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» включав 4 модулі та реалізувався за таким загальним планом (табл. 3.2. 1):

- Модуль 1. «Поняття про гроші»;
- Модуль 2. «Роль грошей у життєдіяльності людини»;
- Модуль 3. «Основні чинники ставлення студентів до грошей»;
- Модуль 4. «Роль вищого навчального закладу у формуванні адекватного ставлення студентів до грошей».

Кожен із модулів, відповідно до технологічного підходу, складався з трьох блоків: а) змістовно-сміслового (розкривається сутність певного феномену); б) діагностичного (діагностуються ті чи інші вияви феномену); в) корекційно-розвивального (визначаються напрямки та умови корекції та розвитку певних показників, які стосуються досліджуваного феномену) [178]. Дані блоки детально розкрито нижче.

Далі розглянемо зміст тренінгу (тренінгові модулі, основні компоненти тренінгових модулів та інтерактивні техніки, які було реалізовано в кожному з компонентів).

Вступ до тренінгу:

- *«криголам»*: «знайомство» («Мене звати..., я навчаюсь..., я люблю..., ніхто навіть не здогадується, що я...»);
- *вивчення очікувань* (заповнення індивідуальних робочих аркушів з наступним груповим обговоренням): «Мої очікування щодо тренінгу» (учасники дають відповіді на такі запитання: «Чому я тут?», «Що таке гроші для мене?», «Що нового я хотів би внести у своє життя після тренінгу?»);
- *мультимедійна презентація*: «Визначення мети і завдання тренінгу»;
- *групове обговорення*: «Як би нам хотілось організувати свою роботу сьогодні?» (визначення організаційних питань — тривалість роботи, кількість перерв, тощо);
- *«мозковий штурм»* (груповий варіант): «Визначення правил групової роботи (визначення правил міжособистої взаємодії та спільної роботи в групі)». Для розроблення вступу до тренінгу використано розробки Л. Карамушки [178].

Структура тренінгу
«Психологічні особливості ставлення студентів до грошей»
 (36 год.)

Розділи тренінгу	Компоненти тренінгу
	<i>Вступ до тренінгу (2 год.)</i>
<i>Модуль 1.</i> «Поняття про гроші» (6 год.)	<i>Змістовно-смысловий компонент: «Сутність грошей»</i>
	<i>Діагностичний компонент:</i> «Моє ставлення до грошей»
	<i>Корекційно-розвивальний компонент: «Розуміння свого ставлення до грошей»</i>
<i>Домашнє аналітичне завдання до 1-го модуля (2 год.)</i>	
<i>Модуль 2.</i> «Роль грошей у життєдіяльності людини» (6 год.)	<i>Змістовно-смысловий компонент: «Основні напрямки використання грошей»</i>
	<i>Діагностичний компонент:</i> «Діагностика стратегій отримання та витрачання грошей»
	<i>Корекційно-розвивальний компонент:</i> «Гроші та їх цінність для молоді»
<i>Домашнє аналітичне завдання до 2-го модуля (2 год.)</i>	
<i>Модуль 3.</i> «Основні чинники ставлення студентів до грошей» (6 год.)	<i>Змістовно-смысловий компонент:</i> «Аналіз чинників, які впливають на ставлення студентів до грошей»
	<i>Діагностичний компонент:</i> «Визначення грошового типу особистості»
	<i>Корекційно-розвивальний компонент:</i> «Врахування різних чинників у процесі формування адекватного ставлення студентів до грошей»
<i>Домашнє аналітичне завдання до 3-го модуля (2 год.)</i>	
<i>Модуль 4.</i> «Роль вищого навчального закладу у формуванні адекватного ставлення студентів до грошей» (6 год.)	<i>Змістовно-смысловий компонент:</i> «Напрями роботи вищого навчального закладу, що сприяють формуванню адекватного ставлення студентів до грошей»
	<i>Діагностичний компонент:</i> «Діагностика ставлення студентів до роботи вищого навчального закладу щодо сприяння зароблянню грошей»
	<i>Корекційно-розвивальний компонент:</i> «Формування навичок ефективної взаємодії з грошима»
<i>Домашнє аналітичне завдання до 4-го модуля (2 год.)</i>	
<i>Підведення підсумків тренінгу (2 год.)</i>	

Модуль 1. «Поняття про гроші»

Вступ до розділу: мета , завдання, організація тренінгової роботи.

Змістовно-смысловий компонент тренінгу: «Сутність грошей»:

- *метод незавершених речень* (індивідуальна робота): «Гроші — це...»;
- *аналітична робота в малих групах* «Як Ви розумієте сутність грошей?»;

- *презентація роботи в малих групах та їх міжгрупове обговорення* «Сутність та основні характеристики грошей»;

- *мультимедійна презентація (міні-лекція):* «Сутність грошей: економічна, соціальна, психологічна» (функції та характеристики грошей; основні поняття для аналізу феномену «гроші»; історія виникнення та використання грошей тощо). Для підготовки презентації використовуються наявні літературні джерела [11; 42; 45; 170; 192; 245].

Діагностичний компонент тренінгу «Моє ставлення до грошей»:

- *психологічний практикум:* «Як я ставлюсь до грошей?» [45; 56].

Корекційно-розвивальний компонент тренінгу: «Розуміння свого ставлення до грошей»:

- *вправа «Мій гаманець»* (робота в малих групах та міжгрупове обговорення): Обговорюється питання про те, при наявності якої кількості грошей людина може відчувати себе безпечно (при виході з дому, при поїздки на відпочинок, створюючи власну сім'ю тощо);

- *вправа «Незвичні предмети»* (робота в малих групах та міжгрупове обговорення): учасники отримують різні предмети (намисто, пляшки пива, цигарки, мушлі, зерно, сіль, каміння та ін.) та обговорюють, які з цих предметів могли б виконувати роль грошей та в яких ситуаціях; результати обговорення порівнюються з таблицею «Незвичні предмети, які використовувались у якості грошей» [192];

- *ділова гра «Сімейний бюджет»:* Мета гри: Формування навичок ефективної взаємодії з грошима (на прикладі укладання «сімейного бюджету»). Сюжет гри: 1) на першому етапі гри обрані «сімейні пари» серед учасників тренінгу вигадують собі «легенду» своїх сімейних стосунків, і відповідають на питання решти учасників тренінгу, які виступають у ролі журналістів; 2) на другому етапі «Ведення сімейного господарства» сімейні пари розробляють сімейний бюджет з урахуванням власної «легенди». Пари обговорюють питання ведення домогосподарства та розподілу подружніх обов'язків, виховання та утримання дітей; 3) на заключному етапі журналісти ставлять питання про роботу та основні джерела наповнення сімейного бюджету, вони оцінюють відповіді та поведінку сімейних пар за наступними

критеріями: практичність, знання життя, реалістичність, злагода та взаєморозуміння, гумор та винахідливість [11].

Підведення підсумків тренінгової роботи.

Домашнє аналітичне завдання: «Грошові одиниці різних країн»: «Підготуйте доповідь про грошові одиниці різних країн (США, Англії, країн Європи, Росії, України та ін.). Проаналізуйте банкноти різного номіналу за наступними критеріями: розмір, колір, шрифт та малюнки. Опишіть свої відчуття, коли Ви розглядаєте / тримаєте різні банкноти в руках, обговоріть відповідність цих грошей загально визнаним характеристикам грошей».

Модуль 2. «Роль грошей у життєдіяльності людини»

Вступ до розділу:

- *мета , завдання , організація тренінгової роботи;*
- *актуалізація попереднього досвіду:* «Що ми зробили на попередньому занятті? Що корисного ми взяли для себе з минулого заняття?»;
- *презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання:* «Доповідь про грошові одиниці різних країн».

Змістовно-смісловий компонент тренінгу: «Основні напрямки використання грошей»:

- *аналітична робота в малих групах:* Обговорити такі питання: «Скільки грошей Вам потрібно для щастя?»; «Для чого вони Вам потрібні?»; «Звідки Ви отримаєте ці гроші?»; «Яку найбільшу суму Ви будь-коли отримували?» та ін.;
- *презентація роботи в малих групах та їх міжгрупове обговорення* «Аналіз основних напрямків використання грошей»;
- *мультимедійна презентація (міні-лекція):* «Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності» (для підготовки презентації використовуються наявні літературні джерела та результати власних досліджень авторів) [209].

Діагностичний компонент тренінгу: «Діагностика шляхів отримання та використання грошей»:

- *психологічний практикум:* «Діагностика стратегій отримання та витрачання грошей студентами» (за допомогою опитувальника «Стратегії отримання та витрачання грошей» М. Горлова, Р. Єфімкіна [11]).

Корекційно-розвивальний компонент: «Гроші та їх цінність для молоді»:

- *ділова гра «Аукціон цінностей»* [45; 114]: Сюжет гри «Аукціон цінностей» відповідає назві: оголошується аукціон, на якому розпродаються життєві цінності. Завдання учасника — придбати якомога більше цінностей,

що мають для нього найбільше значення. На початку гри ведучий роздає бланки із списками життєвих цінностей. Учасники повинні оцінити кожен пункт списку за наступною шкалою: «+» — позитивне ставлення, «0» — байдуже ставлення, «-» — негативне ставлення до даної цінності. Потім ведучий збирає бланки і підраховує кількість і стартову вартість кожної цінності, яка буде виставлена на аукціоні. Правила підрахунку складаються таким чином, що цінність, яка приваблива для більшого числа гравців, має велику ігрову «вартість» і, відповідно, представлена в меншій кількості ігрових «лотів». Далі пояснюється, що «валютою», за яку можна буде придбати цінності, є кількість очок, яка набрана у вправі на спритність. Протягом гри учасникам дається обмежена кількість спроб для виконання вправи. Перед початком аукціону учасник вибирає п'ять найбільш важливих цінностей, за які він збирається боротися. Цей вибір фіксується в «плані аукціону». При цьому після первинного складання плану, учасники можуть внести до нього необхідні зміни, після того, як ведучий оголосить стартову ціну кожного «лота». Ведучий орієнтує учасників на необхідність максимального виконання складеного «плану». Потім починається процес аукціону. Ведучий оголошує ігровий «лот»: найменування і вартість цінності. Право на «покупку» отримує учасник, що назвав найбільшу ціну «лота». При цьому всі набрані очки можна не використовувати на придбання даного «лота». В тому випадку, якщо гравець відмовився від придбання заявленої цінності або набраних ним очок недостатньо, «лот» знову виставляється на продаж. Аукціон припиняється, коли всі цінності є «проданими», або всі гравці витратили відведені для них спроби. Потім складається список «досягнень», в який входять всі придбані учасником цінності. При цьому замість «планової» цінності, яку гравець не зміг придбати, до списку вноситься її «протилежність», наприклад, замість цінності «Щасливе родинне життя» — «Невдале родинне життя» тощо. Використовується список цінностей з тесту С. Шварца: 1) Рівність. 2) Внутрішня гармонія. 3) Влада. 4) Задоволення. 5) Свобода. 6) Духовне життя. 7) Відчуття спільності. 8) Стабільність суспільства. 9) Цікаве життя. 10) Сенс життя. 11) Ввічливість. 12) Багатство. 13) Безпека нації. 14) Відчуття власної гідності. 15) Взаємність в стосунках з людьми. 16) Творчість. 17) Мир у всьому світі. 18) Пошана традицій. 19) Любов. 20) Самообмеження. 21) Байдужість до світських турбот. 22) Безпека сім'ї і близьких людей. 23) Суспільне визнання. 24) Єднання з природою. 25) Новизна. 26) Мудрість. 27) Авторитет. 28) Справжня дружба. 29) Світ краси. 30) Соціальна справедливість [45; 114].

Під час обговорення звертається увага учасників на те, як змінювалось ставлення до тих або інших цінностей із зміною їх «ціни». Ведучий також

інформує учасників про результати опитування, проведеного на початку гри. Під час обговорення кожному учасникові пропонується назвати ту цінність, яку він вважає основною, визначальною для життя людини [45].

Підведення підсумків тренінгової роботи.

Домашнє аналітичне завдання: Напишіть есе на тему: «Яка роль грошей в моєму житті?».

Модуль 3. «Основні чинники ставлення студентів до грошей»

Вступ до розділу:

- *мета, завдання, організація тренінгової роботи;*
- *актуалізація попереднього досвіду:* (Що ми зробили на попередньому занятті? Що корисного ми взяли для себе з минулого заняття?);
- *презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання «Яка роль грошей в моєму житті?».*
- *розминка «Японський менеджер»* (Вправа показує, що наші стереотипи обмежують нашу ефективність, змінює наше ставлення до звичних речей, розбиваючи звичні шаблони) [56].

Змістовно-смісловий компонент: «Аналіз чинників, які впливають на ставлення студентів до грошей»:

- *«мозковий штурм»* (робота в малих групах): «Які чинники найбільше впливають на моє ставлення до грошей?»;
- *презентація роботи в малих групах та їх міжгрупове обговорення «Основні чинники, що впливають на моє ставлення до грошей»;*
- *мультимедійна презентація (міні-лекція):* «Вплив соціально-економічних, соціально-демографічних, організаційно-професійних та особистісних характеристик студентів на їх ставлення студентів до грошей» (для підготовки презентації використовуються наявні літературні джерела та результати власних досліджень авторів) [200; 208; 217].

Діагностичний компонент: «Визначення грошового типу особистості»

- *психологічний практикум:* «Діагностика грошового типу студентів» (за допомогою опитувальника «Визначення вашого фінансового темпераменту» [81].

Корекційно-розвивальний компонент: «Врахування різних чинників у процесі формування адекватного ставлення студентів до грошей»:

- *аналітична робота в групах* (з подальшим міжгруповим обговоренням): «На прикладі Вашого особистого життєвого досвіду

продемонструйте вплив різних чинників на Ваше ставлення до грошей. Проаналізуйте позитивні та негативні наслідки впливу даних чинників на формування Вашого адекватного ставлення до грошей»;

• *вправа «Бідність, багатство і Господь Бог»* (Вправа дає можливість учасникам пережити різні екстремальні ситуації в уяві і відчуті їх вплив ставлення до грошей) [195].

Учасникам пропонується проаналізувати такі ситуації:

1) Уявіть собі, що ви раптово впали в крайню бідність. Що Ви робитимете? Що з Вашого майна ви захочете, нехай навіть ціною величезних зусиль, зберегти? Які елементи Вашого життєвого устрою Ви захочете залишити незмінними і якою ціною? Які нові можливості відкриє для Вас бідність? У чому може полягати Ваш шанс? Опишіть, як Ви діятимете в такій ситуації, як себе відчуватимете, про що думати. У Вас є на це 10 хвилин.

2) А тепер уявіть собі, що Вам дістався величезний спадок. Що це означатиме для Вас? Що ви зробите перш за все? Які можливості це для Вас відкриє? Напишіть, що Ви в цій ситуації робитимете, які будуватимете плани. Для цього у вас є ще 10 хвилин.

3) І, нарешті, уявіть себе в ролі Бога. Що ви зміните, що нового створите, щоб зробити цей світ кращим? Протягом 10 хвилин записуйте те, що спаде Вам на думку. Тепер подумайте про те, що Вам хочеться, можливо, вже давно, а можливо, лише з недавніх пір, змінити у своєму житті. Які цілі Ви вважаєте? Як Ви могли б змінити свої життєві плани? Запишіть свої міркування [195].

Підведення підсумків тренінгової роботи.

Домашнє аналітичне завдання: «*Родинні настанови стосовно грошей*»: «Пригадайте та запишіть вирази, які Ви запам'ятали, коли Ваші батьки та близькі розмовляли про гроші», «Чи вплинуло батьківське ставлення до грошей на Ваше власне, і як?», «Чи дотримуетесь Ви батьківських грошових настанов? Чому?».

Модуль 4. «Роль вишого навчального закладу у формуванні адекватного ставлення студентів до грошей»

Вступ до розділу:

- *мета , завдання , організація тренінгової роботи;*
- *актуалізація попереднього досвіду:* (Що ми зробили на попередньому занятті? Що корисного ми взяли для себе з минулого заняття?);
- *презентація та обговорення результатів виконання домашнього завдання «Родинні настанови стосовно грошей».*

Змістовно-смісловий компонент тренінгу: «Напрямки роботи вищого навчального закладу, що сприяють формуванню адекватного ставлення студентів до грошей»:

- *робота в малих групах* (з наступним міжгруповим обговоренням): «Як можна сформуванню адекватне ставлення студентів до грошей? Яка роль у цьому самостійного заробляння студентами грошей? З якого курсу потрібно студентам працювати? Чи повинен вищий навчальний заклад сприяти вирішенню даного питання?»;

- *творче завдання (в парах)*: «Наведіть приклади Вашого позитивного/ негативного досвіду працевлаштування /заробляння грошей. Які висновки Ви зробили з цього досвіду? Що можна було б удосконалити?»;

- *мультимедійна презентація (міні-лекція)*: «Центр «Перспектива» ДВНЗ «КНЕУ ім. В.Гетьмана: досвід роботи» [218; 219];

- *«мозковий штурм»* (групова форма): «Які переваги та недоліки роботи центру працевлаштування Вашого вищого навчального закладу?» (окремо проаналізувати позитивні та негативні аспекти);

Діагностичний компонент: «Діагностика ставлення студентів до роботи вищого навчального закладу щодо сприяння зароблянню грошей»:

- *діагностичний «криголам»* (для виконання в тренінговій групі в цілому): «Я хочу / не хочу, щоб вищий навчальний заклад сприяв працевлаштуванню студентів, тому що...», «Вищий навчальний заклад може допомагати студентам у зароблянні грошей наступним чином...» (завдання дає можливість виявити очікування студентів щодо потенційної допомоги вищого навчального закладу у працевлаштуванні, як одного із способів заробляння грошей. Окрім того, групове обговорення дає можливість виявити найактуальніші форми роботи вищого навчального закладу з працевлаштування, а також підвищити конкурентоздатність та ефективність роботи центрів працевлаштування вищих навчальних закладів) [75; 178];

- *Робота в малих групах*: аналітичне завдання за допомогою використання інтернет-ресурсів (з подальшим груповим обговоренням): «Проаналізуйте роботу центрів працевлаштування студентів в різних вищих навчальних закладах. Що Вам подобається в їх роботі? Що б Ви хотіли змінити?».

Корекційно-розвивальний компонент: «Укладання резюме» або «Влаштування на роботу» — учасники обирають сферу зайнятості, в якій вони найбільше орієнтуються [11]. Проводиться співбесіда між роботодавцем і людиною, яка влаштовується на роботу. Решта групи аналізує їхній діалог. Роботодавець оцінює людину. Яка влаштовується на роботу, погоджується прийняти його на роботу, пояснюючи своє рішення.

Домашнє аналітичне завдання: «Складіть своє резюме».

Заключна частина тренінгу включала такі складові:

- **рефлексивний аналіз:** «**Якою мірою тренінг задовольнив мої очікування?**», вправа «**Що я отримав?**» [195];
- **побажання учасників тренінгу:** «Я бажаю тобі, щоб твоє ставлення до грошей стало...».

До основних *механізмів впливу*, які використовувались в процесі тренінгу, були віднесені: участь у груповій роботі; партнерське спілкування; емоційна підтримка; переконання; перевірка і навчання новим способам поведінки; актуалізація творчого потенціалу учасників; зворотній зв'язок; рефлексія; спілкування у віртуальному освітньому середовищі та ін. [75; 76; 178].

3.2.2. Особливості застосування окремих інтерактивних технік в тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей»

Наведемо приклади особливостей застосування окремих інтерактивних технік в тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей».

Наприклад, у процесі виконання вправи «**Мої очікування щодо тренінгу**» (індивідуальна форма робота з подальшим груповим обговоренням) учасники дали такі відповіді на запитання: «*Що нового я хотів би дізнатись в результаті проходження тренінгу*»: «отримати знання щодо сутності грошей, які не пов'язані з економічною сферою, вміти управляти грошима, уникати проблем, пов'язаних з боргами»; «вивчити особисте ставлення до грошей»; «розібратися у своїх негативних настановах, які пов'язані з використанням грошей»; «отримати знання про гроші та набути корисних навичок щодо раціонального використання грошей в майбутньому»; «навчитись використовувати гроші лише за реальними потребами»; «усвідомити свій фінансовий потенціал»; «як навчитись заробляти гроші своїми знаннями»; «не чекаю на готові відповіді, а хочу просто краще розібратися у власному розумінні та ставленні до грошей»; «навчитись більш грамотно вести себе в умовах фінансової кризи»; «вивчити психологічний вплив грошей на поведінку людини»; «дізнатися, які соціальні та психологічні впливи мають гроші»; «навчитись раціонально використовувати гроші, управляти своїми доходами та витратами»; «отримати певні знання, на що потрібно звертати увагу, щоб отримати високий дохід»; «як не залишитися без грошей»; «навчитись заробляти гроші та не втратити своєї гідності, залишитися при цьому людиною»; «які психологічні характеристики притаманні багатим та бідним»; «отримати знання, що допоможуть знайти хорошу роботу»; «хочу отримати багато цікавої інформації про гроші» та ін.

У результаті проведеного аналізу очікувань учасників тренінгу робиться висновок про те, що очікування більше стосуються розуміння саме *психологічної сутності грошей* («проаналізувати своє ставлення до грошей», «зрозуміти емоційне сприйняття грошей», «визначити психологічні риси людей з різними рівнями доходів» тощо), а також отримання інформації прикладного характеру, які стосуються набуття певних навичок управління грошима, вивчення поведінки, яка пов'язана із зароблянням грошей тощо. Було зроблено висновок про те, що очікування учасників тренінгу є адекватними, оскільки студенти, які мають спеціалізацію з економічного напрямку вже мають достатньо високий рівень знань про економічну сутність грошей. Разом з тим, студенти чітко усвідомлюють, що оволодіння знаннями про психологічну та соціальну сутність грошей, аналіз власного ставлення до грошей буде сприяти підвищенню їхнього рівня конкурентоздатності не лише на ринку праці, але і в своїй професійній діяльності. В свою чергу, тренер на основі відповідності очікувань темі заняття робить висновок про зацікавленість учасників тренінгу проблемою.

Далі наведено приклади виконання комплексу завдань, які стосувалися **сутності грошей (Модуль № 1. «Сутність грошей»)**. Даний комплекс містив такі завдання: метод незавершених речень (індивідуальна робота): «Гроші — це...»; аналітичну роботу в малих групах: «Як Ви розумієте сутність грошей?»; презентацію результатів роботи в малих групах та їх міжгрупове обговорення: «Сутність та основні характеристики грошей»; міні-лекцію (проведену у формі мультимедійної презентації): «Сутність грошей: економічна, соціальна, психологічна».

Зазначимо, що спочатку завдання виконувалось індивідуально (за допомогою методу незавершених речень), потім було створено п'ять груп, в яких здійснювалось обговорення думок членів групи стосовно сутності грошей. Далі результати обговорення в кожній групі було представлено у вигляді спеціальних рисунків (схем). Кожна група представляла результати свого обговорення перед іншими групами. Представники інших груп задавали питання щодо змісту презентації, висловлювали коментарі, оцінки. І, нарешті, результати роботи групи порівнювались з наявними науковими підходами до вивчення економічної, соціальної та психологічної сутності грошей, які було представлено у вигляді міні-лекції.

Нижче наведено матеріали, які було представлено у 5 групах студентів:

Група № 1:

Результати виконання індивідуального завдання (метод незакінчених речень): Гроші — це «інструмент маніпуляції іншими людьми»; «результат успішності людини»; «засіб для комфортного життя»; «невід'ємна частина людського життя»; «стимул для роботи, стимул розпочати власну справу»;

«гроші — це те, що псує людину»; «влада, папір»; «засіб досягнення задоволень»; «інструмент, що дозволяє пов'язувати свою думку і свої рішення»; «інвестиційні ресурси»; «гроші — це те, чого завжди не вистачає».

Результати роботи в групі: В результаті обговорення та аналізу індивідуальних думок членами групи було зроблено малюнок (рис 3.2.1), який можна описати таким чином: «На малюнку зображено людину і поряд з нею в самому центрі, дерево-яблуня, на якому висять яблука з назвами. На думку учасників даної групи, ці назви передають основні вияви сутності грошей».

Рис 3.2.1. Сутність грошей (виконано групою № 1 учасників тренінгу)

У верхній та нижній частині малюнка, як підсумок обговорення сутності грошей в групі, у формі матеріалізованих думок, наведено два надписи: «гроші — це засіб життєдіяльності» і «гроші — це задоволення». Під малюнком студенти приклеїли грошову купюру номіналом «одна гривня».

Основна ідея малюнку, презентована учасниками групи перед іншими групами така: «Людина завжди думає про гроші, де їх дістати, людині завжди мало грошей. Постійні думки про гроші матеріалізуються у формі плодів —

яблук. Основна сутність грошей, яку односторонньо усвідомлюють та підтримують студенти групи №1 виявляється у тому, що гроші — це засіб життєдіяльності. Проте глибинна сутність грошей, яка знаходиться на рівні підсвідомості (оскільки зображена під коріннями дерева) — це гроші як засіб задоволення. Приклеєна грошова купюра символізує успіх у власному усвідомленні сутності грошей, а також успішний початок професійної діяльності та власної справи».

Група № 2:

Результати виконання індивідуального завдання (метод незакінчених речень): Гроші — це: «підтвердження свого статусу в суспільстві»; «задоволення, гранична корисність якого спадає»; «задоволення власних потреб»; «засіб, надмірна кількість якого псує людину»; «катализатор реалізації своїх мрій»; «засіб досягнення свободи»; «загальний еквівалент, невідокремна частина щоденних економічних відносин, в які вступають люди».

Результати роботи в групі: у результаті обговорення та аналізу індивідуальних думок членами групи було зроблено малюнок, який можна описати таким чином: «На малюнку зображено пачку доларових купюр і розкидано навколо неї золоті монети (швидше, це говорить про надання пріоритетного статусу американській валюті і нетотожності, на думку студентів, понять «гроші» і «гривня», ступінь довіри до якої є дуже низьким, як і рівень довіри населення до власної країни в цілому). Також на малюнку написані основні смислові навантаження сутності грошей» (рис 3.2.2).

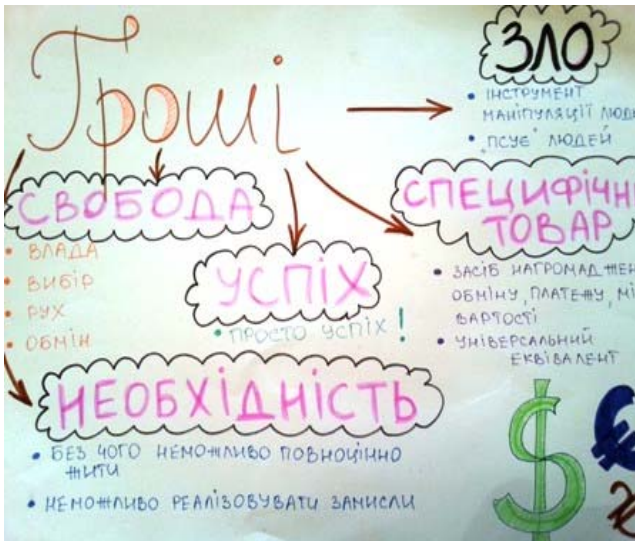
Рис 3.2.2. Сутність грошей (виконано групою № 2 учасників тренінгу)

Основну ідею малюнка, представлено перед іншими групами: «Сутність грошей, по-перше, виявляється у виконуваних ними економічних функціях: загальний еквівалент, специфічний товар, засіб обігу, платежу, нагромадження, міра вартості. По-друге, гроші — це засіб задоволення власних потреб та засіб досягнення свободи. І нарешті, гроші часто спричиняють негативний вплив на характер та поведінку людини, вони її псуують».

Група № 3:

Результати виконання індивідуального завдання (метод незакінчених речень): гроші — це: «засіб для кращого життя»; «засіб для здійснення деяких мрій»; «це те, що змінює психологію людей, залежно від кількості грошей»; «успіх»; «засіб за допомогою, якого можна отримувати бажане, досягати, чого хочеться, бути тим, ким хочеш, робити те, що приносить задоволення»; «рушій, який змушує людей працювати і не сидіти на місці».

Результати роботи в групі: у результаті обговорення та аналізу індивідуальних думок членами групи було зроблено малюнок, який можна описати як блок-схему, в якій сутність грошей виявляється в наступному: «Гроші –це свобода, успіх, необхідність, зло та специфічний товар» (рис 3.2.3).

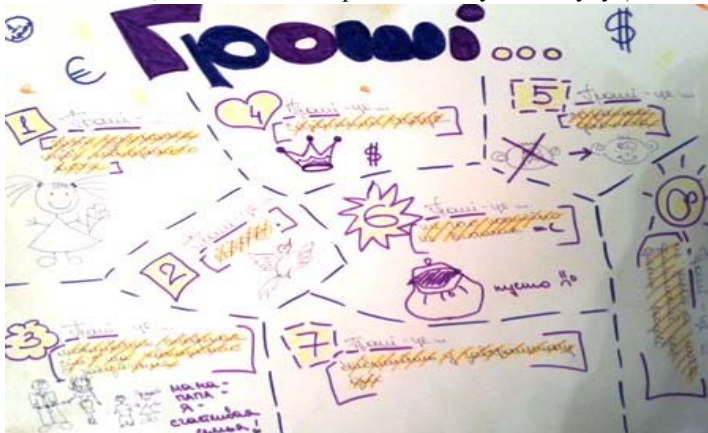
Рис 3.2.3. Сутність грошей (виконано групою № 3 учасників тренінгу)

Основна ідея малюнка, яку було представлено перед іншими групами: «Гроші дають людині свободу вибору, руху, обміну. Гроші — це зло, вони дають можливість маніпулювати людьми, роблять людей злими, псують людей. Гроші — мірило власного успіху людини. Без грошей неможливо реалізувати власні задуми. Гроші, в економічному розумінні, — специфічний товар».

Група № 4:

Результати виконання індивідуального завдання (методу незакінчених речень): Гроші — це: «засіб для нормального існування людини»; «свобода»; «здійснення мрій»; «можливість створити сім'ю»; «впевненість у завтрашньому дні»; «засіб і мета діяльності для певних людей»; «соціальна допомога».

Результати роботи в групі: В результаті обговорення та аналізу індивідуальних думок членами групи було зроблено *малюнок*, який можна описати таким чином: «Учасники тренінгу групи № 4 зобразили своє сприйняття сутності грошей у схемі, яку підкріпили малюнком (рис 3.2.4). Як засіб досягнення мрій та повноцінного життя, гроші асоціюються у студентів даної групи з чимось дуже приємним — на малюнку зображено маленьку усміхнену дівчинку з морозивом у руці. Такі дитячі мрії можуть бути пояснені тим, що через свою юнацьку незрілість, не всі студенти чітко усвідомлюють свої бажання та цілі, переважно студенти живуть з батьками, які, в свою чергу, продовжують за допомогою грошей задовольняти потреби своїх дітей, і тому у таких студентів гроші асоціюються із задоволенням. Соціальний статус асоціюється з короною та доларами; свобода — підкріплюється зображенням птаха — «вільний, як птах». Також дана група студентів пов'язує сутність грошей із поняттям «нестачі» — малюнок пустого гаманця (у студентів майже завжди пустий гаманець, хоча такий стан речей їх не дуже засмучує) та ін.»

Рис 3.2.4. Сутність грошей (виконано групою № 4 учасників тренінгу)

Основна ідея малюнка, яку було представлено перед іншими групами: «Сутність грошей сприймається по-різному, але головне — це навчитись розрізняти позитивні та негативні психологічні впливи грошей на життя людини».

У процесі презентації рисунків учасниками тренінгу було задано такі *питання*: «Що таке гроші?»; «Якщо гроші для Вас — це задоволення, то на які задоволення Ви витрачаєте гроші?»; «Чи є для Вас гроші стимулом для / у навчанні?»; «Що нового Ваш малюнок вносить у розуміння сутності грошей?»; «Яке емоційне забарвлення мають гроші?»; «Чи може людина протидіяти негативному впливу грошей?».

У результаті міжгрупового обговорення основних ідей, представлених на рисунках та міні-лекції, робиться висновок про те, що гроші форма виразу суспільних відносин. [35; 39]. Відповідно, сутність грошей змінюється адекватно до змін характеру суспільних відносин, у яких вони функціонують. Найбільш повно сутність грошей розкривається у виконуваних ними функціях. Гроші сприяють соціальному розвитку особистості шляхом поступового усвідомлення нею своїх фундаментальних життєвих потреб, інтересів та домагань [27].

Відповідно до *психологічного підходу* гроші вивчаються в контексті суб'єктивного сприйняття їх як блага і як символу. Особливий вплив гроші спричиняють на молодь, оскільки вони виступають ефективним засобом залучення молоді в соціально-економічний простір ринкової економіки.

Психологічний зміст грошей виявляється у їх соціальному, груповому та індивідуальному оцінюванні. Цінність грошей у свідомості та підсвідомості людини не являє собою константу і залежить від багатьох факторів, які впливають на сприйняття людиною грошей. Психологічний зміст грошей виявили в результаті клінічної практики дослідники Х. Голдберг і Р. Л'юїс [247]. Дане розуміння сутності грошей покладено в основу тренінгу.

Особливо цікавими, на нашу думку, є результати виконання економічної гри «Аукціон цінностей». (**Модуль 2. «Роль грошей у життєдіяльності людини»**).

Сюжет гри «Аукціон цінностей» відповідає назві: оголошується аукціон, на якому розпродаються життєві цінності. Завдання учасника — придбати якомога більше цінностей, що мають для нього найбільше значення. В результаті виконання цього завдання нами був отриманий наступний список пріоритетних цінностей для студентів, які вони бажали купити на аукціоні:

1. безпека родини та близьких (стартова вартість 1500 балів);
2. свобода (стартова вартість 1200 балів);

3. дружба (стартова вартість 1000 балів);
4. цікаве життя (стартова вартість 900 балів);
5. внутрішня гармонія (стартова вартість 800 балів);
6. сенс життя (стартова вартість 500 балів);
7. любов (стартова вартість 300 балів);
8. багатство / почуття власної гідності (стартова вартість 250 балів);
9. мудрість (стартова вартість 220 балів);
10. взаємність у стосунках з людьми / влада (стартова вартість 200 балів);
11. суспільне визнання /авторитет / духовне життя / задоволення (стартова вартість 150 балів);
12. рівність / новизна (стартова вартість 100 балів);
13. безпека нації (стартова вартість 90 балів).

Під час проведення аукціону найбільші ціни запропоновані учасниками за лотами 1-12 були наступними:

- безпека — 4500/4700 балів;
- свобода 3000/2700;
- дружба — 2400/3100;
- цікаве життя — 3700/2600;
- внутрішня гармонія — 2500/2100;
- сенс життя — 2500/2100;
- любов — 4000/2500;
- багатство — 3000/2600;
- почуття власної гідності — 2000/2100;
- мудрість — 1100/ 3500;
- взаємність у стосунках з людьми — 1800/2300;
- влада — 3000/2800;
- суспільне визнання — 1000/2500;
- авторитет — 450/3000;
- духовне життя -650/2050;
- задоволення — 2000/2000;
- рівність — 200/1500;
- новизна — 1000/2000;
- безпека нації — 200/1900.

Зазначимо, що ми наводимо два максимальних значення ціни, оскільки учасники мали можливість здійснити торги в 2 прийоми. В результаті аналізу процесу аукціону було помічено різні пріоритети щодо купівлі цінностей між чоловіками та жінками. Так, наприклад, лоти «безпека родини та близьких», «любов», «внутрішня гармонія», «задоволення», «багатство», «безпека нації» користувалася підвищеним попитом з боку дівчат. Це можна пояснити, на наш

погляд, підсвідомим бажанням забезпечити надійне середовище для народження та виховання своїх майбутніх дітей. Також для більшості сучасних дівчат гроші виступають засобом купівлі речей і вражень, якими вони можуть насолоджуватись у даний момент. Що стосується юнаків, то у коло їхніх пріоритетів увійшли наступні лоти: «свобода» (обирали лише чоловіки), «дружба», «взаємність у стосунках з людьми», «влада», «суспільне визнання», «новизна». Така підвищена зацікавленість вищезазначеними лотами пояснюється, на наш погляд, тим, що чоловіки, в першу чергу, прагнуть самореалізації своїх власних амбіцій. Для чоловіків самовизначення, самоповага та відчуття влади тісно пов'язані з грошима. Результати нашого спостереження підтверджуються емпіричним дослідженням, проведеним Ф. Прайс [192].

Цікавим виявилось те, що лоти «мудрість», «рівність», «безпека нації» не користувались попитом, а були придбані з першої спроби, першим же учасником, який виявив бажання придбати саме цей лот. Це можна пояснити, на наш погляд, наступним чином: *по-перше*, гроші ніколи не ототожнювались в людей з поняттям «рівність», оскільки дуже часто саме за допомогою грошей люди намагаються виділитися; *по-друге*, студентська молодь, на нашу думку, через свою незрілість остаточно ще не усвідомлює сутність понять «мудрість» та «безпека нації».

Підсумовуючи все вищезазначене, необхідно підкреслити важливість застосування економічних ігор на зразок гри «Аукціон цінностей» у процесі проведення соціально-психологічних тренінгів. На глибинному рівні морально-психологічні феномени утворюють змістовну та ціннісну основу економічної сфери життєдіяльності особистості (економічних понять, мотивів, намагань).

Цінності людини також визначають вибір форм та стратегій економічної поведінки, пов'язаної з грошима, дотриманням моральних норм ділової поведінки. Окрім цього, змістовні характеристики морально-психологічних складових економічного самовизначення особистості впливають на задоволення результатами економічної діяльності особистості. У свою чергу, успішність, безпека й комфортність економічної діяльності та ділових відносин визначають моральні оцінки особистістю економічних явищ, а також її ставлення до грошей.

Також наведемо результати **виконання «мозкового» штурму (груповий варіант): «Аналіз чинників, які впливають на ставлення студентів до грошей» (Розділ тренінгу № 3. «Основні чинники ставлення студентів до грошей»).**

«Мозковий штурм» проходив в три *етапи*.

На *першому етапі* учасники тренінгу були ознайомлені з основними правилами проведення «мозкового штурму».

На *другому етапі* учасники аналізували в малих групах основні чинники, які впливають на ставлення до грошей .

На *третьому етапі* проводилась презентація роботи в малих групах, потім в результаті міжрупового обговорення перераховувались всі чинники, які можуть впливати на ставлення студентів до грошей (відповіді записувались на ватмані).

Учасниками тренінгу було названо наступні чинники: «родина»; «друзі»; «стереотипи»; «страх»; «хвороби»; «менталітет»; «традиції»; «ціни»; «мода»; «соціум»; «погода»; «інфляція»; «настрій»; «характер»; «соціальний статус»; «наявна кількість грошей»; «спосіб та стиль життя»; «необхідність»; «вік»; «посада»; «мрії»; «цілі»; «сімейний стан»; «шантаж»; «наявність дітей»; «принципи»; «релігія»; «розваги»; «стать людини»; «особиста відповідальність, як риса характеру»; «освіта»; «життєва позиція»; «життєвий досвід»; «шкідливі звички»; «азарт» та ін.

Після детального аналізу переліку основних чинників, учасники тренінгу зробили висновок, що всі вищезазначені чинники можна віднести до 4 основних груп:

- 1) соціально-демографічні чинники (вік, стать, сімейний стан; наявність дітей та ін.);
- 2) організаційно-професійні (посада; освіта та ін.);
- 3) соціально-економічні чинники (соціальне походження людини, майновий статус сім'ї та ін.);
- 4) особистісні чинники (спрямованість особистості, мотивація, тип темпераменту, особиста відповідальність, емоційний стан та ін.).

Результати такого обговорення дали можливість учасникам тренінгу усвідомити вплив різних чинників на особисте ставлення до грошей, проаналізувати специфіку впливу певних чинників та використовувати отримані знання в процесі подальшої економічної соціалізації, а також в процесі професійної діяльності та міжособистісному спілкуванні.

В цілому слід зауважити, що всі інтерактивні вправи виконувались учасниками тренінгу активно та зацікавлено.

3.3. Аналіз ефективності тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей»

3.3.1. Загальна характеристика критеріїв аналізу ефективності тренінгу та методик для їх вимірювання

Окрім аналізу змісту тренінгу для формування адекватного ставлення студентів до грошей, важливо висвітлити ефективність його впровадження у процес психологічної підготовки студентів.

Вивчення ефективності тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» було здійснено на основі підходів до організації та аналізу ефективності формувального експерименту, які розроблено в лабораторії організаційної психології імені Г.С. Костюка НАПН України [75; 178].

Діагностичні зрізи, спрямовані на оцінку ефективності тренінгу, проводилися за допомогою розробленого автором комплексу методик для дослідження ставлення студентів до грошей. Для їх проведення використовувалася авторська анкета «Моє ставлення до грошей».

Математичне оброблення даних здійснювалась за допомогою пакета статистичної обробки даних SPSS (версія 13) та піддавались змістовному якісному аналізу.

Дослідження за допомогою зазначеного комплексу методик проводилось в експериментальній та контрольній групах до початку і в кінці формувального експерименту. За результатами тестування студентів було проаналізовано наявність / відсутність динаміки за визначеними показниками в експериментальній та контрольній групах.

Було виділено наступні *критерії оцінки ефективності тренінгу*:

- 1) ставлення студентів до грошей;
- 2) ставлення студентів до поєднання навчання та роботи;
- 3) оцінка студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні розумінню студентами ролі грошей та створення умов для заробляння студентами грошей.

Для порівняння та аналізу результатів формувального експерименту в експериментальній та контрольній групі до і після формувального експерименту використовувався непараметричний статистичний «*критерій х*», який призначено для зіставлення емпіричного розподілу ознаки, а також зіставлення двох або більше емпіричних розподілів однієї і тієї самої ознаки [131; 132]. Також для визначення ефективності розробленого нами тренінгу було використано непараметричний статистичний «*G-критерій знаків*», який призначено для співставлення показників зроблених на одній вибірці через певний інтервал часу та дозволяє визначити ступінь значущості змін, які викликані впливом будь-якого навчання [131; 132].

Дані, отримані за вказаними критеріями, представлено та проаналізовано в підрозділі 3.3.2.

Друга група містила критерії, які відображали ставлення учасників тренінгу до таких показників:

- а) зміст тренінгу (відповідність тренінгу професійним потребам і інтересам; відповідність проблемі психологічного ставлення до грошей; найменш та найбільш «привабливі» розділи (питання) тренінгу);

б) форми і методи роботи, які використовувалися під час проведення тренінгу (ефективність методів та форм роботи щодо розкриття змісту тренінгу; забезпечення зручності, комфортності для учасників; найменш та найбільш «привабливі» методи та форми тренінгу);

Окрім того, дана група критеріїв містила такі показники:

а) загальні зауваження та побажання учасників тренінгу щодо різних аспектів тренінгу (змісту; напрямків, методів та форм роботи; діяльності тренерів);

б) плани учасників тренінгу на майбутнє щодо використання результатів тренінгу (використання набутих знань, умінь і навичок у своїй майбутній професійній діяльності; використання набутих знань, умінь і навичок у своєму повсякденному житті; рекомендація колегам, друзям та знайомим доцільності проходження даного виду тренінгу). Для дослідження критеріїв даної групи використовувалась Анкета «Оцінка ефективності тренінгу «Психологічні основи профілактики та подолання професійного стресу у держслужбовців», розроблена в лабораторії організаційної психології імені Г.С. Костюка НАПН України і модифікована нами для завдань нашого дослідження.

Дослідження за допомогою зазначеної анкети проводилось в експериментальній групі в кінці формувального експерименту.

Дані, отримані за вказаними критеріями, представлено та проаналізовано в підрозділі 3.3.2.

3.3.2. Аналіз ефективності тренінгу на основі критеріїв, які стосуються психологічних особливостей ставлення студентів до грошей

Аналіз результатів, отриманих за названими критеріями, показав *ефективність* тренінгу підготовки студентів до адекватного ставлення до грошей.

Це знайшло відображення в тому, що в експериментальній групі студентів зафіксовано *позитивну динаміку* за виділеними критеріями ефективності тренінгу, тоді як у контрольній групі такої динаміки щодо зазначених показників не спостерігалось.

Розглянемо результати, отримані за кожним із основних критеріїв вивчення ефективності тренінгу.

Так, в *експериментальній групі* в результаті формувального експерименту зафіксовано статистичні значущі відмінності ($p < 0,05$) між результатами першого та другого зрізів, які відображають підвищення *рівень ставлення студентів до грошей* (табл. 3.3.1).

Як видно із таблиці 3.3.1, якщо до початку експерименту в експериментальній групі 40,0%, 35,0% та 25,0% досліджуваних виявили відповідно низький, середній та високий рівні розвитку ставлення студентів до грошей, то після експерименту ситуація значно змінилась. Це виявилось у тому, що збільшилось число студентів із високим рівнем ставлення до грошей (із 25,0% до 50,0%), дещо зменшилось число студентів із середнім рівнем розвитку ставлення до грошей (із 35,0% до 30,0%), значно знизилось число опитаних з низьким рівнем розвитку ставлення до грошей (з 40,0% до 20,0%).

Таблиця 3.3.1

Порівняльний аналіз ставлення до грошей студентської молоді до початку та після проведення формульованого експерименту (учасників експериментальної та контрольної груп) (у %)

Ставлення до грошей	Експериментальна група		Контрольна група	
	До формульованого експерименту	Після формульованого експерименту	До формульованого експерименту	Після формульованого експерименту
Негативне	40,0*	20,0*	30,0	30,0
Нейтральне	35,0*	30,0*	40,0	35,0
Позитивне	25,0*	50,0*	30,0	35,0

* $p < 0,05$

Щодо контрольної групи, то за результатами 1-го та 2-го зрізів зафіксовано лише незначні зміни. Так, число студентів із негативним ставленням до грошей залишилось на одному й тому ж самому рівні (30,0% та 30,0%), із нейтральним ставленням — дещо зменшилось (відповідно з 40,0% до 35,0%), а із позитивним — також дещо збільшилось (із 30,0% до 35,0%).

Саме тому, можна говорити про те, що в процесі психологічної підготовки відбулося оволодіння студентами знаннями, які відображають сутність, грошей та їх роль у життєдіяльності людини. Це відбулось в результаті активного засвоєння знань у процесі індивідуальної, групової та міжгрупової активної пізнавальної діяльності студентів.

Тепер проаналізуємо зміни, які відбулися в учасників експериментальної групи щодо **рівня розвитку ставлення студентів до поєднання навчання та роботи** (табл. 3.3.2).

**Порівняльний аналіз ставлення студентської молоді
до поєднання навчання та роботи
до початку та після проведення формувального експерименту
(учасників експериментальної та контрольної груп)
(у %)**

Рівень ставлення студентів до поєднання навчання та роботи	Експериментальна група		Контрольна група	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
Негативне	10,0 *	0,0 *	10,0	5,0
Нейтральне	25,0 *	15,0 *	30,0	25,0
Позитивне	65,0 *	85,0*	60,0	70,0

* $p < 0,05$

Дані, які наведено в табл. 3.3.2, свідчать про те, що в експериментальній групі в результаті формувального експерименту виявлено статистично значущі відмінності ($p < 0,05$) між результатами першого та другого зрізів щодо рівня розвитку ставлення студентів до поєднання навчання та роботи.

Отримані дані свідчать про те, що якщо до початку експерименту в експериментальній групі у 10,0% досліджуваних було зафіксовано негативне ставлення студентів до поєднання навчання та роботи, то після експерименту студентів даної групи взагалі не було виявлено (0,0%). Кількість студентів із нейтральним ставленням до студентів до поєднання навчання та роботи зменшилась (з 25,0% до 15,0%). І збільшилась кількість студентів із позитивним ставленням до студентів до поєднання навчання та роботи (з 65,0% до 85,0%).

Однак, у контрольній групі статистично значущих відмінностей між результатами першого і другого зрізів зафіксовано не було. Як свідчать отримані дані, негативне ставлення до студентів до поєднання навчання та роботи виявлено у 10,0% та 5,0% опитуваних відповідно. Дещо зменшилась кількість студентів із нейтральним ставленням до студентів щодо поєднання навчання та роботи (із 30,0% до 25,0%). Також дещо збільшилось число студентів із високим рівнем ставленням до студентів до поєднання навчання та роботи (із 60,0% до 70,0%). Але слід зазначити, що такі зміни не є статистично значущими.

В цілому можна зробити висновок, що в результаті тренінгу в учасників експериментальної групи збільшилась кількість учасників з позитивним ставленням студентів до поєднання навчання та роботи.

Це відбулося, на наш погляд, в результаті спільного обговорення в групі низки актуальних проблем, які стосуються підходів до заробляння грошей, значущості ролі того, що студенти мають займати активну, а не пасивну позицію (наприклад, очікувальну, позицію стосовно надання допомоги з боку батьків) у цьому процесі. Відтак у студентів посилилось усвідомлення власної активності у зароблянні грошей, що сприятиме задоволенню їх важливих потреб.

Далі розглянемо дані, що стосуються змін, які відбулися у вищому навчальному закладі в процесі формувального експерименту стосовно *оцінки студентами ролі вузу у сприянні розумінню студентами ролі грошей та створення умов для заробляння студентами грошей* (табл. 3.3.3).

Порівняльний аналіз отриманих даних свідчить про те, що в експериментальній групі в результаті формувального експерименту виявлено статистично значущі відмінності ($p < 0,05$) між результатами першого та другого зрізів щодо оцінки студентами ролі вищого навчального закладу у сприянні розумінню студентами ролі грошей та створення умов для заробляння студентами грошей.

З таблиці 3.3.3 видно, що позитивна динаміка найбільш виражено спостерігається стосовно такого показника, як «вищий навчальний заклад йде на зустріч студентам (сприяє розумінню студентами ролі грошей, для працюючих студентів обговорюються питання можливостей поєднання навчання та роботи та ін.)». Так, у процесі експерименту збільшилось число осіб, які позитивно оцінюють роль вищого навчального закладу у даному напрямку (з 5,0% до 30,0%). Також значно зменшилась (з 40,0% до 20,0%) кількість студентів, які вказали на те, що «вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням».

Водночас, у *контрольній групі* відбулися незначні зміни.

Дані результати можна пояснити тим, що студенти оцінюють, як один із виявів даного напрямку роботи вищого навчального закладу, уже саму організацію навчання студентів (за допомогою спеціального тренінгу) з даного напрямку роботи, де, окрім аналізу сутності та ролі грошей, аналізувались проблеми, які мали відношення до працевлаштування студентів, а також відпрацьовувалися спеціальні навички, які мають пряме відношення до цього (підготовка резюме, моделювання ситуацій прийому на роботу тощо).

Таблиця 3.3.3

**Порівняльний аналіз оцінки студентською молоддю ролі вищого навчального закладу у сприянні розумінню студентами ролі грошей та створення умов для заробляння студентами грошей до початку та після проведення формувального експерименту (учасників експериментальної та контрольної груп)
(у %)**

Оцінка студентами ролі вищого навчального закладу	Експериментальна група		Контрольна група	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
Вищий навчальний заклад не йде назустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням	40,0*	20,0*	45,0	30,0
У вищому навчальному закладі існує спеціальна служба працевлаштування студентів	25,0*	25,0*	25,0	30,0
Вищий навчальний заклад сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату	30,0*	25,0*	20,0	25,0
Вищий навчальний заклад йде на зустріч студентам (сприяє розумінню студентами ролі грошей, для працюючих студентів обговорюються питання можливостей поєднання навчання та роботи та ін.)	5,0*	30,0*	10,0	15,0

* $p < 0,05$

Слід додати, що за *G*-критерієм знаків також було підтверджено статистично значуще покращення результатів формувального експерименту в експериментальній групі після формувального експерименту. Щодо контрольної групи, то таких статистично значущих відмінностей виявлено не було.

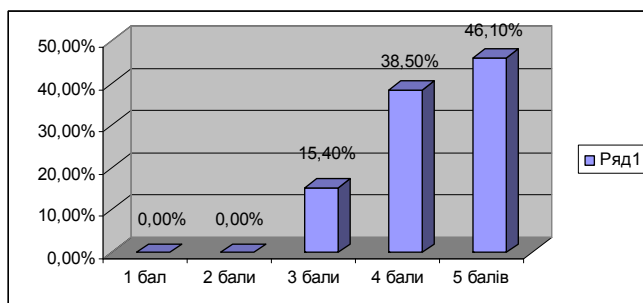
Загалом, дані формувального експерименту, отримані за визначеними критеріями ефективності тренінгу, довели можливість використання тренінгу для формування у студентів адекватного ставлення до грошей.

3.3.3. Аналіз ефективності тренінгу на основі критеріїв, які стосуються ставлення студентів до тренінгу

Далі проаналізуємо дані, які отримані за другою групою критеріїв ефективності тренінгу, які стосуються ставлення учасників занять до тренінгу.

Проаналізуємо, насамперед, дані, які стосуються оцінки учасниками тренінгу змісту тренінгу.

Що стосується оцінки студентами відповідності змісту тренінгу їх професійним потребам та інтересам, то як видно із рис. 3.3.1, переважна більшість опитаних дали позитивні результати за даним критерієм. Про це свідчить той факт, що 46,1% опитаних оцінили зазначений показник найвищою оцінкою (поставили бал «5»), 38,5% опитаних поставили бал «4», 15,4% опитаних оцінили зміст тренінгу на «3» бали. Ніхто з опитаних не оцінив цей показник на найнижчі бали — «2» і «1» бали відповідно.

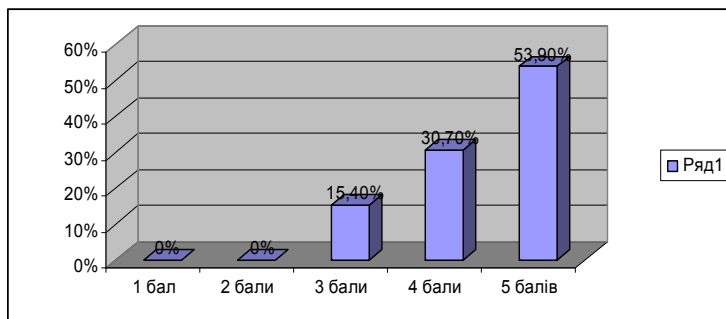

Рис 3.3.1. Оцінка студентами відповідності змісту тренінгу їх професійним потребам та інтересам (у % від загальної кількості опитаних)

Високі результати були також отримані й стосовно такого показника, як оцінка студентами відповідності змісту тренінгу формуванню

адекватного ставлення до грошей (рис. 3.3.2). Відповідно до отриманих даних, 53,9% опитаних оцінили відповідність тренінгу формуванню адекватного ставлення до грошей на «5» балів, а 30,7% — на «4» бали. 15,4% оцінили даний показник на «3».

Аналогічно з попереднім показником жоден з учасників тренінгу не оцінив його на найнижчі бали — «2» і «1». Це свідчить про те, що оцінка даного показника учасниками тренінгу є навіть дещо вищою, ніж оцінка першого показника.

Рис 3.3.2. Оцінка студентами відповідності змісту тренінгу формуванню адекватного ставлення до грошей (у % від загальної кількості опитаних)

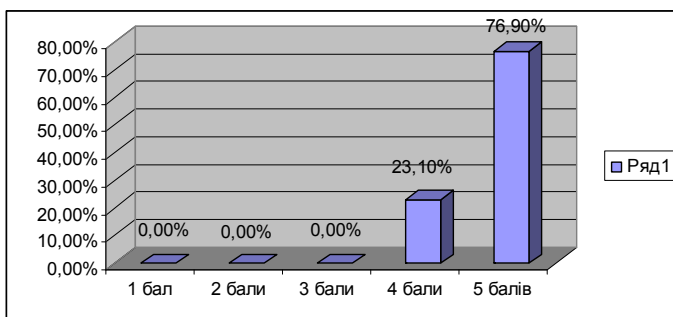
Аналіз *найбільш привабливих питань змісту тренінгу* показав, що до них опитувані віднесли такі питання: «роль грошей в професійній діяльності»; «допомога вузу у зароблянні грошей»; «типологія грошових типів»; «грошова поведінка»; «управління грошовою поведінкою»; «укладання сімейного бюджету»; «подолання грошових стереотипів»; «працевлаштування після закінчення вузу»; «фактори, що впливають на ставлення до грошей»; «ставлення до грошей в інших країнах» та ін.

Щодо *найменш привабливих питань змісту тренінгу*, то майже всі учасники тренінгу були задоволені змістом усіх питань тренінгу, лише деякі опитувані зазначили, що «не потрібно розкривати економічну складову сутності грошей, оскільки це вже всім відомо». Такі висловлювання можна пояснити тим, що опитувані досить чітко усвідомлюють економічну сутність грошей завдяки добрим знанням дисципліни «Гроші та кредит», вивчення якої співпало в часі з проведенням тренінгу.

Далі висвітлимо дані, які стосуються оцінки учасниками тренінгу **форм і методів роботи, які використовувалися під час проведення тренінгу.**

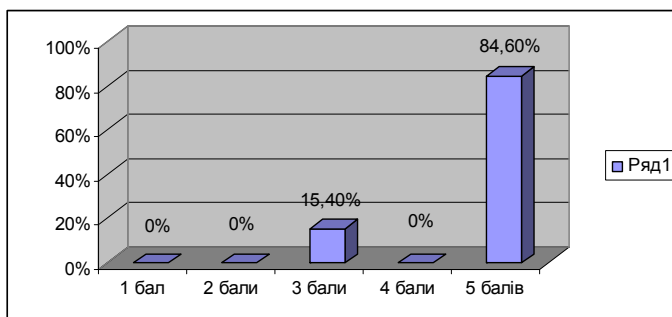
Аналіз даних, які стосуються *оцінки студентами ефективності методів та форм роботи, які використовувалися на тренінгу*, показав, що

переважна більшість опитаних (76,9%) оцінили цей показник на «5» балів, 23,1% — на «4» бали, тобто, високо (рис. 3.3.3). І ніхто не оцінив цей показник нижче — на «3», на «2» та «1» бал.

Рис 3.3.3. Оцінка студентами ефективності методів та форм роботи, які використовувались на тренінгу (у % від загальної кількості опитаних)

Аналіз даних, які стосуються оцінки студентами зручності та комфортності методів та форм роботи, які використовувались на тренінгу, засвідчив схожу картину (рис. 3.3.4). 84,6% опитуваних оцінили на «5» балів, решта 15,4% — на «3» бали.

Рис 3.3.4. Оцінка студентами зручності та комфортності методів та форм роботи, які використовувались на тренінгу (у % від загальної кількості опитаних)

В цілому, можна зауважити, що методи та форми, які використовувались на тренінгу, оцінені студентами вище, ніж зміст тренінгу. Це свідчить про привабливість тренінгу для студентів. Саме така форма роботи є найбільш доцільною для студентських груп, оскільки вона динамічна, має ігрові елементи, сприяє більш ефективному комунікативному зв'язку між учасниками тренінгу та тренером. З психологічної точки зору це пояснюється особливостями юнацького віку, до категорії якого належить студентство. Студенти більш відкриті до активних форм роботи, сприйнятливі до всього нового, їхнє мислення не обтяжене стереотипами.

До найбільш привабливих методів та форм тренінгу опитувані віднесли такі: «групове обговорення»; «тести»; «мозковий штурм»; «ділова гра «Аукціон цінностей»; «групові форми виконання завдань»; «презентації результатів роботи групи»; «всі»; «практична робота»; «демонстрації»; «ілюстрація поняття «гроші»; «практична вправа «Мій гаманець»; «колективне обговорення проблеми» та ін. Аналіз відповідей показує, що, окрім таких форм роботи, як «криголами», «мозкові штурми», «тести», для студентів особливо високу позитивну оцінку отримали ділова гра, робота в малих групах (*групова робота*) та можливість спільного обговорення з колегами досвіду вирішення тих чи інших питань стосовно розуміння свого ставлення до грошей, використання різних прийомів, щодо корекції грошової поведінки.

Стосовно **найменш привабливих методів та форм тренінгу**, то опитувані віднесли такі: «теоретичні»; «лекції»; «мультимедійні презентації», деякі — ділову гру «Сімейний бюджет», оскільки вважали, що певні питання гри мали надто особистий характер.

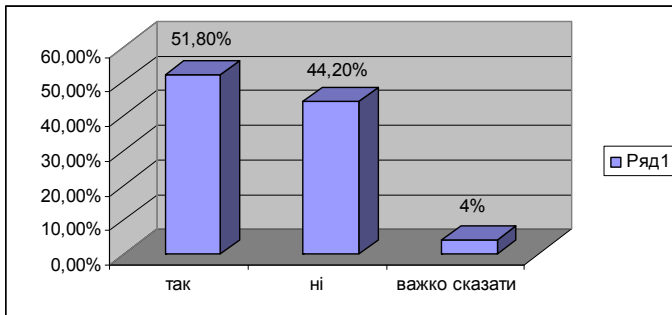
Далі проаналізуємо **загальні зауваження та побажання студентів щодо різних аспектів тренінгу**.

У результаті аналізу висловлювань учасників тренінгу щодо **змісту, методів та форм роботи тренінгу, роботи тренера** можна зробити висновок про те, що опитувані у процесі висловлювання зауважень і побажань підтвердили *позитивну оцінку* тренінгу та висловили доцільність його проведення надалі («все добре»; «все сподобалось»; «проводити частіше такі тренінги»; «такі тренінги — це потужна мотивація до заробляння грошей». Разом з тим, учасники тренінгу висловили ряд побажань, насамперед, щодо *організаційних* («інша аудиторія»; «більше часу» та ін.) та *змістовно-методичних* («більше цікавих вправ, прикладів із життя», «більше психологічних тестів, що допомагають краще зрозуміти своє ставлення до грошей» тощо).

В цілому, більшість висловлених побажань носила *конструктивний характер*, свідчила про достатню активність учасників тренінгу в процесі відповідей на питання, і, на наш погляд, *підтвердило ефективність тренінгу*.

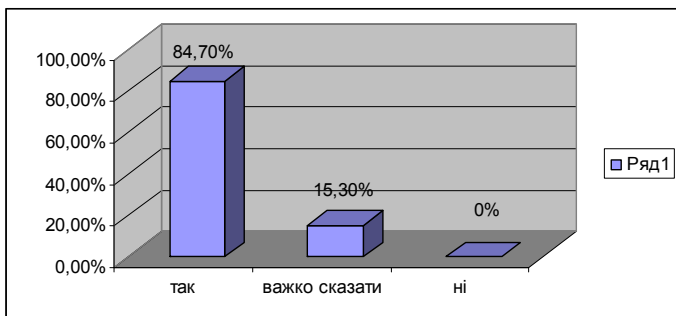
Останній блок критеріїв ефективності тренінгу, який відноситься до другої групи, *стосувався планів учасників тренінгу на майбутнє* щодо використання результатів тренінгу.

Що стосується планів **використання студентами набутих знань, умінь і навичок у своїй майбутній професійній діяльності**, то більшість опитаних (51,8%) позитивно відповіла на поставлене питання (рис. 3.3.5), частина осіб зазначила, щоб їм важко відповісти на поставлене питання (44,2%) та однозначно сказала, що не планує використовувати набуті знання, вміння і навички у своїй майбутній професійній діяльності (4%).

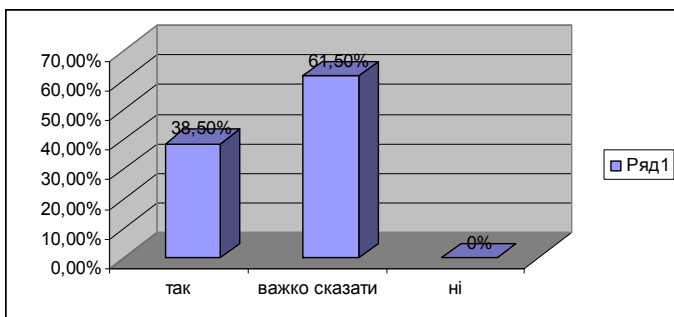
Рис 3.3.5. Плани студентів щодо використання набутих знань (умінь та навичок) у своїй майбутній професійній діяльності (у % від загальної кількості опитаних)

Про свої *плани використовувати набуті знання (уміння, навички) у повсякденному житті* заявила найбільша частина опитуваних — 84,7%. Мала кількість студентів, набагато менше, ніж при відповіді на попереднє питання, зазначила, щоб їм важко відповісти на поставлене питання (15,3%) та жоден студент однозначно не відповів «ні» (рис. 3.3.6). В цілому результати дослідження, які стосуються планів студентів використовувати результати в повсякденній життєдіяльності, як в професійній, так і в інших сферах життя, можна оцінити *позитивно*, оскільки вони мають *чітку практичну спрямованість і зорієнтованість «в майбутнє», а це ще раз підтверджує результативність тренінгу*.

Рис 3.3.6. Плани студентів щодо використання набутих знань (умінь та навичок) у повсякденному житті (у % від загальної кількості опитаних)

Останнім був критерій, який *стосувався оцінки студентами доцільності проходження тренінгу колегами, друзями, знайомими*. Як видно з рисунка 3.3.7, 38,5% опитаних відповіли, що вони порадили б своїм колегам, друзям, знайомим пройти підготовку за таким тренінгом.

Рис 3.3.7. Оцінка студентами доцільності проходження тренінгу їх колегами, друзями та знайомими (у % від загальної кількості опитаних)

61,5% опитаних відповіли, що їм важко відповісти на дане питання. І ніхто з студентів не сказав однозначно, що не порадить своєму близькому оточенню пройти даний тренінг. Це також свідчить, на наш погляд, про *ефективність тренінгу*, оскільки говорить про його потенційний «соціальний ефект».

В цілому, результати формувального експерименту підтвердили висунуту на початку експерименту гіпотезу, і довели можливість використання тренінгу для формування адекватного ставлення студентів до грошей.

Висновки до розділу 3

1. Основними *психологічними умовами* формування у студентів адекватного ставлення до грошей є: а) оволодіння знаннями про сутність грошей; б) оволодіння методами діагностики психологічного ставлення до грошей; в) оволодіння засобами та прийомами для формування ставлення до грошей.

2. Ефективною формою для формування у студентів адекватного ставлення до грошей є *тренінг* «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей», побудований на основі технологічного підходу з використанням інтерактивних технік, а саме: проблемних міні-лекцій, групових дискусій, «мозкового штурму», рольових та ділових ігор, аналізу ситуацій, творчих домашніх завдань, психологічних практикумів тощо.

3. Тренінг «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» складається з *чотирьох розділів*: «Поняття про гроші»; «Роль грошей у життєдіяльності людини»; «Основні чинники ставлення студентів до грошей»; «Роль вищого навчального закладу у формуванні адекватного ставлення до грошей». Кожен з розділів, відповідно до технологічного підходу, складається з трьох компонентів, (змістовно-сміслового, діагностичного та корекційно-розвивального), які реалізуються за допомогою різноманітних інтерактивних технік (міні-лекції; «криголами»; «мозкові штурми»; робота в малих групах; міжгрупова дискусія; ділові ігри; психологічні завдання; домашні аналітичні завдання тощо).

4. Аналіз результатів упровадження тренінгу для формування у студентів адекватного ставлення до грошей *довів його ефективність*. Так, дослідження на основі статистично значущих показників показало, що в результаті тренінгу в учасників експериментальної групи збільшилась кількість учасників з позитивним ставленням студентів до поєднання навчання та роботи. Відтак у студентів посилилось усвідомлення власної активності у зароблянні грошей, що сприятиме задоволенню їх важливих потреб. У контрольній групі статистично значущі зміни щодо зазначених критеріїв не спостерігалися.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, що виявляється в розкритті психологічних чинників і умов ставлення студентської молоді до грошей. Результати проведеного дослідження дозволили сформулювати висновки, які свідчать про вирішення поставлених завдань та досягнення мети дослідження:

1. *Ставлення до грошей* — це компонент цілісної системи ставлень особистості, що відображає її індивідуальний, суб'єктивно-оціночний, вибірковий підхід до грошей як об'єкта дійсності, який являє собою інтеріоризований досвід взаємодії з грошима та взаємодії з іншими людьми стосовно грошей у специфічній соціокультурній ситуації та проявляється в функціональних структурах (потребах, інтересах, ціннісних орієнтаціях, соціальних уявленнях, соціальних установках, мотивах тощо).

2. *Структура ставлення особистості до грошей* включає такі основні елементи: а) загальне ставлення особистості до грошей; б) ставлення до грошей як засобу задоволення основних потреб в процесі життєдіяльності людини; в) ставлення до способів отримання грошей; г) ставлення до видів діяльності для заробляння грошей.

3. Встановлено, що більше половини опитаних студентів має позитивне *загальне ставлення до грошей*. Решта опитаних ставиться до грошей нейтрально, негативно або невизначено, що свідчить про наявність певних проблем в економічній соціалізації студентів.

4. Констатовано *певну диспропорцію* в оцінці студентами ролі грошей для задоволення власних потреб та потреб інших людей.

5. Переважна більшість студентів обрала за пріоритетний спосіб заробляння грошей виконання соціально значущої діяльності, проте в середньому одна п'ята студентів орієнтується на *способи заробляння грошей, до яких потрібно докласти мінімум інтелектуальних та фізичних зусиль* (через отримання спадку чи виграшу в лотерею; шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток; шляхом укладання вигідного шлюбу тощо.).

6. Щодо *видів діяльності* для заробляння грошей, то лише третина студентів орієнтується на роботу в організаціях за обраною спеціальністю, решта орієнтується на будь-який інший підробіток, в тому числі сумнівний, з точки зору професійної етики.

7. Існує певне *протиріччя* між потребами студентів у поєднанні навчання та роботи для самостійного заробляння грошей студентами та реальними умовами, які створено для цього адміністрацією вищих навчальних закладів.

8. Дослідження виявило вплив на ставлення студентів до грошей таких чинників: а) «зовнішніх» характеристик студентів: соціально-демографічних (вік; стать; сімейний стан; склад батьківської сім'ї); соціально-економічних (соціальне походження; майновий статус родини) та професійно-організаційних (курс навчання; тип освіти; форма оплати навчання); б) «внутрішніх» характеристик студентів: мотивації особистості (загальножиттєва спрямованість; ділова спрямованість; мотивація досягнення); ставлення до праці та до грошей (орієнтація на процес праці; орієнтація на заробляння грошей); локус контролю (екстернальний локус контролю, інтернальний локус контролю).

9. Основними психологічними умовами формування у студентів адекватного ставлення до грошей є: а) оволодіння знаннями про сутність грошей; б) оволодіння методами діагностики психологічного ставлення до грошей; в) оволодіння засобами та прийомами для формування адекватного ставлення до грошей.

10. Аналіз результатів упровадження тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» виявив *статистично значущі показники*, які підтвердили, що в результаті проведення тренінгу в експериментальній групі збільшилась кількість учасників з позитивним ставленням до поєднання студентами навчання та роботи, а також збільшилась кількість учасників з кращим усвідомленням важливості власної активності у зароблянні грошей.

У цілому, результати дослідження підтвердили висунуту на початку експерименту гіпотезу, довели його ефективність та відповідність поставленим завданням. Здійснене дослідження відкриває *перспективи* для подальшого вивчення проблеми психологічних особливостей ставлення студентської молоді до грошей. Автор вбачає їх у вдосконаленні діяльності психологічної служби в напрямі створення системи психологічного консультування в вищих навчальних закладах із питань формування адекватного ставлення студентів до грошей.

Список використаних літературних джерел

---

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. — Екатеринбург : Деловая книга, 1999. — 624 с.
2. Абрамова С. Б. Деньги в социальном взаимодействии: опыт исследования актуальной денежной культуры : автореф. дисс. ... канд. социол. наук / С. Б. Абрамова. — Екатеринбург, 2002. — 22 с.
3. Абрамова С. Б. Деньги как социальная ценность / С. Б. Абрамова // Социологические исследования. — 2000. — № 7. — С. 37–41.
4. Абрамова С. Б. Социологический подход к исследованию денег: основания и перспективы / С. Б. Абрамова // Известия Уральского государственного университета. — 2009. — № 4 (70). — Общественные науки. — С. 133–141.
5. Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків / Г. М. Авер'янова // Психологія : зб. наук. праць. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. — Вип. 18. — С. 87–96.
6. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства : монографія / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. — К. : ППП, 2005. — 307 с.
7. Авер'янова Г. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства / Г. Авер'янова, В. Москаленко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 296–318.
8. Аглиетта М. Деньги между насилием и доверием [Текст] / Мишель Аглиетта, Андре Орлеан ; пер. с фр. И. А. Егорова / под науч. ред. Н. А. Макашевой. — М. : ИД ГУ ВШЭ, 2006. — 365 с.
9. Ананьев Б. Г. К психофизиологии студенческого возраста / Б. Г. Ананьев // Современные психологические проблемы высшей школы. — Л., 1974. — Вып. 2. — С. 82–89.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. — М. : Наука, 1977. — 380 с.
11. Арефьева Т. А. Дети и деньги / Т. А. Арефьева. — СПб. : Речь, 2006. — 246 с.
12. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. — М. : Мысль, 1997. — 462 с.
13. Белицкая Г. Э. Особенности отношения деньгам: деньги как предмет личностного осмысления / Г. Э. Белицкая // Ежегодник РПО : м-лы III

- Всероссийского съезда психологов (25–28 июня 2003 г.) : в 8 т. — Т. I. — СПбГУ, 2005. — С 379–382.
14. Білоконь І. В. Проблеми формування соціально-економічних настановлень молоді як суб'єкта соціалізації / І. В. Білоконь // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — Т. 11, част. 1. — К., 2009. — С. 31–39.
  15. Блюм Г. Психоаналитические теории личности ; пер. с англ. / Г. Блюм. — М. : КСП, 1996. — 247 с.
  16. Боечко Н. И. Экономическая культура: проблемы и тенденции развития / Н. И. Боечко. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. — 180 с.
  17. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О. І. Бондарчук. — К. : Наук. світ, 2008. — 318 с.
  18. Бочелюк В. Й. Особистісне зростання персоналу як проблема психології управління / В. Й. Бочелюк // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. — Т. 2 : Психологічні науки, 2011. — Вип. 4. — С. 263–272.
  19. Бочелюк В. Й. Психологічні аспекти прогнозування поведінки особистості / В. Й. Бочелюк // Вісник Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова. — Т. 16. — Вип. 12 : Психологія. — Одеса, 2011. — С. 21–26.
  20. Бочелюк В. Й. Психологічні особливості ціннісних переваг на цілісність студентської групи // В. Й. Бочелюк // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць, серія «Психологія» / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. — Т. 2. — Вип. 8. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. — С. 48–54.
  21. Бочелюк В. Й. Психологія формування ціннісних орієнтацій особистості у процесі здобуття вищої освіти / В. Й. Бочелюк // Вісник Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова. — Т. 18. — Вип. 23 : Психологія. — Одеса, 2013. — С. 45–53.
  22. Бояринцева А. В. Психологические проблемы экономической социализации / А. В. Бояринцева // Педагогика. — 1994. — № 4. — С. 12–18.
  23. Бункина М. К. Монетаризм / М. К. Бункина. — М. : Дело и Сервис. — 2002. — 118 с.
  24. Бункина М. К. Экономика и психология. На перекрестке наук : учеб. пособ. / М. К. Бункина, В. А. Семенов. — М., 1998. — 263 с.

25. Бурега В. В. Економічна психологія в схемах і таблицях : навч.-метод. посіб. / В. В. Бурега, О. К. Любчик. — Донецьк : Дон ДАУ ; АПЕКС, 2003. — 63 с.
26. Буренина С. Ю. Влияние денег на процессы социализации современных подростков : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / С. Ю. Буренина. — СПб., 2000.
27. Васильчук Ю. А. Социальные функции денег / Ю. А. Васильчук // Мировая экономика и международные отношения. — М., 1995. — № 2. — С. 5–22.
28. Ващенко Л. М. Управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону : монографія / Л. М. Ващенко. — К. : Тираж, 2005. — 380 с.
29. Ващенко І. В. Проблема управління освітою як одна з проблем розвитку вищої освіти / І. В. Ващенко // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. — К., 2009. — Т. 5. — С. 375–380.
30. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Вебер М. Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — 804 с.
31. Верховин В. И. Структура и функции монетарного поведения / В. И. Верховин // Социологические исследования. — 1993. — № 10. — С. 67–73.
32. Верховин В. И. Экономическая социология / В. И. Верховин. — М. : ИМТ, 1998. — 446 с.
33. Винославська О. В. Деякі відмітні риси «Я»-концепції сучасного студентства / О. В. Винославська // Демографічна ситуація в карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття: м-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (15–18 травня 1996 р.). — Чернівці, 1996. — С. 419–421.
34. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский / под ред. В. В. Давыдова. — М. : Педагогика, 1991. — 480 с.
35. Габбард Р. Глен. Гроші, фінансова система та економіка : підручник / Глен Р. Габбард ; пер. з англ. / [наук. ред. пер. М. Савлук, Д. Олесевич]. — К. : КНЕУ, 2004. — С. 50–54.
36. Гаврилова М. В. Методы и методики исследований политической коммуникации : учебное пособие для студентов вузов / М. В. Гаврилова. — СПб. : Изд-во Невского ин-та языка и культуры, 2008. — 92 с.
37. Голубева Е. В. Влияние уровня доходов на отношение к деньгам / Е. В. Голубева // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности : труды III Международной научной Интернет-

- конференции. — Омск : Полиграфический центр КАН, 2009. — С. 125–139.
38. Горбачева Е. И. Отношение личности к деньгам: нравственные противоречия в оценках и ассоциациях [Электронный ресурс] / Е. И. Горбачева, А. Б. Купрейченко // Психол. журн. — 2006. — № 4. — С. 26–37. — Электрон. версия печат. публ. — Доступ из „East View“.
  39. Гроші та кредит : підручник / [М. І. Савлук, А. М. Мороз, І. М. Лазепко та ін.] ; за наук. ред. М. І. Савлука. — [6-те вид., перероб. і доп.]. — К. : КНЕУ, 2011 — 589, [3] с.
  40. Данчева О. В. Практична психологія в економіці та бізнесі / О. В. Данчева, Ю. М. Швалб. — К. : Лібра, 1998. — 270 с.
  41. Дейнека О. С. Динамика макроэкономических компонентов образа денег в обывденном сознании / О. С. Дейнека // Психологический журнал. — 2002. — Т. 23. — № 2. — С. 36–46.
  42. Дейнека О. С. Экономическая психология в российской политике переходного периода : дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.12. / О. С. Дейнека. — СПб., 1999. — 326 с.
  43. Дейнека О. С. Экономическая психология : учеб. пособ. / О. С. Дейнека. — СПб., 2000. — 160 с.
  44. Дейнека О. С. Символизация денег: опыт эмпирического исследования / О. С. Дейнека // Проблемы экономической психологии. — Т. 1 / [отв. ред. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б.]. — М. : Институт психологии РАН, 2004. — С. 207–241.
  45. Деловые игры, упражнения: Игра «Аукцион ценностей» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [ttp://trepsy.net](http://trepsy.net)
  46. Джанерьян С. Т. Содержание ценностно-смысловых отношений к деньгам у студентов-психологов и работников сферы платных медицинских услуг / С. Т. Джанерьян, Е. А. Махрина // Проблемы экономической психологии в изменяющейся России : сб. м-лов Всероссийской научно-практической конференции. — Владимир : ВГПУ, 2005. — С. 100–101.
  47. Джемс У. Психология / У. Джемс. — М. : Педагогика, 1991. — 368 с.
  48. Дитмар Х. Экономические представления подростков / Х. Дитмар // Иностранная психология. — 1997. — № 9. — С. 25–36.
  49. Дробышева Т. В. К вопросу экономической социализации детей / Т. В. Дробышева // Психология и экономика : труды 1-й Всероссийской научно-практической конференции РПО. — Калуга, 2000. — С. 430–435.

50. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / [заг. ред. В. В. Москаленко]. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — 336 с.
51. Енин В. В. Влияние конституционально-психотипологических особенностей личности на восприятие денег в юношеском возрасте : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Виктор Викторович Енин. Ставрополь, 2004. — 135 с.
52. Журавлев А. Л. Отношение личности к деньгам как фактор ее ориентации на культурные ценности: программа исследования / А. Л. Журавлев // Современная психология: Состояние и перспективы исследования. — М. : Ин-т психологии РАН, 2002. — С. 42–63.
53. Журавлёв А. Л. Динамика ориентаций различных социальных групп на экономические ценности в изменяющемся обществе / А. Л. Журавлёв, Н. А. Журавлёва // Экономическая психология: актуальные теоретические и прикладные проблемы. — Иркутск : Изд-во ИГЭА, 2001. — С. 19–25.
54. Журавлёв А. Л. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности / А. Л. Журавлёв, А. Б. Купрейченко. — М. : Ин-т психологии РАН, 2003. — 436 с.
55. Журавлева Н. А. Влияние семейного статуса на структуру ценностных ориентации личности / Н. А. Журавлева // Психология созидания. — Казань : Мастер Лайн, 2000. — Т. 7. — С. 81–83.
56. Завьялова Ж. В. Энергия бизнес-тренинга. Путеводитель по разминкам: пособие для практикующего бизнес-тренера / Ж. В. Завьялова, Е. О. Фарба, Е. Каденильянс-Нечаева, М. Н. Авдюнина. — СПб. : Речь, 2008. — 159 с.
57. Зайчикова Т. В. Соціально-психологічні детермінанти синдрому «професійного вигорання» у вчителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Т. В. Зайчикова ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2005. — 20 с.
58. Закон України «Про вищу освіту» // Освіта. — 2002. — 20–27 лютого. — С. 1–4.
59. Занюк С. Психология мотивации / С. Занюк. — М. : Эльга-Н ; Ника-Центр, 2002. — 502 с.
60. Зарубина Н. Н. Влияние денег на социальное конструирование времени. Динамика нелинейности / Н. Н. Зарубина // Социологические исследования. — 2007. — №10. — С. 51–61.
61. Зарубина Н. Н. Деньги в социальной коммуникации / Н. Н. Зарубина // Социологические исследования. — 2006. — № 6. — С. 3–12.

62. Зарубина Н. Н. Деньги как социокультурный феномен: пределы функциональности / Н. Н. Зарубина // Социологические исследования. 2005. — № 7. — С. 13–21.
63. Зелизер В. Создание множественных денег / В. Зелизер // Экономическая социология. — Т. 3. — № 4, сентябрь 2002. — С. 58–72.
64. Зелизер В. Социальное значение денег / В. Зелизер. — М. : Дом интеллектуальной книги ; ИД ГУ ВШЭ, 2004. — 284 с.
65. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. — М. : Логос, 2004. — 384 с.
66. Зубиашвили И. К. Социально-психологические особенности денег / И. К. Зубиашвили // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 8–9 черв. 2007 р.). — К. : Фенікс, 2007. — С. 232–237.
67. Зубіашвілі І. К. Проблема монетарних відносин особистісно зрілих людей у сучасній психології / І. К. Зубіашвілі // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — К., 2007. — Вип. 32. — С. 116–123.
68. Зубіашвілі І. К. Соціально-психологічна сутність грошей / І. К. Зубіашвілі // Соціальна психологія. — 2008. — № 1 (27). — С. 128–141.
69. Зубіашвілі І. К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / І. К. Зубіашвілі ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2009. — 16 с.
70. Зубіашвілі І. К. Ставлення до грошей як чинник економічної соціалізації учнівської молоді / В. В. Москаленко, І. В. Білоконь, І. К. Зубіашвілі [та ін.] // Економічна соціалізація: соціально-психологічний аспект : монографія / [заг. ред. В. В. Москаленко]. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — С.182 — 229 (Б-ка журн. «Соціальна психологія»).
71. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2003. — 512 с.
72. Казыханова Л. Р. Изменение социальной роли денег и их влияние на социально-экономическое поведение населения в условиях трансформации российского общества : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.03 / Л. Р. Казыханова. — Уфа, 2003. — 194 с.
73. Канеман Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы / Д. Канеман // Психологический журнал. — 2003. — Т. 24. — № 4. — С. 31–42.

74. Капустин А. А. Отношение различных социальных групп к деньгам: На основе комплексного социально-психологического исследования : автореф. дисс. ... канд. психол. наук / А.А. Капустин. — Ярославль : Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова, 2001. — 25 с.
75. Карамушка Л. М. Сутність та особливості реалізації технологічного підходу в діяльності організаційних психологів / Л. М. Карамушка // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. : А.С.К., 2009. — Ч. 23. — С. 57–64
76. Карамушка Л. М. Види інтерактивних технік та особливості їх застосування у підготовці менеджерів та працівників організацій / Л. М. Карамушка, М. П. Малигіна // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. — К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002, част. 6. — С. 275–284.
77. Карамушка Л. М. Тренінг «Психологічні основи діяльності команд по введенню змін в освітніх організаціях» / Л. М. Карамушка, О. А. Філь // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. : Наук. світ, 2007, част. 19. — С. 16–21.
78. Карамушка Л. М. Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін : монографія / Л. М. Карамушка, О. С. Толков. — Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. — 260 с.
79. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей / Дж. М. Кейнс. — К. : АУБ, 1999.
80. Китов А. И. Экономическая психология / А. И. Китов. — М. : Экономика, 1987. — 302 с.
81. Ключников С. Ю. Деньги в вашей жизни: Национальный практикум богатства / С. Ю. Ключников. — М. : Беловодье, 2005. — 448 с.
82. Коваленко О. В. Економічна культура як складова підготовки висококваліфікованих фахівців у ВНЗ / О. В. Коваленко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). – 2011. – № 13 (224), липень, част. 1. – С. 86–91.
83. Козлова Е. В. Психологические особенности экономической социализации молодежи в современных условиях / Е. В. Козлова // Социология. — 2000. — № 6. — С. 193–211.

84. Комаровська В. Л. Ставлення до грошей як структурний компонент індивідуальної економічної свідомості / В. Л. Комаровська // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. — К., 2005. — Т. VII. — Вип. 3. — С. 164–170.
85. Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителя / И. С. Кон. — М. : Просвещение, 1985. — 255 с.
86. Короткина Е. Д. Влияние этнической идентичности на установки по отношению к деньгам / Е. Д. Короткина // Теоретические проблемы этнической и кросскультурной психологии : м-алы Международ. научной конф. / [отв. ред. В. В. Грищенко]. — Смоленск : Универсум, 2008. — Т. 1. — С. 293–298.
87. Короткина Е. Д. Отношение к деньгам как компонент экономического сознания различных социальных групп / Е. Д. Короткина // Проблемы экономической психологии. — Т. 1 / [отв. ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко]. — М. : Изд-во ИП РАН, 2004. — С. 242–260.
88. Краткий психологический словарь / [ред.-сост. Л.А. Карпенко] ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — [2 изд., расш., испр. и доп.]. — Ростов н/Д : Феникс, 1999. — 512 с.
89. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський. — К. : Знання, 2005. — 486 с.
90. Куклін О. В. Становлення системи економічної освіти в Україні у контексті Болонського процесу / О. В. Куклін // Вісник Черкаського університету. — Серія : Педагогічні науки. — Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. — Вип. 120. — С. 127–133.
91. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. — М. : ТЦ Сфера, 2004. — 464 с.
92. Купрейченко А. Б. Введение в экономическую психологию / А. Б. Купрейченко // Методические материалы и программы к специализированным курсам по гуманитарным и социально-экономическим дисциплинам. — М. : Аспект Пресс, 2002. — С. 377–402.
93. Купрейченко А. Б. Отношение к деньгам предпринимателей с различным психологическим типом экономической активности / А. Б. Купрейченко // Психология и экономика. — 2009. — Т. 2. — № 1. — С. 12–32.
94. Лавренко О. В. Економічні настановлення як чинник становлення суб'єкта економічної соціалізації / О. В. Лавренко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту

- психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. — Т. 13, част. 3. — К., 2011. — С. 211–219.
95. Лапіна Т. Формування економічного мислення у студентів-фахівців економічного профілю / Тетяна Лапіна // Нова педагогічна думка. — 2011. — № 1. — С. 55–58.
96. Левицька Н. С. Дослідження економічної соціалізації особистості в зарубіжній та вітчизняній літературі / Н. С. Левицька // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. — Т. 13, част. 3. — К., 2011. — С. 226–233.
97. Леонтьев А. Н. Психологические вопросы формирования личности студента / А. Н. Леонтьев // Психология в вузе. — 2003. — № 1–2. — С. 232–241.
98. Лисовский В. Т. Личность студента / В. Т. Лисовский, А. В. Дмитриев. — Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1974. — 305 с.
99. Ложкін Г. В. Економічна психологія : навч. посіб. / Г. В. Ложкін, В. В. Спасенніков. — К. : Професіонал, 2007. — 397 с.
100. Ложкін Г. В. Формування економічної свідомості молоді / Г. В. Ложкін, В. Л. Комаровська // Наукові записки : зб. наук. праць. — Вип. 14. — Вінниця : Діло, 2005. — С. 35–37.
101. Лунт П. Экономическая социализация / П. Лунт // Иностранная психология. — 1997. — № 9. — С. 8–16.
102. Люди и деньги / под ред. В. В. Новикова, С. И. Ериной. — Ярославль : ЯрГУ, 1999.
103. Маданес К. Тайное значение денег / К. Маданес. — К. : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. — 444 с.
104. Максименко С. Д. Психологічні засади взаємозв'язку професійного навчання і розвитку особистості майбутнього фахівця / С. Д. Максименко // Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз : монографія / АПН України ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. — К., 2003. — С. 691–811.
105. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : [у 2 т.]. — Т. 2 : Моделивання психологічних новоутворень: генетичний аспект. — К. : Форум, 2002. — 335 с.
106. Максименко С. Д. Економічна психологія: Навчальна програма та комплекс діагностичних методик для підготовки економістів, менеджерів та практичних психологів / С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер. — К. : Міленіум, 2004. — 36 с.
107. Максименко С. Д. Про предмет економічної психології та її місце в системі підготовки фахівців України / С. Д. Максименко,

- Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. — К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2003. — Част. 11. — С. 3–8.
108. Максименко С. Д. Актуальні проблеми розвитку економічної психології в Україні / С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. : А.С.К., 2010. — Ч. 27. — С. 31.
109. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Сергей Дмитриевич Максименко. — К. : ООО “КММ”, 2006. — 240 с.
110. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. — 689 с.
111. Маршалл А. Принципы политической экономии. — Т. 2 ; пер. с англ. / А. Маршалл. — М. : Прогресс, 1984. — 311 с.
112. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. — СПб. : Евразия, 1999. — 412 с.
113. Махрина Е. А. Виды и характеристики ценностно-смысловых отношений к деньгам у представителей социономических профессий : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Е. А. Махрина ; Рост. гос. ун-т. — Ростов н/Д, 2006. — 26 с.
114. Методика Ш. Шварца [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://psycabi.net>
115. Милль Д. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии — Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy / Д. С. Милль. — М. : Эксмо, 2007. — 1039 с.
116. Миронова Т. Ю. Некоторые факторы отношения подростков и юношей к деньгам / Т. Ю. Миронова // Известия Саратовского университета. Новая серия. Философия. Психология. Педагогика. — 2012. — Т. 12, вып. 3. — С. 74–78.
117. Миронова Т. Ю. Нравственно-психологический фактор экономической социализации подростков и юношей / Т. Ю. Миронова // Известия Саратовского университета. Акмеология образования. Психология развития. — 2012. — Т. 1, вып. 4. — С. 109–112.

118. Миронова Т. Ю. Особенности экономического поведения подростков и юношей, формирующегося в процессе экономической социализации в России / Т. Ю. Миронова // Известия Саратовского университета. Новая серия. Философия. Психология. Педагогика. — 2012. — Т. 12, вып. 1. — С. 61–64.
119. Миронова Т. Ю. Особенности экономической социализации юношей и девушек / Т. Ю. Миронова // Альманах современной науки и образования. — Тамбов : Грамота, 2012. — №7 (62). — С. 93–95.
120. Миронова Т. Ю. Социально-психологические особенности экономической социализации подростков и юношей : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Таисия Юрьевна Миронова. — Курск, 2013. — 215 с.
121. Миронова Т. Ю. Экономические представления подростков и юношей о социальном неравенстве, формирующиеся в процессе экономической социализации в России / Т. Ю. Миронова // Известия Саратовского университета. Новая серия. Философия. Психология. Педагогика. — 2011. — Т.11, вып. 4. — С. 72–76.
122. Моляко В. О. Психологічна готовність до творчої праці / Валентин Олексійович Моляко. — К. : Знання, 1989. — 48 с.
123. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема / В. О. Моляко // Обдарована дитина. — 2005. — № 6 — С. 2–9.
124. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко.— [2-е вид., випр. та доп.]. — К. : Центр учб. л-ри, 2008. — 688 с.
125. Москаленко В. Особливості соціально-психологічних чинників економічної культури особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. — 2006. — № 5(19). — С. 26–39.
126. Московичи С. Машина, творящая богов ; пер. с фр. / С. Московичи. — М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. — 560 с.
127. Муравьева П. А. Особенности отношения личности к деньгам в зависимости от выполняемых экономических ролей : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / П. А. Муравьева ; Яросл. гос. ун-т. — Ярославль, 2012. — 26 с.
128. Муравьева П. А. Содержание экономической роли как детерминанта отношения личности к деньгам / П. А. Муравьева // Сибирский психологический журнал. — Томск, 2010. — № 37. — С. 92–96.
129. Мусатов С. О. Розвиток особистості та мотивація взаємовідносин у студентському колективі / С. О. Мусатов // Проблеми вищої школи. — Вип. 9. — Формування нової людини в умовах вузу. — К. : Вища шк., 1972.

130. Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / В. Н. Мясищев / под ред. А. А. Бодалева. — М. : Институт практической психологии ; Воронеж : НПО "МОДЕК", 1995. — 356 с.
131. Наследов А. Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Д. Наследов. — СПб. : Питер, 2007. — 418 с.
132. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособ. / А. Д. Наследов — СПб. : Речь, 2004. — С. 122–147.
133. Нестик Т. А. Отношения бизнеса и власти в контексте российской деловой культуры. Отчет по результатам исследования. Грант № КТК 369-1-01/3 / Т. А. Нестик, Ю. А. Головин, Н. В. Латова. — М. : МИОН, Ростовский государственный ун-т, 2002.
134. Николенко Ю. С. Категориальная структура и содержание образа денег у студентов Дальневосточного региона : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Юлия Сергеевна Николенко ; Дальневост. гос. ун-т путей сообщ. — Владивосток, 2007. — 171 с.
135. Нікітіна О. П. Дослідження взаємозв'язку мотивів навчальної діяльності студентів та психологічних особливостей ставлення до грошей / О. П. Нікітіна // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Харків : ХНПУ, 2011. — Вип. 40. — С. 168–175.
136. Нікітіна О. П. Дослідження психологічних компонентів ставлення до грошей в юнацькому віці / О. П. Нікітіна // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Харків : ХНПУ, 2010. — Вип. 33. — С. 175–183.
137. Нікітіна О. П. Психологічна взаємообумовленість ставлення до грошей та самовідношення в юнацькому віці / О. П. Нікітіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України у 12 т. / за ред. В. О. Моляко. — Т.12. — Вип. 10. — Ч. II. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — С. 294–301.
138. Нікітіна О. П. Психологічний аналіз взаємозв'язку ставлення до грошей та спрямованості особистості як системоутворюючої характеристики юнака / О. П. Нікітіна // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. — Т. XIII. — Част. I. — К. : ГНОЗІС, 2011. — С. 294–301.
139. Нікітіна О. П. Сучасні методи дослідження психологічних чинників ставлення до грошей в юнацькому віці (західна та вітчизняна практики) / О. П. Нікітіна // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Харків : ХНПУ, 2010. — Вип. 35. — С. 190–199.

140. Нікітіна О. П. Психолого-педагогічні передумови ставлення до грошей в системі відношень особистості юнацького віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук / О. П. Нікітіна . — Харків : Б.в., 2011 . — 20 с.
141. Паньковець В. Л. Психологічні чинники професійного стресу менеджерів освітніх організацій : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10 / В. Л. Паньковець ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2006. — 20 с.
142. Паршак О. І. До питання про психологію грошей / О. І. Паршак // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку : м-ли VI Костюківських читань (28–29 січня 2003 року). — Т. 2. — К. : Міленіум 2003. — 404 с.
143. Петровский А. В. Психология : учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. — [2-е изд., стереотип.] / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. — М. : Академия, 2001. — 512 с.
144. Петровська Т. В. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки / Т. В. Петровська // Соціальна психологія. — 2004. — № 4. — С. 23–27.
145. Піроженко Т. О. Розмовляти — тобто заявити про себе світу / Т. О. Піроженко // Дошкільна освіта. — 2009. — №3. — С. 29–36.
146. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : підруч. [для студ. ВНЗ] / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко — [вид. 2-е, доп. і перероб.]. — К. : Каравела, 2008. — 351 с.
147. Поляков В. А. Непрерывное экономическое образование молодёжи / В. А. Поляков, И. А. Сасова // Педагогика. — 1994. — № 4. — С. 19–26.
148. Помуран Н. Н. Этнопсихологические особенности экономической социализации старшеклассников в современных условиях (на примере старообрядцев Забайкалья) : автореф. дисс. ... канд. психол. наук / Н. Н. Помуран. — Иркутск, 2004. — 26 с.
149. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности : учеб. пособие / [под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова]. — СПб. : Речь, 2007. — 448 с.
150. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / [Д. Я. Райгородский (ред.-сост.)]. — Самара : ИД «БАХРАХ-М», 2001. — 672 с.
151. Психологія : навч. посіб. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Злишков та ін. ; за наук. ред. О. В. Винославської. — К. : Фірма "ІНКОС", 2005. — 352 с.
152. Радина Н. К. Социальное значение денег, или новые социально-психологические стратегии изучения «монетарной компетентности» /

- Н. К. Радина, Е. С. Рахубина // Материалы 2-ой Всероссийской конференции «Психология индивидуальности» (12–14 ноября 2008 г.). — М. : ИД ГУ ВШЭ, 2008. — С. 404.
153. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста : [учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений] / Филип Райс, Ким Долджин ; пер. с англ. под науч. ред. Е. И. Николаевой. — [12-е изд.]. — СПб. : Питер, 2012. — 812 с.
154. Резвова И. Е. Экономическая психология: установки по отношению к деньгам / И. Е. Резвова // Ежегодник Российского психологического общества : м-лы 3-го Всероссийского съезда психологов (25–28 июня 2003 г.) : в 8 т. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. — Т. 5. — С. 99–103.
155. Рикардо Д. Собрание сочинений / Д. Рикардо. — М., 1955. — Т. 2. — 154 с.
156. Савченко С. В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства / С. В. Савченко. — Луганск : Альма-Матер, 2003. — 362 с.
157. Самарин Ю. А. Психология студенческого возраста и становление специалиста / Ю. А. Самарин // Вестник высшей школы. — М., 1969. — №8. — С. 127–130.
158. Самуэльсон П. А. Экономика : [перевод] / П. Самуэльсон. — Т. 1. — М. : МГП "Алгон", ВНИИСИ и МГП "Пегас", 1992. — 331 с.
159. Семенов М. Ю. Деньги и люди: Психология денег в России : монография / М. Ю. Семенов. — К. : Простобук, 2011. — 149 с.
160. Семенов М. Ю. Испытание деньгами / М. Ю. Семенов. — LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. — 184 с.
161. Семенов М. Ю. Опросник для изучения отношения школьников к деньгам / М. Ю. Семенов // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности : труды III Международной научной интернет-конференции (март-июнь 2009 г.) / [отв. ред. М. Ю. Семенов]. — Омск : Полиграфический центр КАН, 2009. — С. 85–110.
162. Семенов М. Ю. Опыт формализованного описания монетарных отношений / М. Ю. Семенов // Экономическая психология: актуальные теоретические и прикладные проблемы : м-лы Одиннадцатой междунар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. д-ра психол. наук, проф. А. Д. Карнышев. — Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2010. — С. 135–140.
163. Семенов М. Ю. Особенности отношения к деньгам людей с разным уровнем личностной зрелости : автореферат дисс. ... канд. психол. наук / М. Ю. Семенов. — Ярославль, 2004. — 18 с.

164. Семенов М. Ю. Психосемантическое исследование понятия «деньги»: гендерный и возрастной аспекты / М. Ю. Семенов // Омский научный вестник. Серия Общество. История. Современность. — 2009. — № 3 (78). С. 124–127.
165. Семенов М. Ю. Субъективная ценность монет / М. Ю. Семенов // Десятая юбилейная международная научно-практической конференция «Экономическая психология: современные проблемы и перспективы развития» (24–26 ноября 2010 г.) : м-лы конференции. — Часть II. — СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. — С. 220–222.
166. Семенов М. Ю. Экономическое положение студентов старших курсов / М. Ю. Семенов, И. И. Семенова // Модернизация профессионального образования в условиях интеграции: проблемы обеспечения качества : м-лы межвузовской научно-методической конференции. — Омск : Изд-во СибАДИ. — 2005. — С. 155–156.
167. Силласте Г. Г. Экономическая социология : учеб. пособ. / Г. Г. Силласте. — М. : Гардарики, 2005. — 383 с.
168. Сімків М. Особистісні чинники монетарних установок / Мар'яна Сімків // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. — Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. — Вип. 8. — С. 200–203 ; С. 233–237.
169. Сімків М. В. Суб'єктивний контроль як чинник ставлення до грошей у жінок / М. В. Сімків // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. — Т. 12. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 541–551.
170. Сімків М. В. Тип ставлення до оточуючих як чинник монетарних установок / М. В. Сімків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національний університет імені Івана Огієнка ; Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Вип. 10. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. — С. 720–731.
171. Скиннер Б. Ф. Оперантное поведение [Текст] / Б. Ф. Скиннер // История зарубежной психологии (30–60-е гг. XX в.). — М. : Изд-во МГУ, 1986. — С. 60–97.
172. Скринник З. Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект : монографія / З. Е. Скринник. — Львів : ЛБІ НБУ, 2006. — 335 с.
173. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — Мн. : Харвест, 2005. — 976 с.
174. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — Кн. Первая / А. Смит. — М. : Ось — 89, 1998. — 256 с.

175. Смутьсон М. Л. Психологічні особливості віртуального освітнього середовища / М. Л. Смутьсон // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смутьсон. — К. : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. — Т. 8. — Вип. 5. — С. 95–10.
176. Соколинский В. М. Психологические основы экономики / В. М. Соколинский. — М. : ЮНИТИ, 1999. — 215 с.
177. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. — СПб. : Питер, 2002. — 592 с.
178. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипломної освіти / за наук ред. Л. М. Карамушки. — К. : ІНКОС, 2005. — 366 с.
179. Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін (на матеріалі освітніх організацій) : навч. посіб. / [Карамушка Л. М., Федосова Г. Л., Філь О. А. та ін.] ; за наук. ред. Л. М. Карамушки. — К. : Наук. світ, 2008. — 230 с.
180. Толков О. С. Підтримка організаційними психологами змін у вищій школі / О. С. Толков // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка ; Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. — Вип. 11. — С. 312–321.
181. Толков О. С. Психологічна готовність персоналу вищої школи до діяльності в умовах змін / О. С. Толков // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. — Чернівці : Вид-во Чернівецького нац. ун-ту, 2011. — Вип. 556 : Педагогіка та психологія. — С. 135–142.
182. Толков О. С. Психологічні особливості діяльності персоналу вищої школи в умовах опору змінам / О. С. Толков // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Університет менеджменту освіти НАПН України ; [ред. кол. О. Л. Онуфрієва та ін.]. — К., 2010. — Вип. 1 (14). — Ч. 2 : Психологія. — С. 415–422.
183. Толков О. С. Дослідження причин, що заважають продуктивному впровадженню змін у вищій школі / О. С. Толков // Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. : А.С.К., 2011. — Т. 1. — Ч. 24. — С. 233–236.

184. Тренинг «Я и деньги» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.terton.ru/Trening-lichnostnogo-rosta-YA-i-dengi.html>; <http://www.master-class.spb.ru/dengi/>
185. Туган-Барановський М. І. Паперові гроші та метал / М. І. Туган-Барановський. — К. : КНЕУ, 2004. — 200 с.
186. Тугарева Е. В. Психологические типы отношения к деньгам / Е. В. Тугарева, И. Ю. Красикова. — М. : Государственный университет гуманитарных наук ; Институт психологии, 2005.
187. Угланова Е. А. Фетишизация денег и удовлетворенность жизнью / Е. А. Угланова // Социальная психология XX столетия. — Т. 2. — Ярославль, 2003. — С. 270–275.
188. Фенихель О. Психоаналитическая теория неврозов ; пер. с англ. / О. Фенихель. — М. : Академический проект, 2005. — 848 с.
189. Фенько А. Б. Гендерные различия в отношении россиян к деньгам / А. Б. Фенько // Проблемы экономической психологии. Том 1 / [отв. ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко]. — М. : Ин-т психологии РАН, 2004. — 620 с.
190. Фенько А. Б. Дети и деньги: особенности экономической социализации / А. Б. Фенько // Вопросы психологии. — 2000. — № 2. — С. 94–101.
191. Фенько А. Б. Люди и деньги: Очерки психологии потребления / А. Б. Фенько. — М. : Независимая фирма «Класс», 2005. — 416 с.
192. Фернам А. Деньги. Психология денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл / под общей редакцией А. Алексева. — СПб. : Прайм-Еврознак, 2005. — 352 с.
193. Филинкова Е. Б. Отношение старшеклассников к деньгам и способам их зарабатывания / Е. Б. Филинкова // Социальная психология и общество. — 2010. — № 1. — С. 152–173.
194. Філь О. А. Формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до роботи в конкурентоздатній управлінській команді : автореф. дис. .... канд. психол. наук : 19.00.10 / Олена Анатоліївна Філь ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2006. — 20 с.
195. Фопель К. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего : практическое пособие / пер. с нем. ; [5-е изд., стер.] / К. Фопель. — М. : Генезис, 2004. — 256 с.
196. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. — М. : Просвещение, 1989. — 448 с.
197. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен. — М. : Эльф-пресс, 1996. — 131 с.
198. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики ; пер. с англ. / Э. Фромм. — Мн. : Коллегиум, 1992. — 253 с.

199. Хейне П. Экономический образ мышления ; пер. с англ. / П. Хейне. — М., 1991. — 570 с.
200. Ходакевич О. Г. Аналіз основних чинників формування ставлення студентів до грошей / О. Г. Ходакевич // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. — К. : А.С.К., 2012. — Т. 1. Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — 2012. — Вип. 34. — С. 348–354.
201. Ходакевич О. Г. Аналіз чинників впливу на роль грошей у життєдіяльності студентів / О. Г. Ходакевич // Психологія організаційного розвитку сучасних організацій у сфері освіти, промисловості та бізнесу : тези VIII Міжнародної конференції з організаційної та економічної психології (4–6 жовтня 2012 р., м. Алчевськ) / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. — Алчевськ : ДонДТУ ; Центр планування кар'єри, 2012. — С. 112–114.
202. Ходакевич О. Г. Молодь, гроші, інноваційна діяльність: проблеми взаємозв'язку / О. Г. Ходакевич // Проблеми та перспективи розвитку інноваційної діяльності в Україні : м-ли V Міжнародного бізнес-форуму (Київ, 22 березня 2012 р.) / [відп. ред. А. А. Мазаракі]. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. — С. 259–260.
203. Ходакевич О. Г. Актуальні питання психології грошей / О. Г. Ходакевич // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка. — Т. VII, вип. 4. — К., 2005. — С. 279–285.
204. Ходакевич О. Г. Ефективність тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей» / О. Г. Ходакевич // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. — К. — Алчевськ : ЛАДО, 2013. — Т. 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — 2013. — Вип. 38. — С. 340–343.
205. Ходакевич О. Г. Вплив особистісних характеристик студентів на оцінку ролі грошей в їх життєдіяльності / О. Г. Ходакевич, Л. М. Карамушка // Психологія економічного самовизначення особи і спільноти : м-ли I Міжнародного науково-практичного семінару (Дніпропетровськ — Запоріжжя, 16–17 травня 2013 р.). — Дніпропетровськ :

- Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2013. — С. 164–166.
206. Ходакевич О. Г. Вплив соціально-економічних характеристик студентів на оцінку функціональної ролі грошей / О. Г. Ходакевич // Психологія економічного самовизначення особи і спільноти : м-ли I Міжнародного науково-практичного семінару (Дніпропетровськ — Запоріжжя, 16–17 травня 2013 р.) — Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2013. — С. 179–181.
207. Ходакевич О. Г. Економічна освіта та економічна поведінка : тези / О. Г. Ходакевич // Індивідуалізація навчального процесу як провідна складова модернізації вищої економічної освіти : зб. матеріалів наук.-метод. конф. (31 січня — 2 лютого 2006 р.). — К. : КНЕУ, 2006. — Т. 1. — С. 384–385.
208. Ходакевич О. Г. Отношение к деньгам в системе ценностных ориентиров построения демократического общества // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : м-ли П'ятої міжнародної наук.-теор. конф. (26–27 травня 2006 р.). — Книга III. Економічні аспекти альтернативних моделей розвитку суспільства. — К. : Фенікс, 2006. — С. 189–191.
209. Ходакевич О. Г. Оцінка студентами ролі грошей у їх життєдіяльності / О. Г. Ходакевич, Л. М. Карамушка // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. Кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. — К. : А.С.К., 2012. — Т. 1. Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — 2013. — Вип. 35. — С.111–117.
210. Ходакевич О. Г. Оцінка студентами функціональної ролі грошей: вплив соціально-демографічних, соціально-професійних та соціально-економічних чинників / О. Г. Ходакевич // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук праць Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. — Луганськ, 2013. — № 1 (30). — С. 406–412.
211. Ходакевич О. Г. Психология денег: проблемы и перспективы современных исследований / О. Г. Ходакевич // Психология и социология в бизнесе: актуальные проблемы современности : м-лы Второго международного конгресса (20–21 апреля 2007 года, БГПУ). — Мн. : Бестпринт, 2007. — С. 70–72.
212. Ходакевич О. Г. Психологія грошей: теоретико-методологічні основи дослідження / О. Г. Ходакевич // Актуальні проблеми психології. — Том 1 : Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна

- психологія : зб. наук. праць / за ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. — К., 2005. — Вип. 16. — С. 99–103.
213. Ходакевич О. Г. Ставлення до грошей: вітчизняний та зарубіжний досвід досліджень / О. Г. Ходакевич, Л. М. Карамушка // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія : зб. наукових праць / за ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. — К., 2006. — Вип. 17. — С. 81–85.
214. Ходакевич О. Г. Ставлення особистості до грошей в умовах соціально-економічних змін : тези / О. Г. Ходакевич // Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін: тези IV наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології (23–24 листопада 2006 р., м. Київ) / за наук. ред. Л. М. Карамушки. — К. : Наук. світ, 2006. — С. 15–16.
215. Ходакевич О. Г. Ставлення студентів до грошей: вплив соціально-економічних, соціально-демографічних та організаційно-професійних чинників / О. Г. Ходакевич // Психологічні особливості розвитку організаційної культури в системі державної служби, освіти, промисловості та бізнесу : тези IX Міжнародної конференції з організаційної та економічної психології (30–31 травня 2013 року, м. Київ) / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — К. — Алчевськ : ДонДТУ, 2013. — С.72–73.
216. Ходакевич О. Г. Тренінг «Психологічні особливості ставлення студентів до грошей» / О. Г. Ходакевич, Л. М. Карамушка // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. — К. — Алчевськ: ЛАДО, 2013. — Т. 1. Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — 2013. — Вип. 37. — С. 99–104.
217. Ходакевич О. Г. Чинники використання студентами різних видів діяльності для заробляння грошей / О. Г. Ходакевич // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. — К. : А.С.К., 2012. — Т. 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. — 2012. — Вип. 36. — С. 296–301.
218. Центр «Перспектива» — орієнтир у виборі вашої майбутньої роботи [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kneu-job.com.ua>
219. Центр працевлаштування «Перспектива» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kneu.edu.ua>

220. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н. В. Чепелева // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — К., 1999. — Вип. 19. — С. 224–229.
221. Шамлян К. Н. Функция полезности денег. Пси-фактор: психологические факторы жизнедеятельности / К. Н. Шамлян // м-лы VII Международной научно-практической конференции (Новомосковск, 27 февраля 2010 г.). — Новомосковск : НФ УРАО, 2010. — Ч. 2. — С. 142–146.
222. Шкребец М. С. Гендерный аспект денежной культуры / М. С. Шкребец // Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». — 2007. — № 761. — С. 168–171.
223. Шкребец М. С. Теоретико-методологические подходы к социологическому изучению феномена денег / М. С. Шкребец // Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». — 2008. — С. 65–68.
224. Шкребець М. С. Особливості формування і розвитку грошової культури в Україні / М. С. Шкребець // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. — Х. : Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2008. — С. 238–242.
225. Шкребець М. С. Специфіка грошової культури української молоді / М. С. Шкребець // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. (Житомир, 17–18 травня 2006 р.). — Част. 1. — Житомир, 2006. — С. 50–52.
226. Щедрина Е. В. Исследования экономических представлений у детей / Е. В. Щедрина // Вопросы психологии. — 1991. — № 2. — С. 157–164.
227. Щотка О. П. Вікова психологія дорослої людини : навч. посіб. / О. П. Щотка ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М.Гоголя. — Ніжин, 2001. — 194 с.
228. Экономическая психология / под ред. И. В. Андреевой — СПб. : Питер, 2000. — 512 с.
229. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. — М. : Педагогика, 1989. — 560 с.
230. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис ; пер. с англ. / Э. Эриксон. — М., 1996. — 344 с.

231. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Ядов В. А., Магун В. С., Борзикова П. В., Водзинская В. В., Каюрова В. Н., Саганенко Г. И., Узунова В. Н., Семенов А. А / под ред. В. А. Ядова. — Л. : Наука, 1979. — 264 с.
232. Belk, R. and Wallendorf, M. (1990). The sacred meaning of money. *Journal of Economic Psychology*, 11, 35-67.
233. Berti, A. and Bombi, A. (1981). The development of the concept of money and its value: a longitudinal analysis. *Child Development*, 82, 1179-82.
234. Bruce, V., Gilmore, D., Mason, L. and Mayhew, P. (1983a). Factors affecting the perceived value of coins. *Journal of Economic Psychology*, 4, 335-47.
235. Carruthers, B. and Babb, S. (1996). The colour of money and the nature of value: greenbacks and gold in post bellum America. *American Journal of Sociology*, 101, 1556-91.
236. Chown, J. (1994). *A History of Money*. London: Routledge.
237. Davies, E. and Lea, S. (1995). Student attitudes to student debt. *Journal of Economic Psychology*, 16, 663-79.
238. Ferenczi, S. *Further Contributions to the Theory and Techniques of Psychoanalysis* / S. Ferenczi. — New York : Norton, 1926.
239. Forman, N. (1987). *Mind over Money: Curing your Financial Headaches with Money Sanity*. Toronto, Ontario: Doubleday.
240. Furnham, A. (1982). The perception of poverty among adolescents. *Journal of Adolescence*, 5, 135-47.
241. Furnham, A. (1983). Inflation and the estimated sizes of notes. *Journal of Economic Psychology*, 4, 349-52.
242. Furnham, A. (1984). Many sides of the coin: the psychology of money usage. *Personality and Individual Differences*, 5, 95-103.
243. Furnham, A. (1985a). A short measure of economic beliefs. *Personality and Individual Differences*, 6, 123-6.
244. Furnham, A. (1985b). The perceived value of small coins. *Journal of Social Psychology*, 125, 571-5.
245. Furnham, A. *The psychology of money* / A. Furnham, M. Argyle. — New York : Routledge, 1998. — 324 p.
246. Furnham, A., & Bochner, S. (1982). Social difficulty in a foreign culture: An empirical analysis of culture shock. In S. Bochner (Ed.), *Cultures in contact: Studies in cross-cultural interactions* (pp.161-198). Oxford: Pergamon.
247. Goldberg, H. *Money Madness: The Psychology of Saving, Spending, Loving and Hunting Money* / H. Goldberg, R. Lewis. — London : Springwood, 1978.

248. Hitchcock J. Coins and countries: the value-sized hypothesis / J. Hitchcock, R. Munroe, R. Munroe // *Journal of Social Psychology*. — 1976. — Vol. 100. — P. 307–308.
249. Jahoda, G. (1981). The development of thinking about economic institutions: The bank. *Cashiers de Psychologic Cognitive*, 1, 55-73.
250. Lea, S. E. G., Tarpy, R. M. and Webley, P. (1987). *The Individual in the Economy*. Cambridge : Cambridge University Press.
251. Lea, S., Webley, P. and Walker, C. (1995). Psychological factors in consumer debt: money management, economic socialization, and credit use. *Journal of Economic Psychology*, 16, 681-701.
252. Livingstone, S. and Lunt, P. (1993). Savers and borrowers: strategies of personal financial management. *Human Relations*, 46, 963-85.
253. Luna, R. and Quintanilla, I. (1996). Attitudes towards money: influence in consumption patterns. Research Paper. University of Valencia, Spain.
254. Lunt, P. (1996). Introduction: Social aspects of young people's understanding of the economy. In P. Lunt and A. Furnham (eds), *Economic Socialization* (pp. 1-10). Cheltenham: Edward Elgar.
255. Lunt, P. and Furnham, A. (1996) *Economic Socialization: The economic beliefs and behaviors of young people*. Cheltenham: Edward Elgar. ISBN 1 85898 416 5. 213 pages.
256. Lynn, R. (1991). *The secret of the miracle economy: Different national attitudes to competitiveness and money*. Exeter, England: Social Affairs Unit
257. Rubinstein, W. D. Survey report on money / W. D. Rubinstein, // *Psychology Today*. 1981. Vol.5. — P. 24–44.
258. Simmel, G. *The Philosophy of Money* / G. Simmel ; ed. by D. Frisby ; translated by T. Bottomore and D. Frisby. — [3rd enlarged edition]. — London : Routledge, 2004. — 543 p.
259. Tang, T. The meaning of money: extension and exploration of the money ethic scale / T. Tang // *Journal of Organizational Behavior*. — 1993. — Vol. 14. — P. 93–109.
260. Vogler, C. Money, power, and inequality within marriage / C. Vogler and J. Pahl // *Sociol. Review*. — 1994. — Vol. 42. — P. 263–88.
261. Yamauchi, K. T. The Development of a Money Attitude Scale / K. T. Yamauchi // *Journal of Personality Assessment*. — 1982. — Vol. 46. — No. 5. — P. 522–528.

ДОДАТКИ

Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України
Лабораторія організаційної та соціальної психології

АНКЕТА «МОЄ СТАВЛЕННЯ ДО ГРОШЕЙ»

Шановний студенте!

Просимо Вас прийняти участь в опитуванні, присвяченому вивченню психологічних особливостей ставлення студентів до грошей.

Дайте відповіді на ряд питань анкети, які стосуються Вашого ставлення до грошей. До більшості питань надаються готові варіанти відповідей. Виберіть ті, які відповідають Вашій особистій думці. На деякі питання анкети готових відповідей немає, тому просимо Вас відповісти самостійно.

Уважно прочитайте кожне запитання та дайте щирі і зацікавлені відповіді. Намагайтесь бути максимально об'єктивними у відповідях. Наше дослідження проводиться анонімно. Його результати будуть використані в узагальненому вигляді з метою удосконалення навчально-виховної роботи із студентами.

Заздалегідь дякуємо за участь в опитуванні!

1. Яке Ваше ставлення до грошей?

- 1.01. позитивне;
- 1.02. нейтральне;
- 1.03. негативне;
- 1.04. важко сказати.

2. Для чого Вам гроші? (можна вибрати кілька варіантів відповідей)

- 2.01. для саморозвитку (отримання освіти, придбання книг, відвідування театрів, музеїв);
- 2.02. для допомоги близьким;
- 2.03. для задоволення власних життєво важливих потреб;
- 2.04. для розваг (походи в нічні клуби, кіно, вечірки з друзями);
- 2.05. для допомоги іншим людям;
- 2.06. інше (допишіть) _____

3. Яким би чином Ви б хотіли отримати гроші?(можна вибрати кілька варіантів відповідей)

- 3.01 шляхом заробляння грошей у результаті виконання того чи іншого виду діяльності
- 3.02. шляхом спекулятивної діяльності, яка швидко приносить прибуток;
- 3.03. через отримання спадку чи виграшу у лотерею;
- 3.04. шляхом укладання вигідного шлюбу;
- 3.05.інше допишіть)_____

4. Як Ви вважаєте, в якому віці слід починати заробляти гроші?

- 4.01. до 20 років;
- 4.02. від 20 до 24 років;
- 4.03. після 24 років;
- 4.04. незалежно від віку, коли є потреба та бажання;
- 4.05. інше (допишіть)_____

5. Які види діяльності Ви використовуєте для заробляння грошей?

- 5.01. зайнятість на підприємствах за обраною спеціальністю;
- 5.02. підробіток у організаціях, які не пов'язані з обраною спеціальністю(кафе, кур'єрські служби, пошта, тощо);
- 5.03. виконання роботи, яка тісно пов'язана з навчальною діяльністю (написання контрольних, курсових, дипломів за гроші);
- 5.04. робота у фірмі батьків;
- 5.05. власна трудова діяльність (підприємництво);
- 5.06. інше (допишіть)

6. Хто (чи що) впливає на формування Вашого ставлення до грошей?(можна вибрати кілька варіантів відповідей)

- 6.01. родина (батьки, бабусі/дідуся, брати/сестри);
- 6.02. друзі;
- 6.03. одногрупники;
- 6.04. політика вузу, щодо заробляння грошей;
- 6.05. обрана Вами спеціальність;
- 6.06. власний життєвий досвід;
- 6.07. власні переконання, принципи, цінності;
- 6.08. інше (допишіть)_____

7. Як Ви ставитесь до того, що студенти намагаються поєднувати навчання і роботу?

- 7.01. позитивно;

- 7.02. нейтрально;
- 7.03. негативно;
- 7.04. важко сказати;
- 7.05. інше (допишіть)_____

8. Чи поєднуєте Ви особисто роботу і навчання?

- 8.01. так;
- 8.02. ні.
- 8.03. інколи.

9. Чи сприяє Ваш ВНЗ тому, щоб студенти заробляли гроші?

- 9.01. у ВНЗ існує спеціальна служба працевлаштування студентів;
- 9.02. ВНЗ сприяє проходженню практики, де студенти отримують заробітну плату;
- 9.03. ВНЗ іде на зустріч студентам (для працюючих студентів розробляється індивідуальний план навчання та ін.);
- 9.04. ВНЗ не йде на зустріч працюючим студентам, тому виникають проблеми з навчанням;
- 9.05. інше (допишіть)_____

10. Що б Ви хотіли вдосконалити у роботі служб Вашого ВНЗ, які сприяють працевлаштуванню студентів?_____

_____

_____

*****

Зазначте, будь-ласка, наступні дані про себе, які необхідні для подальшої обробки та аналізу даних:

1

1. Курс навчання:

- 11.01. перший;
- 11.02. третій;
- 11.03. п'ятий.

12.Тип спеціальності:

- 12.01. гуманітарна;
- 12.02. технічна;
- 12.03. економічна;
- 12.04. інша (допишіть)_____.

13. Хто оплачує Ваше навчання?

- 13.01. держава (бюджетні кошти);
- 13.02. батьки (рідні, близькі люди);
- 13.03. особисто оплачую.

14. Вік:

- 14.01. 16-18 років;
- 14.02. 19-20 років;
- 14.03. понад 20 років.

15. Стать:

- 15.01. чоловіча;
- 15.02. жіноча.

16. Сімейний стан:

- 16.01. одружений / заміжня;
- 16.02. неодружений / незаміжня.

17. Склад батьківської сім'ї :

- 17.01. повна
- 17.02. неповна.

18. Майновий статус родини:

- 18.01. високий;
- 18.02. середній;
- 18.03. низький.

19. Соціальне походження:

- 19.01. із селян;
- 19.02. із робітників;
- 19.03. із службовців;
- 19.04. з підприємців.

Ще раз дякуємо за участь в опитуванні!

Вкажіть свій телефон або електронну пошту, якщо Ви захочете отримати інформацію про результати цього дослідження та можливу консультацію для Вас _____

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

КАРАМУШКА ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА

Карамушка Л.М., працює заступником директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.

Після закінчення з відзнакою Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1977 р. працювала психологом на Дніпровському машинобудівному заводі в м. Дніпропетровську (1977-1978 рр.), психологом в Київській обласній психіатричній лікарні (1978-1980 рр.).

З січня 1980 р. працює в Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України: молодшим науковим співробітником (1980-1985 рр), старшим науковим співробітником (1985-1993 рр.), навчалась в аспірантурі (1979-1983 рр.). З лютого 1993 р. працює на посаді зав. лабораторією психології управління Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, яка була створена Л.М. Карамушкою. (У 2003 р. лабораторія психології управління перейменована в лабораторію організаційної психології). З березня 2015 р. — заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України та завідувач лабораторії організаційної та соціальної психології цього ж закладу

Член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, дійсний член Міжнародної кадрової академії, Президент Української Асоціації організаційних психологів та психологів праці.

Карамушка Л. М. є відомим фахівцем у сфері організаційної та економічної психології. Нею розроблено концепцію психологічного забезпечення управління освітніми організаціями, яка знайшла відображення в одноосібній монографії «Психологія управління закладами середньої освіти» (2000 р.) та одноосібних навчальних посібниках «Психологія управління» (2003 р.) та «Психологія освітнього менеджменту» (2004 р.), рекомендованих МОН України.

Під керівництвом Л. М. Карамушки науковий колектив лабораторії організаційної та соціальної психології започаткував новий напрямок психологічних досліджень — організаційну та економічну психологію. Сільно знауковими працівниками та аспірантами лабораторії розроблено такі наукові концепції:

- *психолого-управлінського консультування* (представлено в навчальному посібнику «Основи психолого-управлінського консультування», 2002 р., рекомендованому МОН України);

- *технологічного підходу до підготовки організаційних психологів* (представлено в навчальному посібнику «Технології роботи організаційних психологів», 2005 р., рекомендованому МОН України);

- *психологічних основ ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін* (представлено в монографії «Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін», 2008 р., та навчальному посібнику «Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін», 2008 р., рекомендованому МОН України);

- *психологічних основ організаційного розвитку* (відображено в монографії «Психологічні засади організаційного розвитку», 2013 р.);

- *формування команд в організації* (відображено в монографії «Формування конкурентоздатної управлінської команди», 2007 р., та в навчальних посібниках «Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до роботи в команді» (2008 р.), «Технологія формування команд в організаціях» (2011 р.);

- *запобігання та подолання професійного стресу та синдрому «професійного вигорання»* (відображено в навчальних посібниках «Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти», 2004 р., 2006 р., рекомендованих МОН України; «Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до профілактики та подолання професійного стресу», 2015 р.; монографії «Психологічні чинники професійного вигорання працівників державної фіскальної служби України», 2015 р.);

- *психологічних основ формування відданості організації* (відображено в монографії психологія відданості персоналу організації (на матеріалі діяльності банківських структур, 2012 р.);

- *психологічних детермінант розвитку організаційної культури* (відображено в монографії «Психологічні детермінанти розвитку організаційної культури», 2015 р.) та ін.

Карамушкою Л. М. опубліковано понад 900 наукових праць. Вона є автором та співавтором багатьох монографій та навчальних посібників, у тому числі:

- а) *монографій* — «Формування конкурентоздатної управлінської команди» (2007 р.); «Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін» (2008 р.); «Самоактуалізація менеджерів у професійно-

управлінській діяльності» (2009); «Психологія управління конфліктами в організації» (2009 р.); «Мотивація підприємницької діяльності» (2011 р.); «Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації» (2011 р.); «Психологічні основи ефективної професійної діяльності в системі державної служби» (2012 р.); «Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін» (2013 р.);

б) *навчальних посібників* — «Основи психолого-управлінського консультування» (2002 р.), «Психологія управління» (2003 р.), «Освітній менеджмент» (2003 р.), «Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти» (2004 р., 2006 р.), «Психологія освітнього менеджменту» (2004 р.), «Технології роботи організаційних психологів» (2005 р.), «Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін» (2008 р.), «Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до роботи в команді» (2008 р.), «Психологія організаційної культури» (2010 р.), «Технологія формування команд в організаціях» (2011 р.), які рекомендовано МОН України для підготовки студентів вищих навчальних закладів та слухачів інститутів післядипломної освіти.

Спільно з академіком С. Д. Максименком виступила одним із ініціаторів відкриття нової психологічної дисципліни для захисту дисертацій з психології — 19.00.10 — організаційна психологія; економічна психологія, а також аспірантури та докторантури з цієї спеціальності в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України (2004 р.).

Карамушка Л. М. успішно керує науковою роботою аспірантів. Під її керівництвом захищено 48 осіб кандидатських дисертацій та 3 докторські дисертації, з них 34 — з нової спеціальності — 19.00.10 — організаційна психологія; економічна психологія.

Карамушка Л. М. є членом двох спецрад та заступником голови спецради із захисту докторських дисертацій в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Протягом 2001–2004 рр. була вченим секретарем експертної ради ВАК України з психології.

Спільно з академіком С. Д. Максименком виступила одним із ініціатором створення фахового збірника ВАК України «Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія». Протягом 2002–2017 рр. під її керівництвом видано 46 збірник. У 2014 р. започаткувала видання нового наукового журналу «Організаційна психологія, Економічна психологія», який є фаховим виданням МОН України з психології та входить до ряду наукометричних баз. Є членом редколегії низки наукових часописів,

зокрема «Педагогіка і психологія», “Белорусского психологического журнала” (Республіка Білорусь) та «Актуальные проблемы психологии, бизнеса и социальной сферы общества теория и практика» (Республіка Латвія), «Current problems of Psychiatry» (Республіка Польща) та ін.

Здійснює активну громадсько-професійну діяльність. З її ініціативи у 2002 р. створено Українську Асоціацію організаційних психологів та психологів праці (УАОППП), що з 2005 р. є засновником та членом Європейської Асоціації організаційних психологів і психологів праці (European Association of Work and Organizational Psychology, EAWOP), в яку входить більше ніж 20 європейських країн. З 2002 р. і до сьогодні є Президентом Української Асоціації організаційних психологів та психологів праці. Під керівництвом Л. М. Карамушки лабораторією організаційної психології імені Г. С. Костюка НАПН України та УАОППП успішно проведено 12 міжнародних та всеукраїнських конференцій з актуальних проблем організаційної та економічної психології, I-ий та II Всеукраїнські конгреси з організаційної психології та економічної психології (2011 р., 2015 р.)

Здійснює активну роботу по підготовці психологів та менеджерів у вищих навчальних закладах. Протягом 1989-2014 р.р. викладала психологію у Національному технічному університеті України «КПІ», була співавтором концепції викладання психологічних дисциплін у технічному університеті. З 1993 р. працює в Університеті менеджменту освіти НАПН України, з 2003 р. — в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Нею розроблено та прочитано оригінальні курси з організаційної психології, психолого-управлінського консультування, психології ділових переговорів, формування команди в організації, технологій роботи організаційних психологів та ін.

Здійснює активну *міжнародну діяльність*. Результати наукових досліджень школи Карамушки Л.М. представлялись на 25 міжнародних конгресах та конференціях: XXVI, XXVII та XIX Всесвітніх психологічних конгресах (Монреаль, 1996, Стокгольм, 2000, Берлін, 2008), IV, V та XI Європейських психологічних конгресах (Афіни, 1995, Дублін, 1997, Осло, 2009), XI-XV Європейських конгресах з організаційної психології і психології праці (Лісабон, 2003, Стамбул, 2005, Стокгольм, 2007, Сантьяго-де-Компостела, 2009, Осло, 2015); XXX та XXXI конгресах Міжнародної Асоціації досліджень у сфері економічної психології (Прага, 2005, Париж, 2006, Вроцлав, 2012), міжнародних конференціях з проблем розвитку особистості в колективі (Шанхай, 2015, 2016) та ін. За запрошенням програмних комітетів XXIX Всесвітнього психологічного конгресу та XXVIII Міжнародного конгресу з прикладної психології організувала та провела запрошені симпозиуми. Виступила ініціатором та була співголовою

організатору польсько-українських семінарів з актуальних проблем організаційної психології (Катовіце, 2009, Київ, 2010, Катовіце, 2012). Брала участь у підготовці та проведенні європейських психологічних форумів. Була членом наглядових рад XIII-XVII Європейських конгресів з організаційної психології та психології праці, членом Програмного комітету X-ої Європейської конференції з проблем організаційної психології та психічного здоров'я.

Бере активну участь у діяльності *координаційних комітетів провідних міжнародних професійних об'єднань психологів* за напрямком організаційної психології, психології праці та економічної психології. З 2001 р. є членом координаційного комітету та редактором Інформаційного бюлетеня (Newsletter) Європейської мережі організаційних психологів та психологів праці (ENOP). З 2006 р. є членом координаційного комітету Дивізіону I «Організаційна психологія» Міжнародної Асоціації прикладної психології (IAAP). З 2006 р. Л.М.Карамушка є національним представником міжнародної Асоціації з економічних досліджень (IAREP) в Україні.

Учасник та керівник міжнародних проектів: вивчення крос-культурних особливостей діяльності менеджерів 47 країн (Великобританія, 2000–2001 рр.); розробки стандартів діяльності менеджерів освіти та системи їх підготовки (Нідерланди, 2002–2003 рр.); розробки та впровадження моделей дистанційного навчання з проблем організаційної психології та психології праці (Австрія, Словенія, Хорватія, Угорщина, 2001–2002 рр.); профілактики та подолання синдрому «професійного вигорання» і здійснення успішної кар'єри жінок та чоловіків у закладах середньої освіти (Канадсько-український гендерний фонд, 2003–2004 рр.); дослідження етнонаціональної ідентичності (проект INTAS, 2004–2006 рр.); проекту Світового банку та МОН України «Рівний доступ до якісної освіти» (2007–2010 рр.).

Пройшла стажування в Школі освітнього менеджменту Амстердамського університету (Нідерланди, 2002 р.).

У березні-червні 2010 р. за запрошенням Європейської комісії викладала у провідних західноєвропейських університетах навчальні курси з організаційної психології в рамках реалізації програми Erasmus Mundus (підпрограма підготовки організаційних психологів за програмою WOP-P) (Університет Р. Декарта, Paris-5 та Університет м. Валенсії).

Має урядові та галузеві відзнаки: «Відмінник освіти України» (2001 р.), «Заслужений працівник освіти України» (2002 р.). Нагороджена Почесними грамотами НАПН України та МОН України, нагрудними знаками МОН України «За наукові досягнення» (2006 р.), нагрудним знаком МОН України «О. А. Захаренко» МОН України (2012 р.), медаллю НАПН України «К. Д. Ушинський» (2011 р.), медаллю НАПН України «Григорій Сковорода» (2016 р.).

ХОДАКЕВИЧ ОЛЬГА ГЕОРГІВНА

У 1999 р. закінчила Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького і отримала повну вищу освіту за спеціальністю «Англійська і німецька мови та література», кваліфікація вчитель англійської і німецької мов та зарубіжної літератури.

З 1999 р. працювала викладачем, з 2007 р. старшим викладачем кафедри іноземних мов фінансово-економічного факультету ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана».

У 2003 р. закінчила ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана» здобула кваліфікацію магістра з фінансів.

У 2006 р. вступила до аспірантури інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, у 2013 р. закінчила аспірантуру Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України.

У 2014 р. захистила кандидатську дисертацію за темою «Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей», спеціальність — організаційна психологія, економічна психологія, здобула науковий ступінь кандидата психологічних наук.

З 2015 р. працює на посаді доцента кафедри іноземних мов. Викладає такі навчальні дисципліни: «Іноземна мова (англійська)», «Фахова іноземна мова», «Іноземна мова з поглибленим вивченням».

У 2017 р. пройшла стажування за програмою «Інновації у вищій освіті: світові тенденції та регіональний досвід» у європейських університетах: Університет Павла Йозефа Шафарика м. Кошице (Словаччина), Державний Університет Коменського (м. Братислава, Словаччина), Мішкольцький університет (м. Мішкольц, Угорщина), Віденський університет (м. Відень, Австрія).

Автор понад 30 наукових та науково-методичних публікацій з проблем економічної психології, методики викладання іноземної мови та педагогіки.

Автор навчально-методичних матеріалів з «Фахової іноземної мови» (спеціалізація «Банківська справа»), співавтор навчального посібника «Англійська мова для професійного спілкування: фінансові ринки та інститути» (гриф МОН № 1/11-17776 від 10.11.2014 р.).

Учасник міжнародних конференцій, майстер-класів, семінарів з організаційної та економічної психології, соціальної психології та психотерапії.

ЛАБОРАТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України є центром розвитку психологічної науки в Україні. Цю науково-дослідну установу було створено в 1945 році на базі відділу психології Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Його перший директор — академік Григорій Силович Костюк.

Сьогодні Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України очолює дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор *Сергій Дмитрович Максименко*. Заступники директора — академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор *Наталія Василівна Чепелева*, член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор *Людмила Миколаївна Карамушка*, член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор *Олег Матвійович Кокун*, Вчений секретар Інституту — кандидат психологічних наук *Гуменюк Галина Вадимівна*.

В Інституті активно та творчо працює 15 наукових лабораторій різних дослідницьких напрямків і профілів та понад **179 наукових співробітників**, із них **31 докторів наук та 84 кандидатів наук**.

Лабораторія організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (до 2002 року — лабораторія психології управління) є науковою лабораторією, яка займається дослідженням психологічних особливостей діяльності та розвитку організацій.

Очолює лабораторію з моменту її заснування (1992 р.) **Карамушка Людмила Миколаївна**, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, президент Української Асоціації організаційних психологів та психологів праці, член координаційного комітету Європейської мережі організаційних психологів та психологів праці (ENOP), член координаційного комітету Дивізіону 1 «Організаційна психологія та психологія праці» Міжнародної

Асоціації прикладної психології (IAAP), національний представник України в Міжнародній Асоціації з проблем наукових досліджень у сфері економічної психології (IAREP).

Науковий колектив складається з таких наукових співробітників: 1) *Креденцер Оксана Валеріївна*, старший науковий співробітник, кандидат психологічних наук, доцент; 2) *Ковальчук Олександр Сергійович*, науковий співробітник; 3) *Лагодзінська Валентина Іванівна*, науковий співробітник, кандидат психологічних наук; 4) *Терещенко Кіра Володимирівна*, науковий співробітник, кандидат психологічних наук; 5) *Івкін Володимир Миколайович*, молодший науковий співробітник, кандидат психологічних наук, доцент (працює за сумісництвом).

Науковий колектив лабораторії включає наразі також 25 аспірантів, докторантів, наукових кореспондентів і здобувачів лабораторії.

Основні напрями наукової діяльності лабораторії

Лабораторія проводить наукову та практичну роботу в галузі організаційної та економічної психології й здійснює розробку психолого-управлінських технологій із широкого спектру проблем: психологічне забезпечення організаційного розвитку; психологічні умови введення змін в організації; формування команд в сучасних організаціях; психологія конкуренції та розвитку конкурентоздатності сучасних організацій; психологічні основи підготовки проектів в організації психологічні детермінанти розвитку організаційної культури; психологічні основи здійснення лідерства в організації; психологічні умови прийняття менеджерами ефективних управлінських рішень; психологічні основи ділового спілкування, ведення ділових переговорів та управління конфліктами в організації; психологічне забезпечення особистісного розвитку менеджерів організацій; етичні засади діяльності менеджерів організацій; психологічні умови здійснення адаптації та професійної кар'єри персоналу в організації; профілактика та подолання професійного стресу та синдрому «професійного вигорання» у менеджерів та персоналу організацій; психологічні основи розвитку відданості організації менеджерів та персоналу; психологічні умови профілактики плинності кадрів в організації; психологічне забезпечення підприємницької діяльності; розвиток підприємницької поведінки персоналу організацій; етнопсихологічні аспекти діяльності організацій тощо.

Основні публікації лабораторії

Співробітниками та аспірантами лабораторії підготовлено понад 2000 наукових публікацій із різноманітних напрямів організаційної психології, економічної психології та психології управління, зокрема: а) *монографії* — «Психологія управління закладами середньої освіти» (Л. Карамушка, 2000),

«Формування конкурентоздатної управлінської команди» (Л. Карамушка, О. Філь, 2007), «Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності» (О. Бондарчук, 2008), «Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін» (Л. Карамушка, О. Філь, О. Бондарчук, Г. Федосова, О. Ковальчук, О. Креденцер, К. Терещенко, В. Івкін, 2008), «Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності» (Л. Карамушка, М. Ткалич, 2009), «Психологія управління конфліктами в організації» (Л. Карамушка, Т. Дзюба, 2009), «Мотивація підприємницької діяльності» (Л. Карамушка, Н. Худякова, 2011), «Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації» (Л. Карамушка, М. Москальов, 2011), «Психологія відданості персоналу організації» (Л. Карамушка, І. Андреева, 2012), «Психологічні засади організаційного розвитку» (Л. Карамушка, О. Бондарчук, О. Винославська, В. Івкін, О. Ковальчук, О. Креденцер, В. Лагодзінська, К. Терещенко, О.Філь, 2013); «Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін» (Л. Карамушка, О. Толков, 2013); б) *навчальні посібники* — «Основи психолого-управлінського консультування» (2002), «Психологія управління» (2003), «Освітній менеджмент» (2003), «Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти» (2004, 2006), «Психологія освітнього менеджменту» (2004), «Технології роботи організаційних психологів» (2005), «Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін» (2008), «Психологія організаційної культури» (2010), «Технологія формування команд в організаціях» (2011), які рекомендовано Міністерством освіти і науки України для підготовки студентів вищих навчальних закладів та слухачів інститутів післядипломної освіти; в) *навчально-методичні посібники* — «Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до роботи в команді» (2008); «Психологічні основи управління змінами в освітніх організаціях» (2008); «Технологія формування управлінської команди освітньої організації» (2008); «Технологія розвитку конкурентоздатності персоналу освітньої організації» (2008) та ін.; г) видається *фаховий збірник МОН України* «Актуальні проблеми психології. Т. І: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія» / За ред. С. Максименка, Л. Карамушки (видано 46 випусків збірника).

Підготовка науково-педагогічних кадрів

Під керівництвом академіка Максименка С.Д. лабораторія виступила ініціатором відкриття нової психологічної дисципліни для захисту дисертацій 19.00.10 — організаційна психологія; економічна психологія, а

також аспірантури та докторантури з цієї спеціальності в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України (2004 р.).

У лабораторії захищено 48 кандидатських дисертацій та 3 докторських дисертацій працівниками освітніх та інших організацій із різних міст України (Горлівка, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Керч, Львів, Ніжин, Одеса, Рівне, Сімферополь, Суми, Херсон, Чернігів, Чернівці, Умань та ін.), у тому числі 34 дисертації із нової спеціальності 19.00.10 — організаційна психологія; економічна психологія.

Громадсько-професійна діяльність

На базі лабораторії у 2002 р. створено Українську Асоціацію організаційних психологів та психологів праці (УАОППП), яка з 2005 р. є одним із засновників та членом Європейської Асоціації організаційних психологів і психологів праці (European Association of Work and Organizational Psychology, EAWOP), в яку входить понад 20 європейських країн. Лабораторією спільно з УАОППП успішно проведено 40 міжнародних та всеукраїнських конференцій та семінарів, 2 конгреси з організаційної та економічної психології. Лабораторія спільно з УАОППП також сприяє участі українських психологів в міжнародних форумах з психології за кордоном, зокрема, організована участь українських психологів в XI-XV Європейських конгресах з організаційної психології та психології праці (Лісабон, 2003, Стамбул, 2005, Стокгольм, 2007, Сантьяго-де-Компостела, 2009, Маастріхт, 2011, Осло, 2015, Дублін, 2017) та конгресах з економічної психології (Прага, 2005, Кельн, 2011, Вроцлав, 2012) та ін.

Види психологічних послуг

Надається значна допомога керівникам і практичним психологам освітніх та неосвітніх організацій з проблем психологічного супроводу, функціонування й розвитку організації, діяльності менеджерів та персоналу, зокрема, в умовах соціального напруження. Здійснюється активна участь у підготовці менеджерів і практичних психологів у вищих навчальних закладах (викладання лекційних курсів та проведення соціально-психологічних тренінгів із різноманітних проблем організаційної психології, економічної психології, психолого-управлінського консультування, конфліктології, ділового спілкування та ін.).

Координати лабораторії організаційної та соціально психології:

м. Київ, 01033,

вул. Паньківська, 2, офіс 22, тел./факс: (044) 288-07-19, 067 953 40 31

E-mail: LKARAMA01@gmail.com

ДВНЗ «КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. В. ГЕТЬМАНА»

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» є найпотужнішим закладом вищої економічної освіти України з більш ніж 110-річною історією, що підтверджується високими рейтингами серед роботодавців а саме:

- дослідження Forbes;
- 2016 Global Go To Think Tank Index Report;
- рейтинг, який фінансується Європейською Комісією — U-Multirank
- «ТОП-200 УКРАЇНА» — 2015/2016 РІК
- рейтинг вітчизняних університетів за рівнем зарплат випускників, що складається журналом ДЕНЬГИ;
- міжнародним рейтингом бізнес шкіл EdUniversalу 2015-2016 рр.

Місія університету — здійснення вагомого вкладу у суспільний розвиток через дослідження, генерування нових знань, їх поширення та підготовку конкурентних фахівців і креативних особистостей.

На сучасному етапі структура Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана представлена дев'ятьма факультетами: економіки та управління, міжнародної економіки і менеджменту, юридичним, управління персоналом та соціології, маркетингу, обліково-економічним, економіки аграрно-промислового комплексу, фінансово-економічним, інформаційних систем і технологій.

У структурі Університету також діють Центр післядипломної освіти, центр магістерської підготовки, відділення довузівської підготовки, навчальний центр, навчально-методичний відділ, аспірантура, докторантура, науковий парк, 21 науково-дослідний інститут фундаментальних і прикладних досліджень, профільні ліцеї та коледжі, бібліотечний і обчислювальний центри, музей, видавництво тощо. Кількість студентів становить понад 38 тис. осіб.

Київський національний економічний університет пропонує спільні англомовні магістерські програми MBA та Міжнародний менеджмент з університетом Редлендс, Каліфорнія, США, які розроблені за стандартами США та акредитовані WASC, USA (Асоціацією західних коледжів та університетів, США) у 2015 році. Програми передбачають навчання в КНЕУ та США і отримання спільного диплому.

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» надає унікальну можливість отримати міжнародну професійну кваліфікацію СІМА — це одна з найбільш престижних професійних

кваліфікацій на глобальному рівні (<http://www.cimaglobal.com>). Велика кількість випускників програми СІМА займають посади фінансових директорів та керівників компаній. Після закінчення навчання за програмою СІМА, студенти КНЕУ паралельно з дипломом бакалавра/магістра отримують міжнародний сертифікат/диплом СІМА, який визнається в будь-якій країні світу (<http://cima.kneu.edu.ua>).

З метою розвитку співпраці с провідними вітчизняними та іноземними бізнес-структурами в КНЕУ працює Центр корпоративних зв'язків. Діяльність Центру забезпечує формування системних зв'язків Університету з підприємствами і організаціями різних галузей економіки, галузевими асоціаціями, а також державними установами; координування організації і проведення виробничої практики студентів Університету; сприяння працевлаштуванню випускників і стажуванню представників професорсько-викладацького складу Університету; координування функцій інших структурних підрозділів Університету щодо його позиціонування і просування на ринку освітніх послуг і у сучасному бізнес-середовищі; надання платних послуг стороннім організаціям стосовно підготовки і підвищення кваліфікації їх персоналу, а також інших послуг інформаційного і консультативного характеру.

Центр «Перспектива» є структурним підрозділом університету, який було створено в 1999 році з метою налагоджування тісної співпраці з роботодавцями та сприяння студентами і випускникам КНЕУ у працевлаштуванні.

Основні напрями роботи Центру такі:

- інформування студентів про напрями діяльності та потреби в кадрах підприємств, організацій, установ в м. Києва;
- організація прямих контактів між студентами і роботодавцями;
- надання допомоги роботодавцям у підборі необхідних спеціалістів з числа студентів КНЕУ;
- надання інформації студентам про можливості тимчасового працевлаштування під час навчання, у літній та зимовий періоди і на неповний робочий день;
- організація ярмарків вакансій та презентацій підприємств, організацій, установ;
- організація та проведення конкурсів, майстер-класів із залученням експертів провідних організацій.

Центр міжнародної академічної мобільності складається з 3 відділів: відділ візово-реєстраційної роботи, обліку та контролю; відділ по роботі з країнами Європи та Північної Америки, відділ по роботі з країнами СНД та Азії.

Діяльність ЦМАМ відбувається у наступних напрямках:

1. Поглиблення співпраці з існуючими фондами, та участь у проектах, програмах (Еразмус Плюс, TEMPUS — TransEuropean Mobility Programme for University Studies (Трансевропейська програма взаємообмінів між університетами), ДААД Фулбрайт, «Європа 2020» тощо), науковими, освітніми та бізнес структурами.

2. Здійснення відбору кандидатів для участі в програмах академічної мобільності.

3. Супроводження програм академічного співробітництва, організація обміну фахівцями з іноземними вищими навчальними закладами, інституціями і бізнес структурами.

5. Залучення іноземних викладачів, спеціалістів та студентів до участі в освітньому та науковому процесах Університету, а також у культурномасовій та спортивній роботі.

6. Обмін науковою та методичною інформацією з закордонними партнерами.

7. Надання науково-педагогічному персоналу та студентам консультативної і організаційної підтримки у плануванні й розвитку міжнародної співпраці.

8. Забезпечення підрозділів Університету інформаційними матеріалами щодо проведення міжнародних форумів, конференцій, семінарів, презентацій, виставок, оголошених конкурсів щодо отримання грантів.

9. Організація прийому офіційних іноземних делегацій.

10. Здійснення перекладу та завірення документів про освіту, науковий ступінь та звання; підготовка пакету документів на отримання віз для службових відряджень, стажувань, навчання, підвищення кваліфікації, що визначаються відповідними наказами ректора ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Контактна інформація:

03057, Україна, Київ, проспект Перемоги, 54/1

<http://kneu.edu.ua>

КАФЕДРА ІНОЗЕМНИХ МОВ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Кафедра іноземних мов фінансово-економічного факультету існує з лютого 1992 року і є структурним підрозділом фінансово-економічного факультету, що забезпечує викладання іноземних мов для студентів фінансово-економічного, обліково-економічного факультетів та факультету економіки аграрно-промислового комплексу на освітньо-кваліфікаційному рівні «бакалавр». Очолює кафедру **Щукіна Емма Іванівна**, доцент, кандидат педагогічних наук.

Професорсько-викладацький склад кафедри іноземних мов фінансово-економічного факультету нараховує 23 особи, з них: 6 доцентів — 4 кандидати педагогічних наук, 1 кандидат філософських наук та 1 кандидат психологічних наук; 15 старших викладачів та 2 викладачів.

Основний вектор навчально-методичної та наукової діяльності кафедри — підготовка конкурентоздатних на вітчизняному та міжнародному ринках праці майбутніх фахівців у галузі економіки.

Загальною метою кафедри є підготовка студентів до ефективної комунікації в академічному та професійному середовищі. Навчання іноземним мовам здійснюється на міждисциплінарній інтегративній основі. Навчальний процес побудовано на професійно значущому змістовому матеріалі спеціальних дисциплін, що становлять основу підготовки майбутніх економістів.

Пріоритет надається комунікативності, інтерактивності, автентичності спілкування, вивченню мови в культурному контексті, автономності і гуманізації навчання. Особлива увага приділяється використанню можливостей різноманітних сучасних інноваційних технологій та методів викладання таких, як навчання у співпраці, виконання проєктів, проведення дискусій, ділових ігор та «кейсів», використання нових інформаційних технологій, Інтернет ресурсів. Студенти залучаються до тестування, участі у вікторинах, конкурсах, відеоконференціях, що проводяться через Інтернет мережу.

Такі методи сприяють формуванню професійних іншомовних компетенцій студентів, ефективному функціонуванню в академічному та професійному середовищі, підвищенню рівня навчальної автономії, а також вдосконаленню їх здібностей до подальшої самоосвіти та саморозвитку.

Контактна інформація:

Київ, вул. Дегтярівська 49 г, навч. корп. 2, каб. 26
тел.: (044) 371-62-45; (044) 456-90-60

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПСИХОЛОГІВ ТА ПСИХОЛОГІВ ПРАЦІ

Українська Асоціація організаційних психологів та психологів праці є всеукраїнською громадською організацією, яка має статус юридичної особи з моменту державної реєстрації 6 грудня 2002 року в порядку, встановленому законодавством України (свідоцтво Міністерства юстиції України № 1861 від 6 грудня 2002 року). Українську Асоціацію організаційних психологів і психологів праці (УАОППП) було створено в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України на науково-практичній конференції «Організаційна психологія: інноваційні підходи і технології» (19–20 вересня 2002 року).

УАОППП має 20 осередків у всіх регіонах України та об'єднує понад 200 членів. УАОППП характеризується таким професійним складом: 6,7% — доктори наук; 13,9% — кандидати наук; 7,2% — професори; 10,2% — доценти. Члени УАОППП представляють різні соціальні сфери: 48,3% — викладачі університетів; практичні психологи бізнес-структур — 7,2%; практичні психологи інших організацій — 16,5%; 9,8% — аспіранти; 6,5% — студенти.

УАОППП — провідна професійна громадська організація в галузі організаційної психології, психології праці та економічної психології в Україні.

Метою діяльності УАОППП є сприяння розвитку організаційної психології та психології праці в Україні.

Основними завданнями УАОППП є:

1. Консолідація та координація професійних зусиль фахівців, які працюють у сфері академічної та практичної організаційної психології, психології праці.

2. Розвиток послуг у сфері організаційної психології та психології праці для різних соціальних сфер (державне управління, промисловість, бізнес, освіта тощо).

3. Сприяння професійному розвитку членів асоціації та інших зацікавлених осіб (насамперед, менеджерів та персоналу організацій) у сфері організаційної психології та психології праці.

4. Сприяння міжнародному співробітництву у сфері організаційної психології та психології праці шляхом участі в міжнародних конгресах, семінарах, тренінгах, спільних міжнародних проектах та програмах обміну.

Основні напрямки діяльності УАОППП:

1. Участь у підготовці, перепідготовці, сертифікації та ліцензуванні організаційних психологів та психологів праці, менеджерів, а також інших фахівців у галузі організаційної психології та психології праці згідно з чинним законодавством України.

2. Участь у розробці стандартів діяльності фахівців цієї галузі, навчальних планів та програм їх підготовки; збирання та поширення інформації про національний, європейський та світовий досвід у галузі організаційної психології та психології праці.

3. Організація конференцій, семінарів, лекцій, «круглих столів» та інших заходів, спрямованих на поширення досвіду в галузі організаційної психології, психології праці.

4. Здійснення видавничої діяльності з метою поширення навчальної, методичної, наукової літератури та довідкової інформації з питань організаційної психології, психології праці.

5. Розробка та впровадження сучасних технологій у галузі організаційної психології та психології праці, зокрема, дистанційного навчання, активного соціально-психологічного навчання за допомогою тренінгів, психолого-управлінського консультування та ін.

Співробітниками лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, аспірантами, науковими кореспондентами лабораторії — членами Української Асоціації організаційних психологів та психологів праці — упродовж 2002–2017 рр. здійснено такі види науково-професійної діяльності:

1. Розроблено «Концепцію психологічного забезпечення управління сучасними організаціями».

2. Підготовлено та видано *серію навчальних програм та методичних розробок* для підготовки організаційних психологів, менеджерів та персоналу організацій — «Використання інтерактивних технік у процесі підготовки менеджерів та персоналу освітніх організацій до управління» (Л. М. Карамушка, М. П. Малигіна, 2003), «Синдром «професійного вигорання» у вчителів: гендерні аспекти» (Л. М. Карамушка, Т. В. Зайчикова, 2003), «Психологія управління» (Л. М. Карамушка, 2004), «Економічна психологія» (С. Д. Максименко, Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, 2004), «Формування конкурентоздатної управлінської команди сучасної організації» (Л. М. Карамушка, О. А. Філь, 2004), «Формування конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації» (О. А. Філь,

2004), «Профілактика та подолання комунікативних бар'єрів в організаціях» (Г. Л. Федосова, 2004), «Гендерна психологія» (М. Г. Ткалич, 2004), «Комплексу методик для діагностики синдрому «професійного вигорання» у вчителів» (Л. М. Карамушка, Т. В. Зайчикова, О. С. Ковальчук, Г. Л. Федосова, О. Ф. Філатова, О. А. Філь, 2004), «Англо-український міні-словник психологічних термінів з організаційної та економічної психології» (В. М. Івкін, 2004), «Комплексу методик для діагностики психологічної готовності керівника школи до взаємодії в умовах конфлікту» (Т. М. Дзюба, 2005), «Психологія формування конкурентоздатної особистості» (В. П. Хапілова, 2005), «Психологія управління в системі аграрних формувань» (Л. А. Осадча, 2006), «Формування психологічної готовності керівників освітніх організацій до управління атестацією педагогічних працівників» (А. В. Вознюк, 2006) та ін.

3. Підготовлено й видано *монографії* — «Психологія управління закладами середньої освіти» (Л. М. Карамушка, 2000), «Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі освітніх організацій)» (Л. М. Карамушка, О. А. Філь, 2007), «Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності» (О. І. Бондарчук, 2008), «Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін» (Л. М. Карамушка, О. А. Філь, О. І. Бондарчук, Г. Л. Федосова, О. С. Ковальчук, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко, В. М. Івкін, 2008), «Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності» (Л. М. Карамушка, М. Г. Ткалич, 2009), «Психологія управління конфліктами в організації» (Л. М. Карамушка, Т. М. Дзюба, 2009), «Мотивація підприємницької діяльності» (Л. М. Карамушка, Н. Ю. Худякова, 2011), «Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації» (Л. М. Карамушка, М. В. Москальов, 2011), «Психологія відданості персоналу організації» (Л. М. Карамушка, І. А. Андреева, 2012), «Психологічні засади організаційного розвитку» (Л. М. Карамушка, О. Бондарчук, О. Винославська, В. Івкін, О. Ковальчук, О. Креденцер, В. Лагодзінська, К. Терещенко, О. Філь, 2013); «Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін» (Л. М. Карамушка, О. Толков, 2013) та *навчальні посібники* — «Основи психолого-управлінського консультування» (2002), «Психологія управління» (2003), «Освітній менеджмент» (2003), «Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти» (2004), «Психологія освітнього менеджменту» (2004), «Технології роботи організаційних психологів» (2005), «Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти» (2-е вид., перероб та доповн, 2006),

«Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін» (2008), «Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін» (2008), «Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до роботи в команді» (2008), «Психологія організаційної культури» (2010), «Технологія формування команд в організаціях» (2011), які рекомендовано Міністерством освіти і науки України для підготовки студентів вищих навчальних закладів та слухачів інститутів післядипломної освіти.

4. Здійснюється видання фахового збірника ВАК України «Актуальні проблеми психології. Том 1: Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. (Підготовлено та видано 46 випусків збірника).

5. Відкрито нову психологічну дисципліну для захисту дисертацій з психології — 19.00.10 — організаційна психологія; економічна психологія, а також аспірантуру та докторантуру з цієї спеціальності в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України (2004 р.), з якої захищено 34 кандидатські та 3 докторські дисертації.

6. З ініціативи УАОППП протягом 2002–2017 рр. успішно проведено низку міжнародних конференцій з організаційної та економічної психології:

- I Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Організаційна психологія: інноваційні підходи і технології» (19–20 вересня 2002 р., м. Київ) — спільно з Інститутом психології імені Г. С. Костюка НАПН України);

- II Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Управління конфліктами в організації» (22–26 жовтня 2003 р., м. Київ) — спільно з Інститутом психології імені Г. С. Костюка НАПН України);

- III Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологічні основи підготовки менеджерів, персоналу організацій та організаційних психологів» (1–4 червня 2005 р., м. Умань) — спільно з Уманською державною аграрною академією, Центральним інститутом післядипломної педагогічної освіти, Академією післядипломної освіти Міністерства освіти Республіки Білорусь;

- IV Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін» (23–24 листопада 2006 р., м. Київ) — спільно з Інститутом психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

- V Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологічні основи ефективної діяльності освітніх організацій в

умовах соціально-економічних змін» (9–10 жовтня 2008 р., м. Запоріжжя) — спільно із Запорізьким національним університетом;

• VI Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологічні умови розвитку конкурентоздатності організацій» (25–27 червня 2009 р., м. Керч) — спільно з Керченським економіко-гуманітарним інститутом Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського та під патронатом Верховної Ради АР Крим та Ради Міністрів АР Крим;

• VII Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологічні основи управління та організаційного розвитку в системі державної служби» (23–25 вересня 2010 р., м. Луцьк) — спільно з Волинським обласним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій та Волинським національним університетом імені Лесі Українки;

• VIII Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологія організаційного розвитку сучасних організацій у сфері освіти, промисловості та бізнесу» (4–6 жовтня 2012 р., м. Алчевськ) — спільно з Донбаським державним технічним університетом;

• IX Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологічні особливості розвитку організаційної культури в системі державної служби, освіти, промисловості та бізнесу» (30–31 травня 2013 р., м. Київ) — спільно з Донбаським державним технічним університетом;

• X Ювілейна міжнародна науково-практична конференція з організаційної та економічної психології (24-25 квітня 2014 р., м. Київ) — спільно з Київським національним торговельно-економічним університетом.

8. Проведено I-ий та 2 Всеукраїнські конгреси з організаційної та економічної психології (2011 р., 2015 р., м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.) — спільно з Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка.

9. Здійснюється взаємодія з міжнародними професійними об'єднаннями психологів у сфері організаційної психології, психології праці та економічної психології — Європейською мережею організаційних психологів та психологів праці (ENOP), Європейською Асоціацією організаційних психологів і психологів праці (EAWOP), Дивізіоном I «Психологія праці та організаційна психологія» Міжнародної Асоціації прикладної психології (IAAP), Міжнародною асоціацією наукових досліджень у сфері економічної психології (IAREP) та ін.

10. У рамках взаємодії з Європейською мережею організаційних психологів та психологів праці (ENOP) у травні 2004 р. в Києві проведено I-ий Міжнародний семінар «Організаційна психологія, психологія праці та економічна психологія в Україні в контексті європейської інтеграції», в якому взяли участь провідні вчені у сфері організаційної психології та психології праці з Іспанії, Німеччини, Франції та 40 членів УАОППП — представників університетів та бізнес-структур із різних регіонів України.

11. Прийнято Програму «Розвиток організаційної психології, психології праці та економічної психології в Україні в контексті європейської інтеграції» (2002–2020 рр.).

12. У рамках реалізації Програми здійснено низку важливих міжнародних акцій:

12.1. Здійснено вступ УАОППП до Європейської Асоціації організаційних психологів і психологів праці (European Association of Work and Organizational Psychology, EAWOP), в яку входить більше ніж 20 європейських країн, у результаті чого УАОППП набула статусу одного із її засновників, разом із асоціаціями 20 європейських країн (Рішення було прийнято на XII-ому Конгресі психології праці та організаційної психології, який відбувся 12–15 травня 2005 р. у м. Стамбулі).

12.2. Засновано Секцію економічної психології (2004 р.) для сприяння розвитку економічної психології в Україні в контексті європейської інтеграції.

12.3. Відкрито національне представництво Міжнародної асоціації досліджень у сфері економічної психології (IAREP) в Україні.

12.4. Проведено низку міжнародних форумів в Україні:

- Міжнародний семінар «Досвід впровадження Болонського процесу в університетах Італії та Нідерландів» (Київ, 2005 р.), у якому взяли участь представники університету міста Тренто (Trento University, Італія), Роттердамського університету (Rotterdam University, Нідерланди) і Утрехтського університету (Utrecht University, Нідерланди);

- Міжнародну конференцію «Психологічні основи підготовки менеджерів і працівників організацій, організаційних і економічних психологів», у якій взяли участь науковці з Республіки Білорусь (Умань, 2005 р.);

- у рамках взаємодії з Європейською мережею організаційних психологів та психологів праці в жовтні 2007 р. у Києві проведено Xth European Conference on Organizational Psychology and Human Service Work «Work and Organizational Psychology in human services organizations: different European perspectives» (за участю представників 15 країн);

- проведено Міжнародний семінар «Data-analyses in Work and Organizational Psychology using SPSS» (Київ, 2007 р.), спільно з Утрехтським університетом (Нідерланди);

- проведено низку міжнародних воркшопів з німецькою фірмою PSYHON з проблеми формування команд, управління конфліктами в організації, організаційного консультування (2005–2008 рр.).

12.5. Організовано участь українських психологів у міжнародних психологічних конгресах за кордоном:

- XI-му Європейському конгресі з організаційної психології і психології праці (Лісабон, Португалія, 2003 р.);

- XII-му Європейському конгресі з організаційної психології і психології праці (Стамбул, Туреччина, 2005 р.);

- XXX-му конгресі Міжнародної Асоціації досліджень у сфері економічної психології (Прага, Чехія, 2005 р.);

- IX-й Європейській конференції з організаційної психології та психології здоров'я (Дрезден, Німеччина, 2005 р.);

- I-му та II-му Міжнародних конгресах з психології та соціології бізнесу (Мінськ, Республіка Білорусь, 2005 р., 2007 р.);

- VI-му Німецькому конгресі з організаційної психології та психології праці (Лейпциг, Німеччина, 2006 р.);

- Міжнародній конференції з поведінкової економіки та економічної психології (Париж, Франція, 2006 р.);

- XXVI-му Міжнародному конгресі з прикладної психології (Афіни, Греція, 2006 р.);

- XIII-му Європейському конгресі з організаційної психології та психології праці (Стокгольм, Швеція, 2007 р.);

- Міжнародному семінарі з проблем формування команд (Катовіце, Польща, 2007 р.);

- Міжнародній конференції з проблеми міжнаціональних стосунків (Амерсфорт, Нідерланди, 2007 р.);

- XXIX-му Всесвітньому психологічному конгресі (Берлін, Німеччина, 2008 р.), на якому проведено запрошений симпозіум «Основні напрямки розвитку організаційної психології в Україні»;

- XIV-му Європейському конгресі з організаційної психології та психології праці (Сантьяго-де-Компостела, Іспанія, 2009 р.);

- Східноєвропейській конференції з психології (Софія, Болгарія, 2009 р.);

- XI-му Європейському психологічному конгресі (Осло, Норвегія, 2009 р.);

- Конгресі з економічної психології (Кельн, Німеччина, 2010 р.);
- XV-му Європейському конгресі з організаційної психології та психології праці (Маастріхт, Нідерланди, 2011 р.);
- Міжнародній конференції «Наука, технологія, вища освіта та суспільство в концептуальну епоху» («Science, Technology, Higher Education, and Society in the Conceptual Age» (STHESCA) (Краків, Польща, 2011 р.);
- Міжнародному конгресі з економічної психології (Вроцлав, Польща, 2012 р.);
- III Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи і можливості психології, бізнесу та соціальної роботи в сучасній Європі» (Рига, Латвія, 2011 р., 2012 р.) та ін.;
- XXVIII-му Міжнародному конгресі з прикладної організаційної психології (Париж, Франція, 2014 р.) (організовано та проведено запрошений симпозіум (Invited Symposium) («Робота команд та їх ефективність в різних типах організацій»);
- XIV та XV Європейських конгресах з психології (Мілан, Італія, 2015; Амстердам, Нідерланди, 2017 р.)

12.5. Організовано низку семінарів за кордоном:

- Польсько-український семінар «Проблеми та виклики психології праці та організаційної психології в Польщі та Україні» (24–27 вересня 2009 р., м. Катовіце, Польща) — спільно з Міжнародною Асоціацією прикладної психології (IAAP) та Сілезьким університетом;
- Польсько-український семінар «Інноваційні напрямки розвитку організаційної психології та психології праці в Україні та Польщі» (4 вересня 2012 р., м. Катовіце, Польща) — спільно з Міжнародною Асоціацією прикладної психології (IAAP), Сілезьким університетом та Польською асоціацією організаційних психологів та ін.

13. Здійснено успішне виконання проектів: а) «Профілактика та подолання синдрому «професійного вигорання» і здійснення успішної кар'єри жінок та чоловіків у закладах середньої освіти» (2003–2004 рр.), реалізованого за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку, Посольства Канади в Україні, Канадсько-українського гендерного фонду; б) «The quest for ethno-national identity» (проекту INTAS Ref. No: 03-51-4997, 2004–2007 рр.), в якому взяли участь представники 4-х країн — України, Росії, Нідерландів, Італії.

14. Надається допомога керівникам та практичним психологам освітніх та неосвітніх організацій із проблем психологічного супроводу функціонування та розвитку організації, діяльності менеджерів та персоналу. Здійснюється активна участь у підготовці менеджерів та практичних

психологів у вищих навчальних закладах (викладання лекційних курсів та проведення соціально-психологічних тренінгів із різноманітних проблем організаційної психології, економічної психології, психолого-управлінського консультування, конфліктології, ділового спілкування та ін.).

15. Лабораторія організаційної та соціальної психології та УАОППП тісно співпрацює з багатьма вищими навчальними закладами та інститутами післядипломної освіти (Волинським національним університетом імені Лесі Українки, Запорізьким національним університетом, Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Київським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти, Київським національним економічним університетом імені Вадима Гетьмана, Національним технічним університетом України «КПІ», Ніжинським педагогічним університетом імені Миколи Гоголя, Полтавським державним педагогічним університетом ім. В. Г. Короленка, Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, Уманським державним аграрним університетом, Університетом менеджменту освіти НАПН України, Херсонським державним університетом, Чернігівським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка та ін.).

16. Для забезпечення взаємодії з громадськістю (інформування членів УАОППП про новини в сфері організаційної та економічної психології, врахування пропозицій УАОППП щодо нових напрямків діяльності Асоціації тощо) Виконавчою дирекцією УАОППП у 2006 р. створено веб-сайт www.uaorpp.com.ua та з 2008 р. видається Інформаційний бюлетень УАОППП (видано 19 бюлетенів).

За додатковою інформацією щодо **встановлення професійних контактів** Ви можете звернутися за тел./факсом: (044)288-07-19, а також e-mail: uaorpp@online.ua; LKARAMA01@gmail.com; www.uaorpp.com.ua.

Наукове видання

**КАРАМУШКА Людмила Миколаївна
ХОДАКЕВИЧ Ольга Георгіївна**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
ДО ГРОШЕЙ**

Монографія

*Видано в авторській редакції
Художник обкладинки Є. Мироненко
Верстка Т. Мальчевська*

Підп. до друку 08.08.2017. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 11,62.
Обл.-вид. арк. 13,23. Наклад 300 прим. Зам. 17-5362.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Для нотаток